

Maczák Ibolya

"Nem lopjuk azt,
amit örökségül vettünk
a mi régi atyáinktól"

2008

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Maczák Ibolya

„Nem lopjuk azt, amit örökségül vettünk a mi régi atyáinktól”

Kompilálás és excerpálás a magyarországi barokk kori prédikációkban

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Piliscsaba

2008

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	4
1.1. SZÖVEGÁTVÉTEL, KOMPILÁLÁS, EXCERPÁLÁS A 17–18. SZÁZADBAN	4
1. 2. ELEMZÉSI SZEMPONTOK.....	11
1.3. FORRÁSOK	22
2. ELEMZÉSEK.....	27
2. 1. FELEKEZETKÖZI KOMPILÁCIÓ	27
TYUKODI MÁRTON (1641)	27
2. 2. HÁROM HITSZÓNOK – NYOLC BESZÉD	37
ILLYÉS ANDRÁS (1691)	37
2. 3. SZENT MÁRTON-PRÉDIKÁCIÓ SZENT LÁSZLÓ ÜNNEPÉRE	45
ILLYÉS ANDRÁS (1692)	45
2. 4. JELÖLT IDÉZET.....	57
ILLYÉS ISTVÁN (1708).....	57
2. 5. JELÖLT KOMPILÁCIÓ	61
ILLYÉS ISTVÁN (1710).....	61
2. 6. AZONOS FORRÁS – TÖBBFÉLE TÍPUSÚ EXCERPÁLÁS	70
KELEMEN DIDÁK (1721).....	72
KELEMEN DIDÁK (1729).....	78
BERNÁRD PÁL (1735).....	85
TAGÁNYI BÉLA (1724).....	100
BERÉNYI ISTVÁN (1745).....	105
2. 7. ÖTVENED VASÁRNAPI BESZÉD – HATVANAD VASÁRNAPRA	108
CSÚZY ZSIGMOND (1724)	108
2. 8. „SZAKIRODALOM” AZ ÍTÉLET JELEIRŐL	118
KELEMEN DIDÁK (1729).....	118
2. 9. A SOKSZÍNŰ FORRÁSHASZNÁLAT	122
KELEMEN DIDÁK (1729).....	122
2. 10. A KOMPILÁCIÓ MINT „STÍLUSHATÁR”	143
ALEXOVICS VAZUL (1789)	143
2.11. ÖRÖKÖLT ARGUMENTUMOK.....	156

STANKOVÁTSI LEOPOLD (1789).....	156
2. 12. KEZDETI „SEGÍTSÉG”	166
EGYED JOÁKIM (1798).....	166
3. ÖSSZEGZÉS.....	172
4. RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK, FELHASZNÁLT IRODALOM	181
4.1. FORRÁSOK	181
4.2. SZAKIRODALOM	184
5. ÖSSZEFOGLALÁS	196
6. SUMMARY	197
7. FÜGGELÉK.....	198
AZ ARS EXCERPENDI TOVÁBBÉLÉSÉNEK PÉLDÁJA PILINSZKY JÁNOS LÍRAI ORATÓRIUMÁBAN	198

1. BEVEZETÉS

1.1. SZÖVEGÁTVÉTEL, KOMPILÁLÁS, EXCERPÁLÁS A 17–18. SZÁZADBAN

Dolgozatomban a 17–18. századi, nyomtatott, magyar nyelvű barokk prédikációk szövegalkotási módját vizsgálom.¹ Írásom módszertani elve szerint példatár, amelynek fő szempontja a kompiláció² technikáinak érvényesülése az egyházi beszédek dispositiójában.³ A kompiláció fogalmát a régi irodalom kutatásának⁴ terminológiájával összhangban *összeszerkesztésként* értelmezem, azaz szövegalkotási technikák, az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamat, illetve az ily módon létrejött új szöveg megnevezésére használom.

A régi irodalom szerzőinek elméleti tudatosságával, az irodalomról vallott teoretikus nézeteivel az utóbbi időben gyakorta foglalkozott a szakirodalom.⁵ Ennek során az iskolások számára összeállított és kinyomtatott retorikai kézikönyveket, és a hozzájuk kapcsolódó oktatói, illetve hallgatói jegyzeteket, valamint a homiletikai segédleteket vizsgálták

¹ A barokk prédikációk szövegalkotásának általános kérdéseit tekintve az utóbbi időben számos összefoglalással gazdagodott a szakirodalom. Az elméleti, retorikai alapokról Bartók István, (BARTÓK, 1998) társadalmi-történelmi hatásról (egyetemjárások, a prédikátori szerepek, befogadók) Kecskeméti Gábor (KECSKEMÉTI, 1998-A, KECSKEMÉTI, 1998-B) és Tasi Réka (TASI, 2007), a vonatkozó egyházi rendelkezésekről, illetve ezek hatásairól Szelestei N. László (SZELESTEI N., 2003) írt. Az általános vonatkozások mellett a szövegalkotás következő lépéséről, a konkrét szöveg kiválasztásáról és ennek eszközeiről – így elsősorban a különböző indexek és florilégiumok használatáról – Bárczi Ildikó és kutatócsoportja tett több ízben barokk anyagra vonatkozó megállapítást. (A teljesség igénye nélkül: LÉNÁRNÉ SZABÓ, 2005; NANYISTA, 2005; RAJHONA, 2005, RAJHONA, 2006.) Csorba Dávid *A magyar református hitmélítő irodalom Debrecenben (1657–1711)* című, prédikációk retorikai szerkezetét, exemplum-használatát mentalitástörténeti, kegyességtörténeti módszereivel vizsgáló disszertációja megjelenés alatt áll.

² A kifejezés eredetéről bővebben: KECSKEMÉTI, 1998-B, 194–196; BÁRCZI, 2007-A, 131–138. HARGITTAY, 2001, 251.

³ Ebből adódóan az inventióhoz kapcsolódó album-műfajokkal (*loci communes*, *mellificium* stb.) külön fejezetben nem foglalkoztam, ám több esetben hivatkoztam vonatkozó kutatások eredményeire. (BÁRCZI, 2007; RAJHONA, 2006; FULLENWIDER, 1984; STACKELBERG, 1956; KECSKEMÉTI, 2007-A, 356–361; LAUSBERG, 1960, 146–147.)

⁴ A forrásanyag feldolgozását tekintve a hazai és nemzetközi barokk kompilációra vonatkozó kutatások kínáltak hasznos támpontokat. Ezekről elmondható, hogy szinte fej-fej mellett haladtak az elmúlt időszakban – sőt eddigi ismereteim szerint a magyar anyagok nagy előnye a jelentős mértékű és mélységű forráshasználat – jóllehet a téma külföldön sem mondható feldolgozottnak. (ZEDELMAIER, 2000, 75.) Az 1999 tavaszán Homburgban tartott, a korai tudományosság írói gyakorlatával foglalkozó konferencia anyaga 2001-ben jelent meg. (*Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Helmut ZEDELMAIER und Martin MÜLSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001.) Azóta ennek tanulmányai jelentik a barokk prédikációkkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom kompilációs vonatkozásainak hivatkozási alapját. Magyarországon – korábbi kutatások eredményeként – 1997-ben jelent meg Tüskés Gábor könyve, melyben – egyebek mellett – részletesen ismerteti Jeremias Drexel *Aurifodinját*, azt a forrást, amelyet a későbbiekben a „kompiláció szakkönyveként” tart számon a szakirodalom. (TÜSKÉS, 1997, 63–64.) 1998 májusában, a piliscsabai Pázmány-konferencián hangzott el Hargittay Emil előadása Pázmány kompilációs eljárásáról, mely 2001-ben tanulmány formájában is napvilágot látott. (HARGITTAY, 2001.)

⁵ Összefoglalóan: BARTÓK, 1998; KECSKEMÉTI, 1998-A; KECSKEMÉTI, 2007-A.

elsősorban. Ugyanakkor Kecskeméti Gábor a protestáns prédikátorok képzése kapcsán azt jegyezte meg, a leendő hitszónokok tanáraik útmutatására és segítségével inkább a gyakorlatban, már meglévő beszédek olvasásával-hallgatásával sajátították el a prédikálás tudományát, mintsem teoretikus művekből.⁶ Ebből adódóan „a különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek (...) között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt fel ugyanolyan módon, mint szerényebben készült kollégáik hazai pályatársak szónoklatait.”⁷

Az egyes prédikációskötetek előszavaiban erre is találunk példát. Padányi Bíró Márton így fogalmazott: „(...) az igaz Hit-vallás-tételének asztala alatt, mind Urunktól az életnek, és értelemnek kenyerét, 's mind pedig az ő Tanítványitól az élet, és értelem kenyerének mor'zalékit, de még az Apostoli búza-kalászsoknak búza-szemeit-is (és valamennyi egészséges jó izü falatot itt találsz) kéregettem, szedegettem; mert valamint a' Kristus barátságos társaságában lévő hiv Pajtások a' Sz. Tanítványok, más tarlóján, szántóföldén, és más veteménnyéből szedték a' kalászokat: A' Kristus-is mástól vett kenyereknek mor'zalékit szaporította-meg: Ugy én-is ezen Apostoli hagyományoknak, és Evangyéliomi tudományoknak kalászszeit, fűrtjeit, és minden mor'zalékit, avagy *conceptusit*, mind másoknak értelméből, és tanításiból vettem, nincsen-is más egyéb tulajdonom benne, hanem az egy faratság.”⁸ Illyés András erdélyi püspök 1690-ben így írt: „Mind ezekről különkülön hármias igen hasznos, és mindenkinek tudni igen szükséges Prédikációkat irtam, Deákul, és Magyarul, a' Szent Írásból és Szent Atyák, és Doctorok bölcs mondásiból: sok tudos, és nevezetes Olasz Doctorok írásiból: és ama Nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy Pap Jesuita, Magyar Anyaszentegyháznak Fő Doctori írásiból, sok szép üdvösséges tanuságokat kiszedegetvén.”⁹ Az efféle előszóbeli megnyilatkozások nem a 17–18. század leleményei. Telegdi Miklós a következőket írta 1577-ben: „Nemis köuettém semmibe az én tulaidon feiemnec gondolatit, sem azoknac uelekedeseket, kic többet tulajdonetanac magoknac, hogy nem mint az meg rögzöt regi igaz ertelemnec, hanem erőlködtem az Istent esmerni es egyebekkel is esmertetni.”¹⁰

Lukácsy Sándor toposzként tartotta számon az efféle előszóbeli formulákat. „Látszólag a kötelező szerénykedés elve működött, valójában az ugyancsak kötelező

⁶ KECSKEMÉTI, 1998-A, 743–753.

⁷ KECSKEMÉTI, 1998-A, 745.

⁸ PADÁNYI, 1756, c2^r.

⁹ ILLYÉS, 1691,)(2^v.

¹⁰ TELEGDI, 1577,)(6^r.

óvatosság és hagyományőrzés: a papi szónok nem térhetett el a jóváhagyott tanoktól, ragaszkodnia kellett a bevált hitmagyarázathoz”¹¹ – írta. Ez a megjegyzés rávilágít a kompilációs szempont „régiség-elvére”, azaz arra a jelenségre, melynek értelmében a hitszónoknak hangsúlyoznia kellett, hogy az általa megfogalmazottak már – régiségüknél fogva – sokak gyakorlatában megjelentek, s így módon szentesítettek. Tarnai Andor az alázatossági formulát Cicero *De oratore* című munkájával hozta kapcsolatba.¹² A jelzett műben ugyanis a beszéd bevezetésének (exordium, proemium) három locusa van, ezek egyike a hallgatóság jóindulatának megnyerése (benevolum). Ennek négy további locusa (modusa) közül az egyik a szónok személyén át történik oly módon, hogy a szónoknak szerénynek és készületlennek kell mutatkoznia.

A 17–18. századi katolikus prédikációskötetek előszavai közül talán Stankovácsi Leopoldé foglalja össze legteljesebben az alázatossági formula korabeli jellegzetességeit. A „Szent Ferentz szorosabb rendén lévő” hitszónok mondataiban egyaránt feltűnik a „szerénykedés”, a megírás módjára való utalás, az eredetiség kérdése, a tanítás egyházhűségének igénye és a közreadás célja is: „A’ mi a’ dolognak mivoltát illeti, semmi újsággal nem szolgállok, melyet már ez előtt sok buzgó lelki tanítók ki nem prédikállottak volna: sőt magam is azoknak könyvökből szedtem öszve munkámat; csak a’ beszédek egybeállítása az én dolgom; melyben azt sem szégyenlem megvallani, hogy a’ hol feltett céломhoz illet, szóról szóra is sokat kiírtam, főképpen amaz örök emlékezere méltó Pázmány Péter Kárdinálisnak, jeles prédikációiból, mert nem akartam megváltoztatni vagy az ő szép magyarságát, vagy bölcs argumentomit. Nem is félek, hogy ezért lopással vádoltassam: mert nem lopjuk azt, a’ mit örökségül vettünk a’ mi régi atyáinktól. Azért sem akartam járatlan utat vesztvén, másokat is tévelygésbe vinnék; hanem mindenütt a’ szent atyáknak, közönséges conciliomoknak, és írásmagyarázó katolikus doctoroknak csapásán járni igyekeztem.”¹³ A kiragadott idézetek azt is bizonyítják, hogy a kompilációt nemcsak azért tekinthetjük kanonikus eljárásnak, mert részben az egyházi tanítás sérthetlensége s a korabeli ízlés, az „irodalmi kánon” is hozzájárult kialakulásához, hanem azért is, mert gyakori alkalmazása valóban zsinórmértékké vált a gyakorlatban.

Az egyes kötetek előszavaiban nemcsak a saját művek kialakítására történhet utalás, hanem a művek további felhasználására is. Ezekben az esetekben már egyértelműen kompilációra gondolhatunk toposzok helyett: „A prédikátorok eleibe pedig minden gonosz

¹¹ LUKÁCSY, 1995-B, 281.

¹² TARNAI, 1975, 69.

¹³ STANKOVÁTSI, 1789, *6^v.

vétkekről, minden rendek és állapotok kötelességeiről annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy ha amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap előhozzák, sok új prédikációkat csinálhatnak” – írta Pázmány Péter.¹⁴ „(...) a’ Hallgatóságához alkalmaztatván magokat hoszszas beszédből azokat válasszák a’ mellyek őket inkább mozdítják. Vagy ha tetszik vegyék fel a Beszédnek egyszer az egy részét, a’ másikat pedig, vagy harmadikát máskorra hagyhatják”¹⁵ – fogalmazott a pálos Egyed Joákim. „Mikor azon egy dologról más alkalmatossággal akarsz prédikállani, mind meghagyhatod a’ fel-vett tárgyak erősítésére szolgáló dolgokat; hanem más osztályt és rendet tarts; és úgy megváltozik a’ beszéd, hogy észre nem veszik, hogy máskor-is mondtad” – javasolta Simon Máté egykori pálos szerzetes, rendjének feloszlata után egyházmegyes pap.¹⁶ Ugyancsak ő volt az, aki *A’ fel-szabadított Ünnepeken ... egynéhány prédikáziók* című, fent idézett prédikációs-kötetében a beszédek további felhasználásával kapcsolatban rendszerezett ismereteket is közölt a tartalomjegyzékhez kapcsolódó rövid felsorolásban, saját megfogalmazása szerint *Mutató-Tábla után jelentett intézetben*.¹⁷ Ezen segédlet kiegészítésére a kötet végén részletes útmutatással is szolgált az *Egynéhány hasznos Jegyzések, a’ könnyebbéget kívánók’ kedvéért* című szövegrésszel: „Mikor a’ Mutató-Tábla után jelentetett intézet szerint egyik Szentnek napjára készített Beszédből másiknak napjára akarsz alkalmaztatást tenni; többnyire mind az osztályt, mind a’ rendet meg-tarthatod; tsak a’ tselekedeteket, és tsudákat változtasd a’ szerint, mint a’ dítsérendő Szentnek életében találod (...).”¹⁸ Ezen segédlet nyomán mondhatták el Istenes Szent János napján – „az Isteni szeretet helyett a’ felebaráti szeretet alkalmaztatván” – a Mária Magdolnáról írt prédikációt, vagy éppen Szent Domonkos napján a Szent László ünnepére írt beszédet. Alexovits Vazul meglátása: „Én meg-elégszem egy könyvel, ha belőlle tsak darabon-ként dolgozhatom-is. Hadgya-el a’ Concionator azt, hogy kik ellen akar szólni; vegye-fel tsak a’ Beszéd Sommáját; ’s tapasztalni fogja, hogy hasznos oktatást tehet azon Beszédeimből-is, mellyek mindenüvé nem látszanak alkalmasok lenni.”¹⁹ Érdekes forrást jelent Verseghy Ferenc retorikaelméleti tanulmányának azon része, amelyben prédikációinak elkészítéséről írt.²⁰

Megállapítható, hogy a 17–18. századi egyházi beszédek kiadásának kiemelten fontos célja lehetett a hitszónokok gyakorlati segítése, amely feltehetően jóval egyszerűbb

¹⁴ PÁZMÁNY, 1903, XXII.

¹⁵ EGYED, 1798, A2^v.

¹⁶ SIMON, 1803, 627.

¹⁷ SIMON, 1803, 625.

¹⁸ SIMON, 1803, 625.

¹⁹ ALEXOVICS, 1789, *4^r.

²⁰ VERSEGHY, 1820, 174–176.

megoldásokat kínált az érintettek számára, mint az elméleti retorikai segédkönyvek átböngészése. Ugyancsak előszavakban – jóllehet nem kizárólag prédikációgyűjtemények bevezetőiben – fordulnak elő olyan megnyilvánulások is, amelyek elítélik a kompilációs szövegalkotási eljárást. Igaz, eddigi adataink azt mutatják, hogy ezek elsősorban a katolikus-protestáns hitvitákhoz kapcsolódnak, s elképzelhető, hogy a „szerény hitszónokok tiszta tanítása” közeli rokona a „hazug, invenciótlan plagizátornak”, amennyiben mindkét esetben retorikai közhelyről van szó. Ennek 17–18. század előtti hagyományát példázza Telegdi Miklós püspök így vélekedett Bornemisza Péter postilláiról: „Meg miuelhettem uolna enis azt, a mit latoc hogy azoc közzül miuelnec nemellyec, kie a’ tudatlan kössegnel bölcheknec akarnac lattatni. Elő uezsic ki a Georgius Maior postillaiat, ki ualamit egyebet: toldoznac foldoznac raita, hon el uezsne keueset benne (nem azt a’ mi gonoszb, hanem a’ mi türhetőbb volna) hol hozza teszne, (ollyat a’ mi nyakasb teuelyges annal, a’ mi az elöt ot uolt) (...)”²¹ Protestáns oldalról viszont Helmecki Komoróczy István tiltakozott Kelemen Didák, illetve Bernárd Pál hasonló szövegalkotási eljárása ellen: „meg esmértem, hogy mind két Prédikálló az emlétett Papi Fejedelemnek elméjével böltselkedvén, és annak régi munkáját, újnak és maga munkájának tettetvén, akar hirre és ditséretre kapni; Az illyen ember neveztetik a’ Tudósoktól PLAGIARIUS LIBRORUM.”²²

A kompilációs eljárás részletezése tartozott a retorikakönyvek tárgykörébe, mégis találunk olyan magyarországi leírásokat, utalásokat, amelyek az *ars excerpendi* érvényesítését a szövegalkotás és nem a szövegolvasás szempontjából értelmezték. Ennek ellenére Kaprinai István *Institutió*ában az *imitatio* módjának fejtegetésekor részletesen utalt Pázmányra, javasolva, hogy a nagy jezsuita szónok egy-egy beszédének felosztását, érveit megtartva, ezeket bővebben, a művészet szabályai szerint kifejtve adják elő a hitszónokok. Írt arról is, hogy egy beszédből többet lehet alkotni.²³ Ebből adódóan tekinthetnénk akár Kaprinait is a kompilációs technika elméleti megalapozójának a magyar anyagra vonatkozóan – ám tény, hogy műve a kompiláció szempontjából viszonylag későn látott napvilágot, tehát semmiképpen sem vonatkozhatott például az általam elemzett beszédek jelentős részére. Figyelemre méltó azonban Kaprinai imitációra vonatkozó besorolása, amelyet a magyar szakirodalom is rokonít a kompilációval.²⁴

Könnyen elképzelhető, hogy a szövegátvételek gyakorlati kérdései azért szorultak háttérbe a retorikakönyvekben, mert láthatóan nem az „aktív” szövegformálás eszközének

²¹ TELEGDI, 1577,)(6^v.

²² HELMECZI, 1741, 3^r.

²³ BÁN, 1971-A, 95.

²⁴ BÁN, 1997-A, BÁN, 1997-B; KECSKEMÉTI, 1998-B; TÜSKÉS, 1998, KISS FARKAS, 2007.

tartották őket, hanem a prédikálásra való felkészülés ennél alapvetőbb elemének. A kompiláció bizonyos vonatkozásban ugyanis nem az új szöveg alkotásához, hanem egy korábbi szöveg megismeréséhez tartozott az akkori gondolkodás szerint: nem írásmód volt, hanem olvasási mód.²⁵ Ennek értelmében a prédikációszerzés első szakasza más szerzők műveinek olvasása, s ezekből különféle terjedelmű szó szerinti jegyzetek készítése, vagyis az úgynevezett excerptálás.²⁶ Ezek a jegyzetek épültek be később – szó szerint – az újonnan létrejött prédikációba, s váltak ily módon a szellemi produktumok segédeszközeivé.²⁷ Ez a folyamat (olvasás, jegyzetelés, beillesztés) összességében a kompiláció. A „rég” és az „új” mű közötti kapcsolat az imitáció – ennek eszközei közé tartozik a szűkítés és bővítés is.

Az excerptálás részletes ismertetése feltehetőleg azért sem került az általános retorikai művekbe, mert önálló szakirodalma volt. Francesco Sacchini írta az első, kifejezetten ennek elsajátítását célzó művet, mely 1614-ben jelent meg, *De ratione libros cum profectu legendi*²⁸ címmel. Ebben a műben a kivonatolás művészetének első lépcsőfokaként a „helyes” olvasás elsajátítását, azaz a megfelelő könyvek kiválasztását, majd kijegyzetelésének módját jelölte meg. Az ars excerptandi technikájának egyik legismertebb összegzése a lelkeségi íróként is népszerű Jeremias Drexel által írt, 1638-ban megjelent *Aurifodina*²⁹ című könyv. A kiadvány – műfaját tekintve traktátus – a helyes olvasással, ennek meghatározó elemeként a kivonatolás szükségességével, módjával és használatával (*Excerptorum Methodus, seu, Quomodo Excerptum sit*) foglalkozott, Justus Lipsius, Martin Delrio, és Jacobus Pontanus kivonatolással kapcsolatos nézeteit is ismertetve. A mű praktikus tömör és viszonylag rövid: korabeli újdonsága feltehetőleg közérthetőségében és gyakorlatorientáltságában gyökerezett. Drexel művének a kompiláció gyakorlatának szempontjából legfontosabb két megállapítása a jegyzetelés szükségességére, valamint a kivonattípusokra vonatkozik. Előbbit azért is különösen fontos megemlíteni, mert az ars excerptandi azon sajátosságára utal, hogy – eredendően nem szépírói technika, hanem olvasási mód. A könyvjegyzékek tanúsága szerint a Drexel-mű önállóan,³⁰ vagy a szerző összegyűjtött műveivel egyetemben³¹ számos magyarországi könyvtár megbecsült darabja volt – nagyon is elképzelhető tehát közvetlen

²⁵ ZEDELMAIER, 2001, 21–23; STEGMANN, 2006, 120–121.

²⁶ A kifejezés eredetéről bővebben: *Historisches Wörterbuch*, 1996, 183–185. h. Pragmatikai elemzésével Konrad Ehlich foglalkozott részletesen. (EHLICH, 1981.)

²⁷ *Historisches Wörterbuch*, 1996, 183. h.

²⁸ Francesco SACCHINI, *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadtii, 1614. (NEUMANN, 2001, 56.)

²⁹ Részletes ismertetése: PÖRNBACHER, 1965, 104–106.

³⁰ A teljesség igénye nélkül: Pázmány Miklós (jegyzék: 1667. július 9.), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 52); Keppel Henrik (1703), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 162); Johann Nikolaus Hain (1711. május 11.) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 321);

³¹ A teljesség igénye nélkül: Nádasdy Ferenc (jegyzék: 1672) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 74); Vépy Benedek (1676. november 9.) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 98);

hatása prédikációirodalmunkra.

Erre vonatkozó, eddig ismert magyar forrásunk jóval későbbi, 1820-ban vetette papírra Verseghy Ferenc: „Elő vettem én ezeket [t. i. a könyveket] egyenkint és olvasgattam olly rendtartással, hogy mihelyt afféle okoskodást, tanítást, periodust, vagy csak mondást találtam is, melly eszemet magára valamivel különösebben figyelmetessé tette, vagy szívemet megérdeklette, meglepte, megillette, ezt azonnal többször és mindaddig olvastam, még eszemet és szívemet egészen el nem foglalta. Majd azután két vagy három árkusonkint összeakasztott tiszta papírosra azt, a’ mi nekem az olvasás közt illyképen megtetszett, saját módom szerint, saját szavaimmal és kifejezéseimmal, többnyire még változásokkal is, az Ékesszenszóllásnak fő regulái szerint Magyarúl felírtam még akkor is, mikor a’ könyv Magyar volt. [...] Az által pedig, hogy az idegen gondolatokat saját gondolkozásomnak módgya szerint más rendbe állítottam, saját gondolatimmal szinte összeolvasztottam és így egészen sajáttyaimmá tettem, azt eszközöltem meg, a’ mit a’ méhecske szokott, mellynek mézzéből soha nem ösmerheti ki senki a’ virágokat, mellyeknek kelyheiből ezen édes táplálékát szedegette.”³²

³² VERSEGHY, 1820, 174–176.

1. 2. ELEMZÉSI SZEMPONTOK

Példatáram elemzéseiben tizenegy szempontot érvényesítetek. Ezek jelentősége – s ebből adódóan kifejtettsége – esetenként más és más. A hangsúlyok eltolódása a szempontok szerepeltetésének eltérő sorrendjét és mértékét eredményezi. A különféle vizsgálok eltérő eszközöket és eltérő szemléltetési módokat igényelt. Ezek egy részét a korábbi szakirodalom alapján végeztem – több esetben továbbfejlesztettem, illetve módosítottam.

1. A forrás(ok) azonosítása

Mivel a kompiláció jelenlétét a legtöbb esetben nem tüntették fel a prédikációskötetekben,³³ különleges feladatot jelentett a források megtalálása. Vizsgálódásaim körét ezért a magyar nyelvű, nyomtatott³⁴ anyagra szűkítettem mind a kompilált beszédek, mind azok forrásai tekintetében (ezért a fordítás kérdésével csak érintőlegesen foglalkoztam), mert ezekben lehetett a legegyszerűbben és legbiztosabban megállapítani az átvételeket. Alkalmas szövegek felderítésében a források utalásain kívül Ocskay György³⁵ és Hargitai Andrea³⁶ elemzéseire, illetve Győri L. János,³⁷ Lukácsy Sándor³⁸ megjegyzéseire, valamint önálló kutatások eredményeinek feldolgozására támaszkodhattam. Az összefüggések ábrázolására a korábbi szakirodalmi gyakorlatban alkalmazott³⁹ sztemmát használtam:

³³ A problémára Szelestei N. László is utalt. (SZELESTEI N., 2003, 20.) A kompiláció jelölésének kérdésével kapcsolatban – részben Genette intertextualitás-elméletére támaszkodva (GENETTE, 1996) – két ízben tettem megállapításokat (MACZÁK, 2003; MACZÁK, 2005), ám jelen dolgozatomban ezektől eltekintek.

³⁴ Kéziratos forrásokra utal Szelestei N. László (SZELESTEI N., 2003, 17–18.), ezek vizsgálata további kutatási feladatot jelent.

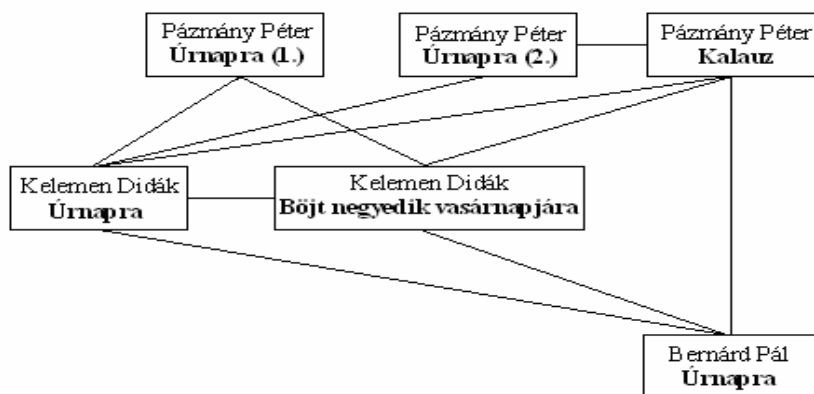
³⁵ OCSKAY, 1982.

³⁶ HARGITAI, 2001.

³⁷ GYŐRI L., 1994.

³⁸ LUKÁCSY, 1994-B; LUKÁCSY, 1995-A.

³⁹ HARGITTAY, 2001; KEISZ, 2001; BÁRCZI, 2007.

2. A forrás műfaja

A legtöbb esetben a kompilátorok prédikációból szerkesztettek prédikációkat, de akadnak példák ennek ellenkezőjére is. Az ilyen esetek az általam vizsgált esetekben mindig különös irodalomtörténeti adalékokkal szolgáltak: példatáramban ezek lelkiségtörténeti és hitvitákkal kapcsolatos témákat érintettek.

3. Szövegproduktions technikák

A kompilációs folyamatban is jelentős szerepet kaptak a különféle szövegproduktions technikák, amint ezt a korábbi kutatások is igazolták. Vonatkozó filológiai vizsgálatokat először Ocskay György végzett 1982-ben: a kihagyás, a tömörítés, a bővítés, átfogalmazás és átdolgozások kategóriáit különítette el.⁴⁰ Ezt a besorolási rendszert 2001-ben Hargitai Andrea bővítette.⁴¹ Az átvételek típusainak elkülönítésében – rendszerüket bizonytalannak érezve⁴² – nem követtem a nevezett kutatók kategóriáit. Elsősorban jelenségeket értelmeztem, főként a szűkítés és a bővítés eljárását elemeztem – a besorolás igénye nélkül. Ezek elemzésekor az Ocskay György által alkalmazott párhuzamos szövegtárgyalás módszerét és ennek értelmezését alkalmaztam.

⁴⁰ OCSKAY, 1982.

⁴¹ HARGITAI, 2001.

⁴² Az eddigi kompilációval összefüggő kutatások eredményei arra intenek, hogy elegendő forrás vagy pontos adat nélkül ne kísérletezzünk kategóriák felállításával, hiszen egy új forrás megjelenése kétségesse teheti addigi jól felépített rendszerünket. Sok esetben kérdéses számunkra, hogy vajon adott prédikáció tényleg csak adott részben kompilált-e, vagy újabb forrásokat kell-e keresnünk, esetleg közvetlenül adott műből kompilált-e a szerző, vagy közvetítő forrással kell számolnunk. Ezen kérdések egy része újabb források felbukkanásával bizonyos szövegek esetében idővel megoldódhat – ugyanakkor számolnunk kell kutatói kapacitásunk és képességeink végességével is.

A szemelvényeket betűhív átírással, a – lehetőségekhez képest – legkorábbi kiadás alapján közöltem. Kivételt jelentenek ez alól a Pázmány-művek, amelyeket az összkiadás alapján vettem fel. Ezt elsősorban a szakirodalmi gyakorlat indokolta. Több szöveg összehasonlításakor az egyes idézetpárokat párhuzamosan, táblázatos formában közöltem, az egyezéseket félkövér betűtípussal jelölve:

Pázmány	Illyés
„(...) A Szent Írás a hadokozó embereket, Latrones, latroknak nevezi , mint a régi deákok a vitézlő emberek színét, kik a hadnagy-körül forgódtak, Latrones, latroknak hitták: jelentvén ezzel, hogy közel jár a vitézkedés a latorsághoz és nehéz ezeknek egymástól elszakadni. ” ⁴³	„ A’ Sz. Írás a’ hadakozo embereket, Latrones, Latroknak nevezi: jelentvén hogy közel jár a’ vitézkedés a’ latorsághoz; és nehéz ezeknek egymástól elszakadni. ” ⁴⁴

Ez a szövegösszehasonlítási módszer olykor – immáron a korábbi szakirodalmi alkalmazástól függetlenül, önálló invencióra – bonyolultabb összefüggések ábrázolását is lehetővé tette:

Kelemen	Bernárd
<div> ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, </div> <p>s-keményen kínálna, hogy egyél,</p> <div> borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnyire valahol bor vólna; </div>	<div> Ebédre hina, s-írot étkeket, s-írott madarakot rakna elődbe, </div> <div> borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna, melytől száz mért földnyire távúl valahol bor vólna. </div>

⁴³ PÁZMÁNY, 1905, 681–682.

⁴⁴ ILLYÉS, 1691, 62.

	keményen kínálta, hogy egyél igyál.
--	--

4. A szerkezetet érintő szövegproduktions technikák

A párhuzamos elrendezést a forrásmű és a kompilációt tartalmazó prédikáció szerkezeti összehasonlításánál is alkalmaztam:

Káldi	Tyukodi
<p>„Először: A természet törvénye-ellen vagy.”⁴⁵</p> <p>„Másodszor: A’ Gyilkosság az Irott törvény-ellen vagy.”⁴⁶</p>	<p>„Bizony tehát ezec nag’ vétkeket tselekettenec ez aránt, mind a’ természet törvénye ellen, s-mind az Istennek ki-írott törvénye ellen.</p> <p>I. A’ természet törvénye ellen, melyet eszünkben vehetünc...”⁴⁷</p> <p>„2. Ezec a’ Jácob fiai az Isten törvénye ellen-is igen vétkeztec...”⁴⁸</p> <p>„Három nevezetes büntetéseckel szokta Isten e’ világ szerint-is a’ gyilkosokat megbüntetni:</p> <p>1. Azzal, hogy <i>semper sunt timidi</i>, mindenkoron félne és rettegne...”⁴⁹</p> <p>„2. Büntetésec a’ gyilkosoknak az, hogy [...] <i>az ő életeknek felét-is nem élék-meg...</i>”⁵⁰</p>

⁴⁵ KÁLDI, 1631-A, 208.

⁴⁶ KÁLDI, 1631-A, 209.

⁴⁷ TYUKODI, 1641, 66.

⁴⁸ TYUKODI, 1641, 68.

⁴⁹ TYUKODI, 1641, 68–69.

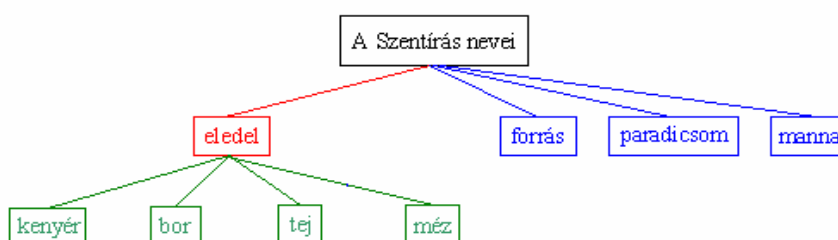
⁵⁰ TYUKODI, 1641, 69.

⁵¹ TYUKODI, 1641, 70.

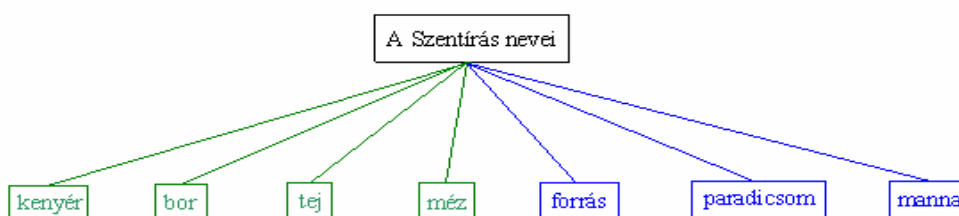
	„3. Büntetésec a’ gyilkosoknak e’ világon az, hogy azt el nem titkolhattyác.” ⁵¹
--	--

Ezt követően az irodalomtudományi elemzésekben eddig nem használt – a nyelvészeti ágrajzoktól eltérő –, a gráfelmélet eredményeit alkalmazó ágrajzzal is szemléltettem az egyes beszédek szerkezetét. Ezek esetében az azonos színek a forrás és az új szöveg azonos szövegrészét jelölik:

Pázmány beszéde

Csúzy beszéde

5. Az átvételek rögzítése

Az egyes prédikációk elemzésekor Hargitai Andrea gyakorlatát követve az átvételeket pontosan, a forrásokkal párhuzamosan, táblázatban közöltem. Az első számjegyek a lapszámra, a második illetve harmadik számjegyek a kompilációt tartalmazó sor sorszáma utalnak. Több Pázmány-forrás esetén a Pázmány-összkiadás kötetszáma szerepel római számmal első adatként. Az alábbi esetben a hetedik és a negyedik kötet szövege volt az átvétel alapja:

Pázmány	Kelemen
VII. 122. 31–123. 3.	2. 26–37.
VII. 123. 4–6.	3. 1–3.
VII. 135. 10–14.	3. 3–7.
VII 124. 28–125. 7.	4. 18–37.
VII. 125. 8–14.	5. 1–7.
IV. 394. 7–8.	5. 30–31.
IV. 394. 16–17.	5. 31–33.
IV. 394. 21–22.	5. 35–36.
IV. 394. 23.	5. 37.
IV. 394. 25–27.	6. 1–4.
IV. 394. 30–34.	6. 9–13.
IV. 394. 35–395. 1.	6. 17–22.
IV. 387. 12–33.	7. 16–37.
IV: 387. 33–38.	8. 1–5.
IV. 405. 33–36.	10. 15–18.
IV. 412. 37–413. 5.	11. 11–18.
IV. 435. 27–28.	13. 5–6.
IV. 436. 5–7.	13. 7–8.
IV. 436. 9–10.	13. 9–10.
VII. 125–126. 1.	13. 12–22.

A sorokba számoltam – Káldi György prédikációskötetének, illetve Hargitai Andrea cikkének gyakorlata alapján – a címeket és alcímeket is. Párhuzamos oszlopban szerepelnek a forrásszöveg vonatkozó részei. A táblázatban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a kompilációt tartalmazó beszédek új lapjához érve új sort nyitottam. Ezt tettem akkor is, ha az újonnan létrejött prédikáció átvételei folyamatosak ugyan, de ezek a kompilált részek a forrásban nem folyamatosan egymás után – hanem más sorrendben vagy kihagyással – következnek.

7. Az átvételek jellemzése

Az átvételek pontos rögzítését követően – a szakirodalomban rögzített módszert továbbgondolva – az eredeti sorrend rekonstruálásával sikerült megállapítani, milyen mértékűek az átvételek a forrás szempontjából, vagyis az eredeti szöveg hányad részét vette át a kompilátor, s ami talán még lényegesebb: milyen szempontokat alkalmaz(hat)ott átvételkor: milyen szempont szerint válogatott, mit vett át, mit nem.

Az elemzés első fázisa az átvételek rögzítése:

Pázmány	Kelemen
VII. 122. 31–123. 3.	2. 26–37.
VII. 123. 4–6.	3. 1–3.
VII. 135. 10–14.	3. 3–7.
VII. 124. 28–125. 7.	4. 18–37.
VII. 125. 8–14.	5. 1–7.
IV. 394. 7–8.	5. 30–31.
IV. 394. 16–17.	5. 31–33.
IV. 394. 21–22.	5. 35–36.
IV. 394. 23.	5. 37.
IV. 394. 25–27.	6. 1–4.
IV. 394. 30–34.	6. 9–13.
IV. 394. 35–395. 1.	6. 17–22.
IV. 387. 12–33.	7. 16–37.
IV. 387. 33–38.	8. 1–5.
IV. 405. 33–36.	10. 15–18.
IV. 412. 37–413. 5.	11. 11–18.
IV. 435. 27–28.	13. 5–6.
IV. 436. 5–7.	13. 7–8.
IV. 436. 9–10.	13. 9–10.
VII. 125–126. 1.	13. 12–22.

A helymeghatározásokat az eredeti sorrend visszaállítása követi:

Pázmány
IV. 387. 12–33.
IV. 387. 33–38.

IV. 394. 16–17.
IV. 394. 21–22.
IV. 394. 23.
IV. 394. 25–27.
IV. 394. 30–34.
IV. 394. 35–395. 1.
IV. 394. 7–8.
IV. 405. 33–36.
IV. 412. 37–413. 5.
IV. 435. 27–28.
IV. 436. 5–7.
IV. 436. 9–10.
VII 124. 28–125. 7.
VII. 122. 31–123. 3.
VII. 123. 4–6.
VII. 125. 8–14.
VII. 125–126. 1.
VII. 135. 10–14.

A vonatkozó elemzés következő fázisát az összevonások jelentik:

IV. 387. 12–33.
IV. 387. 33–38.

A táblázat fenti részlete összevonva:

IV. 387. 12–38.

Vagyis a forrásszöveg 387. lapjának 12. sorától 38. soráig terjedő részét vette át a kompilátor, ám saját szövegébe nem ebben a sorrendben építette, vagy egyéb forrást ékeltek közbe.

A példaként alkalmazott Pázmány-szöveg egészében összevonva:

Pázmány

IV. 387. 12–38.
IV. 394. 16–17.
IV. 394. 21–23.
IV. 394. 25–27.
IV. 394. 30–395. 1.
IV. 394. 7–8.
IV. 405. 33–36.
IV. 412. 37–413. 5.
IV. 435. 27–28.
IV. 436. 5–7.
IV. 436. 9–10.
VII. 122. 31–123. 6.
VII. 124. 28–125. 14.
VII. 125. –126. 1.
VII. 135. 10–14.

Ezek alapján több következtetés islevonható, például az milyen mértékben kompiláltak az egyes lapok, mekkora az egyes átvételek közti távolság. Kapcsolódó elemzésemben ez utóbbit végeztem el:

VII. 122. 31–123. 6.
VII. 124. 28–125. 14.
VII. 125–126. 1.

VII. 135. 10–14.

A *Kalauzból* a tizenegyedik könyv első és negyedik részét kompilálta Kelemen Didák:

IV. 387. 12–38.

IV. 394. 7–8.
IV. 394. 16–17.
IV. 394. 21–23.

IV. 394. 25–27.
IV. 394. 30–395. 1.
IV. 405. 33–36.
IV. 412. 37–413. 5.
IV. 435. 27–28.
IV. 436. 5–7.
IV. 436. 9–10.

Ezt követi az absztrakt ábrák „lefordítása”, az összfüggések értelmezése, következtetések levonása.

8. Az átvételek mértéke

Természetesen nem mindegy, hogy valaki pár sort kompilál, vagy egész lapokat vesz át egy másik szerző művéből. A 17. századtól terjedelmi vonatkozásban háromféle kivonattípust különítettek el. Az úgynevezett *lemmát*, amely a tárgy lehető legrövidebb, elvont megnevezése vagy annotálása egyetlen szó vagy szókapcsolat formájában,⁵² az ennél bővebb *adversariát* (sententia, dicta),⁵³ illetve a *historiát*.⁵⁴ Ezek közül a lemma – terjedelméből adódóan – kevés esetben bizonyítható,⁵⁵ a másik két fogalom a pontos definíció hiányában tágan értelmezhető. Dolgozatomban adversariának tekintettem azokat az újonnan létrehozott prédikáció szövegében egy lapnál kisebb terjedelmű, összefüggő szövegrészt, amely bizonyosan adott forrásműből származik.

9. Az átvétel elhelyezése

Nem mellékes az a szempont sem, hogy hol helyezkedik el a kompiláció a szövegben. Elemzéseimben is található példa arra, hogy a szöveg kezdetéhez, „elindulásához” volt szüksége a hitszónoknak segédletre.

⁵² DREXEL, 1638, 124–125.

⁵³ DREXEL, 1638, 125–126.

⁵⁴ DREXEL, 1638, 126–127.

⁵⁵ BLAIR, 2004.

10. Korabeli források

Amennyiben lehetséges volt, igyekeztem feltérképezni a konkrét szövegek kompilálására utaló megjegyzéseket is. Elsősorban az egyes prédikációskötetek előszavaira támaszkodhattam, de Illyés István két beszédét vizsgálva konkrét utalást is találtam átvételekre.

11. Korábbi szakirodalom

Természetes, hogy disszertáció készítésénél szakirodalmat használ az értekezés írója. A filológiai elemzések esetében azonban különösen hasznosnak bizonyultak azok a korábbi kutatások, amelyek egy-egy prédikációt más vonatkozásban elemeztek. Illyés András vagy Kelemen Didák egy-egy művének eszmétörténeti, retorikai és politikaelméleti, illetve elméleti-retorikai, felekezeti, vagy befogadói szempontú feldolgozása a kompilációval kapcsolatos vizsgálatokat is nagyban segítette.

12. Egyéb szempontok

Ahol lehetséges volt, igyekeztem a fenti szempontoktól eltérő adalékokkal árnyalni, gazdagítani a kompilációról kialakított képet. Így történt ez az Alexovics–Verseggy vita, vagy a ferences–jezsuita retorika kompilációval összefüggő sajátosságainak esetében is.

1.3. FORRÁSOK

A forrásanyag kiválasztását a téma határozta meg elsősorban: olyan beszédek vizsgálók, amelyek egyértelműen tartalmaznak szó szerinti, más forrásból származó átvételeket. A prédikációk műfaján belül is speciális – köztük a kompilációra is hatással lévő – tulajdonságokkal, valamint önálló kutatásokkal, sajátos szakirodalommal rendelkező halotti beszédek elemzésétől eltekintek, jóllehet katolikus és protestáns vonatkozásban egyaránt találunk példát efféle szövegalkotásra halotti beszédekben.⁵⁶

Írásomban Mihalovics Ede *A katolikus prédikáció története Magyarországon*,⁵⁷ című művében, valamint Zoványi Jenő lexikonában⁵⁸ megnevezett 17–18. századi katolikus, illetve protestáns szerzők műveit olvasva szó szerinti egyezéseket kerestem különböző beszédekben. E munkafolyamat legfőbb nehézsége volt, hogy adott szövegben lévő kompilációra – Illyés István két beszédét leszámítva – semmi nem utalt. Több esetben tehát korábbi megállapítást módosítva, egyéni kutatás nyomán a 20. század elején keletkezett összefoglalások anyagát kiegészítve összesen tizenkilenc vélhetőleg excerptált, illetve kompilált prédikációt elemeztem részletesen. Ezek szerzői betűrendbe sorolva a következők:

SZERZŐ	MELY ALKALOMRA/CÍM
Alexovics Vazul	Szent István első vértanú napjára
Bernárd Pál	Úrnapi
Csúzy Zsigmond	Sextagesima vasárnapra
Egyed Joákim	Szent Péter és Pál apostolok napjára
Illyés András	Pünkösdi napjára (1.) ⁵⁹
Illyés András	Pünkösdi napjára (2.)
Illyés András	Pünkösdi napjára (3.)
Illyés András	Pünkösdi napjára (4.)
Illyés András	Szent László napjára (1.)
Illyés András	Szent László napjára (2.)
Illyés András	Szent László napjára (3.)

⁵⁶ KECSKEMÉTI, 1998-B, 196–198, OCSKAY, 1982, 440.

⁵⁷ MIHALOVICS, 1901.

⁵⁸ ZOVÁNYI, 1977.

⁵⁹ A címek, illetve elmondási alkalmak után következő, zárójelbe írt számok a prédikációk adott kötetben jelzett sorszáma utalnak.

Illyés István	Egyház napjára
Illyés István	Nagypéntekre (1.)
Kelemen Didák	Ádvent első vasárnapjára
Kelemen Didák	Böjt negyedik vasárnapjára
Kelemen Didák	Nagypéntekre (2.)
Kelemen Didák	Úrnapi
Stankovátsi Leopold	Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra
Tyukodi Márton	<i>A tiszta életű Joseph patriarcha...</i> (7.)

A fenti anyagot kiegészítve olyan forrásokra is utalok dolgozatomban, amelyekben nem igazolható teljes mértékben a közvetlen forráshasználat, de amelyek szorosan kapcsolhatók egyik vagy másik forráscsoporthoz, illetve szövegalkotási eljáráshoz:

SZERZŐ	MELY ALKALOMRA/CÍM
Berényi István	Úrnapi
Farkas Lajos	Úrnapi
Pázmány Péter	Pünkösdi utáni ötödik vasárnapra
Tagányi Béla	Úrnapi

Megállapításaimat összesen – azaz a forrásszövegeket és a belőlük létrehozott új beszédeket is ide számítva – negyvenegy forrás összefüggéseit bemutatva⁶⁰ igazolom:

SZERZŐ	MELY ALKALOMRA/CÍM
	<i>Makula nélkül való tükrő</i>
Alexovics Vazul	Szent István első vértanú napjára
Berényi István	Úrnapi
Bernárd Pál	Úrnapi
Csúzy Zsigmond	Sextagesima vasárnapra
Egyed Joákim	Szent Péter és Pál apostolok napjára
Farkas Lajos	Úrnapi
Illyés András	Pünkösdi napjára (1.)

⁶⁰ E csoportosításban nem jeleztem azokat a forrásokat – így a különböző prédikációs-kötetek előszavait és a korabeli segédkönyveket – amelyek nem képezték elemzés tárgyát dolgozatomban.

Illyés András	Pünkösöd napjára (2.)
Illyés András	Pünkösöd napjára (4.)
Illyés András	Pünkösöd napjára (3.)
Illyés András	Szent László napjára (1.)
Illyés András	Szent László napjára (2.)
Illyés András	Szent László napjára (3.)
Illyés István	Egyház napjára
Illyés István	Nagypéntekre (1.)
Káldi György	Aprószentek napjára
Káldi György	Pünkösöd napjára (2.)
Kelemen Didák	Ádvent első vasárnapjára
Kelemen Didák	Böjt negyedik vasárnapjára
Kelemen Didák	Nagypéntekre (2.)
Kelemen Didák	Úrnapi
Lépes Bálint	<i>Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre</i>
Pázmány Péter	Ádvent első vasárnapjára
Pázmány Péter	<i>Kalauz</i>
Pázmány Péter	Nagypéntekre (1.)
Pázmány Péter	Pünkösöd utáni ötödik vasárnapra
Pázmány Péter	Pünkösöd napjára
Pázmány Péter	Pünkösöd utáni 24. vasárnapra (2.)
Pázmány Péter	Quinquagesima vasárnapra
Pázmány Péter	Szent István első vértanú napjára
Pázmány Péter	Szent Márton napjára
Pázmány Péter	Szent Péter és Pál apostolok napjára
Pázmány Péter	Úrnapi (1.)
Pázmány Péter	Úrnapi (2.)
Pázmány Péter	Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra
Stankovátsi Leopold	Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra
Stanihurstus, Guilielmus	<i>Dei immortalis in corpore...</i>

A források szerint csoportosítva az átvételeket a következő összefüggésekre hívtam fel a figyelmet:

FORRÁS	KOMPILÁLT BESZÉD
Káldi György: Aprószentek napjára	Pázmány Péter: Pünkösöd utáni ötödik vasárnapra Tyukodi Márton: <i>A tiszta életű Joseph patriarcha...</i> (7.)
Káldi György: Pünkösöd napjára (2.)	Illyés András: Pünkösöd napjára (1.) Illyés András: Pünkösöd napjára (2.) Illyés András Pünkösöd napjára (4.)
Kelemen Didák: Böjt negyedik vasárnapjára	Bernárd Pál: Úrnapi
Kelemen Didák: Úrnapi	Kelemen: Didák: Böjt negyedik vasárnapjára
Lépes Bálint: <i>Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre</i>	Kelemen Didák: Advent első vasárnapjára
<i>Makula nélkül való tükör</i>	Kelemen Didák: Nagypéntekre (2.)
Pázmány Péter: Advent első vasárnapjára	Kelemen Didák: Advent első vasárnapjára
Pázmány Péter: <i>Kalauz</i>	Berényi István: Úrnapi Bernárd Pál: Úrnapi Farkas Lajos: Úrnapi Kelemen Didák: Böjt negyedik vasárnapjára Kelemen Didák: Úrnapi Pázmány Péter: Úrnapi (2.) Tagányi Béla: Úrnapi
Pázmány Péter: Nagypéntekre (1.)	Kelemen Didák: Nagypéntekre (2.)
Pázmány Péter: Nagypéntekre (2.)	Kelemen Didák: Nagypéntekre (2.)
Pázmány Péter: Pünkösöd napjára	Illyés András: Pünkösöd napjára (3.)
Pázmány Péter: Pünkösöd utáni 24. vasárnapra (2.)	Illyés István: Egyház napjára
Pázmány Péter: Quniquegesima vasárnapra	Csúzy Zsigmond: Sextagesima vasárnapra
Pázmány Péter: Szent István első vértanú napjára	Alexovics Vazul: Szent István első vértanú napjára

Pázmány Péter: Szent Márton napjára	Illyés András: Szent László napjára (1.) Illyés András: Szent László napjára (2.) Illyés András: Szent László napjára (3.)
Pázmány Péter: Szent Péter és Pál apostolok napjára	Egyed Joákim: Szent Péter és Pál apostolok napjára
Pázmány Péter: Úrnakra (1.)	Kelemen Didák: Böjt negyedik vasárnapjára Kelemen Didák: Úrnakra
Pázmány Péter: Úrnakra (2.)	Kelemen Didák: Úrnakra
Pázmány Péter: Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra	Stankovátsi Leopold: Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra
Stanihurstus, Guilielmus: <i>Dei immortalis in corpore...</i>	Kelemen Didák: Nagypéntekre (2.) Illyés István: Nagypéntekre

A dolgozatban szereplő elemzések sorrendje alapvetően temporális, azaz a kompilációt tartalmazó, újonnan kialakított szövegek létrejöttének (illetve kinyomtatásának) időrendje volt a meghatározó. Mivel azonban a hangsúly elemzéseimben a kompilációs technika bemutatásán volt, ezt az elvet nem érvényesítettem a következő prédikációk esetében:

Berényi István: Úrnakra
Bernárd Pál: Úrnakra
Farkas Lajos: Úrnakra
Kelemen Didák: Böjt negyedik vasárnapjára
Kelemen Didák: Úrnakra
Tagányi Béla: Úrnakra

A dolgozat következetes szerkesztése érdekében ezeket forráscsoportnak tekintettem és a legkorábban keletkezett szöveg időrendje szerint osztottam be. Az időrendre csak ebben az esetben, szigorúan a szövegek keletkezésével kapcsolatban vontam le következtetéseket, mivel a kompilációs technikák temporális változásairól csak szélesebb forrásbázis vizsgálatát követően nyerhetők pontosabb adatok.

2. ELEMZÉSEK

2. 1. FELEKEZETKÖZI KOMPILÁCIÓ

TYUKODI MÁRTON (1641)

Tyukodi Márton protestáns hitszónok fő művéről, *A tiszta életű Joseph patriarcha* című 1641-ben megjelent prédikációskötetről Bod Péter ennyit jegyzett meg a Magyar Athenasban: „Tyukodi Márton Kőrösi Pap, adott Világ eleibe egy Könyvet, ezzel a’ titulussal: A’ tiszta életű Jósef Pátriárka éltének, szenvedésének és dítsérettel viselt dolgainak Sz. Írás szerint való Magyarázatja. N-Várad. 1641-dik eszt. 8.R. Mind betűje, papirosa ennek igen szép, kár vólt hasznossab Könyvre nem fordítani.”⁶¹

A fenti, bővebben ki nem fejtett sommás véleményről nem tudható, mi volt a fő indoka, s ami elemzési szempontunkból még érdekesebb: oka volt-e Bod negatív véleményének a Tyukodi által használt katolikus forrás? Ő ugyanis előszavában nyíltan utalt Andreas Musculus és David Pareus művei mellett a Káldi Györgytől való exemplum-kölcsönzéseire is. Megfogalmazása szerint azért volt erre szükség, mert a katolikus hitszónok kortársait messze meghaladó apparátust mozgatott meg beszédeiben – melynek nagy hasznát vehette a példaláncokat gyakorta alkalmazó prédikátor: „edgynehány helyen meg-tekintettem a’ Chaldi Postilláját-is, kiből edgynehány külső historiákból valo szép Exemplumokat vöttem, mivel azokat a’ prophanus authorokat, kiket Chaldi citált, akar kinek-is edgyütt, edgy thecaban nem könyü fel-találni, ki a’ Propheták, Apostolok és Evangelisták kívül-is a’ Görög és Deák Patereckel egyetemben 52 Authoroknál többet citál.”⁶²

Akár ez befolyásolta Bod véleményét, akár nem, tény, hogy az eljárás nem volt egyedülálló a korszakban. A katolikus és protestáns prédikációkról szólva Kecskeméti Gábor megállapította, hogy „a két vallás diszkurzusrendje között a határok nem teljesen átjárhatatlanok (...).”⁶³ Győri L. János éppen Tyukodi nevezett kötete kapcsán – jóllehet

⁶¹ BOD, 1766, 319.

⁶² TYUKODI, 1641, ** 3^r.

⁶³ KECSKEMÉTI, 1998-B, 224. Ennek legismertebb példái közé tartozik az 1754-ben elhunyt Nádudvari Sámuel esete, amelyről jelenlegi ismereteink szerint csak másodlagos vagy – a szakirodalmat tekintve harmadlagos – forrásból tájékozódhatunk. Hermányi Dienes József hírét vette annak, hogy az ismert és elismert hitszónok hírében álló Nádudvari Sámuel „a Pázmány, és Caldi praedikatiojival él valo titkon, s, azokat az Erdélyi Reformatusok még akkor kevesen esmerik vala: annyira öregbedett valais kedvessége Enyeden, s a’ szomszedságban, hogy a’ nemesség halottya felett orálgat vala, az Enyedi Templomban is praedikálgatván, arra

pontos adatokat nem közölve – említette, hogy lapszéli jegyzetek és előszók tanulságai, sőt Medgyesi Pál homiletikája alapján ezt a „határátlépést” mások is megtették a korszakban.⁶⁴ Szentpéteri István kéziratot hagyatékát kutatva Gábor Csilla fedezte fel, hogy a puritánus prédikátor Kutasi János esztergomi érsekről szóló exemplumát Kálditól kölcsönözte.⁶⁵

Tyukodi az átvételeket példával is igazolta: „Jobnak és illendőnek itélvén azért követni a’ jo egészséges és mindeneknél kedves méheket, kik sok külömb külömb féle virágokra ki-röpülvén keresik és gyűjtik az ő mézeket, hogy sem a’ gyűlölséges és mérges pókokat, kik magok gyomrokból szövök, fonnyák az ő semmire kellő pók-hálójokat.”⁶⁶ Ezen gyakorta használt,⁶⁷ ókori eredetű⁶⁸ indoklás érdekessége, hogy Pázmány ugyanezen exemplummal érvelt a *Kalauz* előszavában: „A pókháló nem jobb a lépesméznél noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját; a méh pedig virágokról szedegeti mézét; azon igyekeztem, hogy a Régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházakból vegyek diadalmas kardokat.”⁶⁹

Fontos tisztáznunk, hogy Tyukodi exemplum-átvétele a gyakorlatban olyan szó szerinti átvételt jelent, amelynek során tartalmi vonatkozásban exemplumot vagy exemplumláncot ültetett át a kompilátor.⁷⁰ Ezt példázzák az alábbiak is:

Káldi	Tyukodi
„Először: A’ Természet törvénye-ellen vagyon. Mellyet eszünkbe vehetünk az oktalan állatokból , mellyek ritkán ölik-meg egy-mást. A’ ló, ha más lovat halva lát , sarkantyúval sem verhetni reá hogy által-	„I. A’ természet törvénye-ellen, melyet eszünkben vehetünc csak az oktalan állatoknac természetekből-is. Az lo, ha más holt lovat lát , sok vereséggel és sarkantyuzással viheted által rajta. A’

fakada a’ Tanáts, hogy kívánná egy praedicatioját ki nyomtattatni, de ő nem adá ki, mivel csak nem szorol szora, a Pázmányé vala a’ praedicatio. Nékem Kemény János jelenté meg a dolgot, honnan böltsekednek az ő Ephorussa, s, mutatis egy lakat alatt levő ládátakat, mellyben állanak vala a Pázmány Péter, és Káldi György Concionator könyveik.” (HERMÁNYI DIENES, 1992, 92.) Jóllehet a történet elbeszélését befolyásolhatta Nádudvari későbbi katolizálása, illetve hányatott élete, előjáróival való teológiai és erkölcsi vonatkozású összeütközései, s Hermányi, illetve Kemény János ezek általi befolyásoltsága, nem tarthatjuk kizártnak a történet valóságát.

⁶⁴ Győri L., 1994, 160.

⁶⁵ GÁBOR, 2001, 18.

⁶⁶ TYUKODI, 1641, ** 5^f.

⁶⁷ Kecskeméti Gábor Pécseli Király Imre retorikai kézikönyvének bevezetőjéből idézett hasonló mondatokat és több szakirodalmi tételt is említett a méhek és pókok kapcsolódó tárgytörténetére vonatkozóan. (KECSKEMÉTI, 2007-A, 76.)

⁶⁸ SZELESTEI N., 2005, 11.

⁶⁹ PÁZMÁNY, 1898, 6.

⁷⁰ Az exemplum fogalmáról, s ennek történeti változásaival kapcsolatos eddigi ismereteinkről Tüskés Gábor írt összefoglalót. (TÜSKÉS, 1997, 55–65.) Könyvének vonatkozó fejezetében az exemplumértelmezésekhez sorolja – Drexel Aurifodináját külön is említve – az ars excerptendi technikájának kapcsolódó tulajdonságait.

<p>mennyen rajta. A' Pogányok-is mindenkor iszonyodtak attól: és azért, a' Pogány hajósok mindent chelekedtek, minek-előtte Jonást a' tengerbe vetették: ö-magát megkérdezték; sorsot vetettek reá; az Istennek könyörgöttek, hogy el ne vessének az ártatlan véért. És abban a' vélekedésben voltak némelly Pogányok, hogy a' megölt ember lelke üldözi a' Gyilkost; a' mint Plátónál olvassuk. Didó-is azzal fenyegeti Aeneást Virgiliusnál, hogy, ha halálának oka lészen, mindenütt üldözni-fogja."⁷¹</p>	<p>pogányok-is mindenkor iszonyottac attul, és azért, a' pogány hajósoc mindent cselekettec, minec előtte Jonást a' tengerben vetettéc; I. Eö magát megkérdeztéc. 2. Edgymás közöt sorsot vetettenec. 3. A' hajobol mindent ki hántanac. 4. Ki-ki az ö Istenéhez könyörgöt. Némelly pogányoc abban a' vélekedésben voltanac, hog' a' meg-holt ember lelke üldözi a' gyilkost, a' mint Plátónál olvassuc. Dido-is azzal fenyegeti Aeneást, hogy ha halálánac oka lészen, mindenütt üldözni fogja, midön így szol: <i>Omnibus umbra locis adero, dabis improbe poenas.</i>"⁷²</p>
---	---

Az idézett rész Tyukodi művének nyolcadik – azaz a következtetlenül szerkesztett kiadvány szerzői jegyzése szerint valójában a hetedik – beszéd harmadik része, amelyben József testvéreinek gyilkos szándéka kapcsán e főbűnről állította össze prédikációját. Jól érzékelhető benne tehát, hogy a protestáns hitszónok nem a példázat tartalmát vagy mondanivalóját emelte át saját szövegébe, hanem – minimális változtatásokkal – saját szövegébe írta azt.

Az átvételek a historia mértékében szerepelnek Tyukodi beszédében – jóllehet nem valószínű, hogy a protestáns hitszónok a jezsuita Drexel segédkönyvét használta. Tény azonban, hogy a három kompilációs kategória közül a historiát maga Drexel is azonosította az exemplummal,⁷³ hangsúlyozva, hogy szó szerinti és nem szó szerinti felhasználása egyaránt elképzelhető. Ez utóbbira példa egy harmadik prédikáció, jelesül Pázmány Pünkösdi utáni ötödik vasárnapra írt beszédének vonatkozó bemutatása. Nála a következőképpen szerepel a fenti idézet:

Káldi	Pázmány
„Először: A' Természet törvénye -ellen	„Erre-nézve mondták a régiek, hogy az ölt

⁷¹ KÁLDI, 1631-A, 208.

⁷² TYUKODI, 66–67.

⁷³ DREXEL, 1638, 126–127.

<p>vagyon. Mellyet eszünkbe vehetünk az oktalan állatokból, melyek ritkán ölik-meg egy-mást. A' ló, ha más lovat halva lát, sarkantyúval sem verhetni reá hogy által-mennyen rajta. A' Pogányok-is mindenkor iszonyodtak attól: és azért, a' Pogány hajósok mindent chelekedtek, minek-előtte Jonást a' tengerbe vetették: ö-magát meg-kérdezték; sorsot vetettek reá; az Istennek könyörgöttek, hogy el ne vesszének az ártatlan véért. És abban a' vélekedésben voltak némelly Pogányok, hogy a' megölt ember lelke üldözi a' Gyilkost; a' mint <i>Plátónál</i> olvassuk. <i>Didó</i>-is azzal fenyegeti <i>Aeneást Virgiliusnál</i>, hogy, ha halálának oka lészen, mindenütt üldözni-fogja.”⁷⁴</p>	<p>ember lelke éjjel nappal háborgattya a gyilkost; és azt kiáltja: <i>Omnibus umbra locis adero: dabis improbe poenas</i>; hogy mindenüt a gyilkossal jár és gonoszságának emlékezetivel kínozza ötet.”⁷⁵</p> <p>„Természet törvénye taníttya, hogy másnak ne cselekedgyük, a mit nem akarunk, hogy egyebek cselekedgyenek velünk. Mivel azért életünk óltalmának és megtartásának kívánságát a természet nem csak mí-belénk óltotta, hanem az oktalan állatokba-is (...) Nem-is vólt soha oly tudatlan és törvénytelen pogány nemzet, mely a természetben íratott törvényből nem tudta volna a gyilkosság tilalmát. Azért, ama vak pogányok, kik <i>Jónást</i> a tengerbe veték, minekelőtte szabadulások utolsó eszközére lépének, mindent megpróbálának: elsőben...”⁷⁶</p>
--	--

A fenti idézetekből egyértelműen kitűnik, hogy e két szöveg összefüggései nevezhetők – Drexel kategóriáinak megfelelően⁷⁷ – nem szó szerinti exemplumátvételnak, azaz historiának. Ennek ellenére nem állíthatom biztosan, hogy Pázmány Káldi szövegét vette igénybe saját prédikációjának megfogalmazásához, esetleg más segédletet használt.

Kapcsolódó tanulmányában Rajhona Flóra meggyőző eredménnyel vetette egybe Pázmány beszédét Cornelius a Lapide bibliakommentárjával⁷⁸ – jóllehet hangsúlyozottan nem a biztos forrás megtalálásának meggyőződésével tette ezt. Ennek nyomán érdemes lenne a Káldi-beszéd egybevetése a Lapide-segédlettel. Annál is inkább, mivel a Drexel-mű is a felhasználandó segédkönyvek között említette a Lapide-kommentárokat.⁷⁹ Bár a Pázmány- és a Káldi-beszéd összefüggéseit nem tulajdoníthatjuk Drexel hatásának – ez ugyanis hét évvel

⁷⁴ KÁLDI, 1631-A, 208.

⁷⁵ PÁZMÁNY, 1905, 200.

⁷⁶ PÁZMÁNY, 1905, 201–202.

⁷⁷ DREXEL, 1638, 127.

⁷⁸ RAJHONA, 2006.

⁷⁹ DREXEL, 1638, 419.

Káldi és két évvel Pázmány prédikációi után jelent meg – de joggal feltételezhetjük ebben az esetben is az ars excerpendi több évszázados hagyományának érvényesülését.

Már a fenti, viszonylag rövid idézetpár is sejteti, hogy Pázmány és Káldi művei szerkezetükben is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Példa erre a Jónás-exemplum is, amely azonos kibontásban jelenik meg a beszédekben: mindkét szövegben az „oktalan állatok” példáján keresztül a „pogány hajósok” tetteit méltatták a hitszónokok, majd Jónás történetét azonos módon, hasonló szerkezetben írták le.

A megölt ember visszajáró lelkével kapcsolatban pedig nem nehéz feltételezni azt a lehetőséget, hogy Pázmány megfogalmazása első felében („Erre-nézve mondták a régiek, hogy az őlt ember lelke éjjel nappal háborgattya a gyilkost”) Káldi szövegét használva „elődjéhez” képest gyakorlatilag rokonértelmű szavakkal fogalmazott, majd Káldi margóidézetét főszövegbe átültetve, a két – Platón- illetve Vergilius- – locust összevonta. Az ily módon vázolt művelet leírva bonyolultnak tűnhet ugyan, ám kéznél lévő forrás esetén pár percet vehetett csupán igénybe. Ráadásul jóval automatikusab (s ezáltal is gyorsabb) megoldást biztosított, mint egy egymondatos hivatkozás pontos lokalizálása. Biztosat ugyan nem tudunk e vonatkozásban a Pázmány–Káldi kapcsolatáról, de tény, hogy előbbi szerző beszédében az elemzetteken kívül több olyan exemplum van még, ami Káldi beszédében is előfordul.

Tyukodi Márton Káldi-kompilációját valószínűleg nagyban megkönnyítette az a tény, hogy a jezsuita hitszónok prédikációskötetei tipográfiai szempontból igen jól szerkesztettek. Számozás helyett tizenöt soronként verzál betűkkel jelölték bennük az egyes részeket, s ez jelentősen megkönnyítette a kötetekben lévő tárgyszavas rendszerű analizált mutatótáblák használatát. Az ünnepi prédikációkat tartalmazó beszédgyűjteményben a gyilkosság címszó alatt olvasható a rövid tartalmi kivonat: „Nagy véték. 207. d. Igen gyűlöli azt az Isten. 208. a. b. Minden Törvény-ellen vagyon. 208. b.”⁸⁰

A kompilátor tehát a tárgy viszonylag részletes ismertetése nyomán az ugyancsak pontosan meghatározott szövegrészre kereshetett vissza. Tyukodi esetében ez Káldi Aprószentek napjára írt első prédikációjának harmadik része volt.

Kompilációjának pontos helyeit az alábbi táblázat szemlélteti:

Káldi	Tyukodi
208. 1–4.	66. 20–26.

⁸⁰ KÁLDI 1631-A, Eee^r.

208. 5–9. [+margó]	67. 1–15.
208. 13–17.	67. 16–26.
208. 18–19.	68. 4–5.
209. 10–13	68. 8–17.
209. 19–20.	69. 9–11.
209. 25–28.	69. 11–18.
209. 24–25.	70. 1–4.
208. 47–50.	70. 9–16.

Tyukodi tehát – amint az a táblázatból is kitűnik – a legkevésbé sem ragaszkodott Káldi szövegének sorrendjéhez annak ellenére, hogy beszédét jelentős mértékben Kálditól kompilálta. Munkája során a jezsuita hitszónok prédikációjának szerkezetét is adaptálta – igaz a nagyobb szerkezeti egységeken belül máshogyan tematizálva az egyes részeket:

Káldi	Tyukodi
<p>„Először: A természet törvénye-ellen vagyon.”⁸¹</p> <p>„Másodszor: A’ Gyilkosság az Irott törvény-ellen vagyon.”⁸²</p>	<p>„Bizony tehát ezec nag’ vétket tselekettenec ez aránt, mind a’ természet törvénye ellen, s-mind az Istenec ki-irott törvénye ellen.</p> <p>I. A’ természet törvénye ellen, mellyet eszünkben vehetünc...”⁸³</p> <p>„2. Ezec a’ Jácob fiai az Isten törvénye ellen-is igen vétkeztec...”⁸⁴</p> <p>„Három nevezetes büntetéseckel szokta Isten e’ világ szerint-is a’ gyilkosokat meg-büntetni:</p>

⁸¹ KÁLDI, 1631-A, 208.

⁸² KÁLDI, 1631-A, 209.

⁸³ TYUKODI, 1641, 66.

⁸⁴ TYUKODI, 1641, 68.

	<p>1. Azzal, hogy <i>semper sunt timidi</i>, mindenkoron félnek és rettegnek...”⁸⁵</p> <p>„2. Büntetésec a’ gyilkosoknak az, hogy [...] <i>az ő életeknek felét-is nem élik-meg...</i>”⁸⁶</p> <p>„3. Büntetésec a’ gyilkosoknak e’ világon az, hogy azt el nem titkolhattya.”⁸⁷</p>
--	--

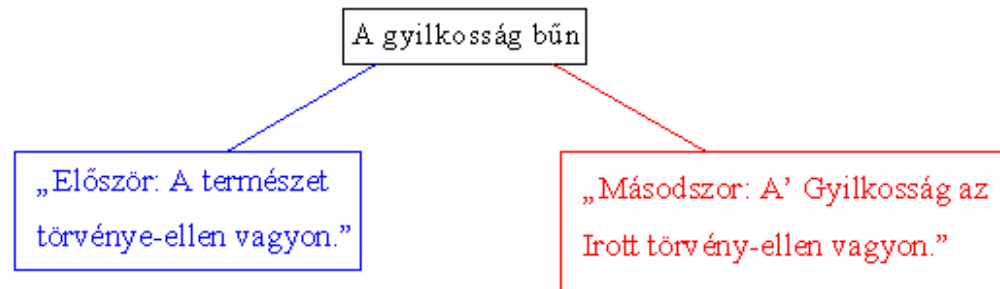
Az összefüggések ábrán szemléltetve:

⁸⁵ TYUKODI, 1641, 68–69.

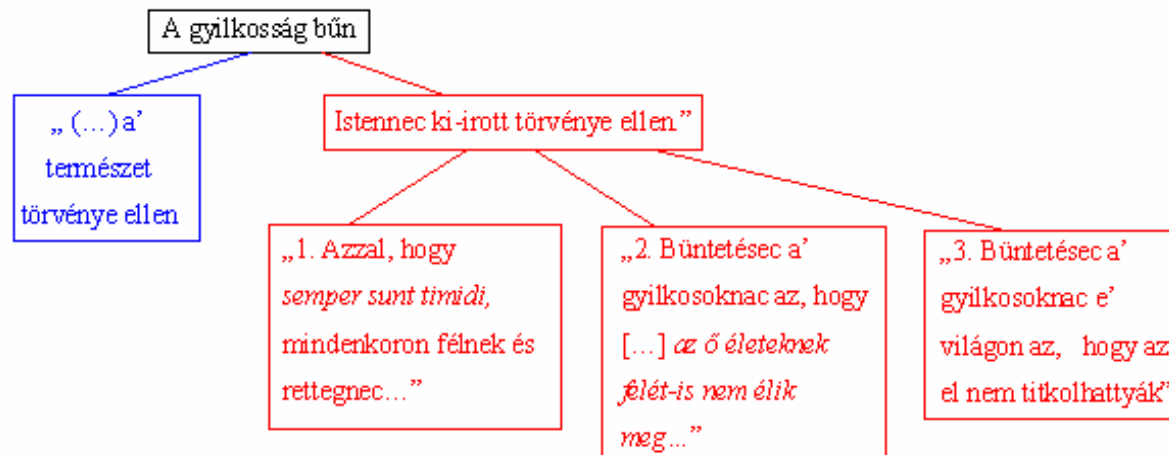
⁸⁶ TYUKODI, 1641, 69.

⁸⁷ TYUKODI, 1641, 70.

Káldi György prédikációja

Tyukodi Márton prédikációja

Az ábrákról egyértelműen leolvasható, hogy Tyukodi tovább „bontva” Káldi szövegét bonyolultabb, összetettebb szövegszerkezetet hozott létre, mint a jezsuita hitszónok. Ugyanakkor érthető is ez a fajta átszerkesztés, mivel utóbbi egy beszédrészlet, előbbi pedig – jóllehet egy összefüggő „prédikációsorozat” részeként – az önálló egység megírásának, tehát egy összetettebb szöveg összeállításának igényével készült.

További érdekessége a protestáns hitszónok beszédének egy sajátos bővítési eljárás: az idézett szövegben is hivatkozott Káldi-mondat („Didó-is azzal fenyegeti Aeneást Virgiliusnál, hogy, ha halálának oka leszen, mindenütt üldözni-fogja.”) kiegészítését, a latin idézetet a margójegyzetből illesztette főszövegbe Tyukodi.

Sajátos tömörítésre is példát ad a szöveg, amennyiben az Ibükosz darvairól szóló exemplumot vélhetően Káldi nyomán említette ugyan a saját beszédében Tyukodi, de más, rövidebb, szellemesebb formában hivatkozott rá:

Káldi	Tyukodi
„ <i>Plutarchus</i> azt írja, hogy; <i>Ibycus</i> Poëta, a’ tolvajok kezébe akadván, és látván, hogy meg kell halni: azon kérte a’ röpülő darvakat, hogy el ne halgatnák halálát. Időjártában, a’ tolvajok a’ piaczon ülvén, és látván fejö-k-fölött a’ röpülő darvakat, tréfában kezdének egymás-fülébe sügni: Ihol az <i>Ibycus</i> bosszú-állói. Melly szó el-árulá őket: mert némellyek, halván azt, és tudván, hogy <i>Ibycus</i> el-veszett, gyanakodni kezdének: és meg-kérdvén, mit értenének azon a’ szón, nem nem eggyaránt felelének. az után pedig, meg-kínozván őket, meg-vallák bünöket.” ⁸⁸	„ <i>Ibicus</i> Poetának-is halálát a’ Darvac jelentették-ki, melyet Ausonius ilyen versben foglalt: <i>Ibicus ut periit vindex fuit altivolans grus.</i> az az: <i>Ibicus</i> hogy el-veszet, bosszu-állo volt érette a’ magassan röpülő daru.” ⁸⁹

Az antik eredetű történet⁹⁰ a Pázmány-beszédben is szerepel,⁹¹ a forrás ott a Káldi-szöveg jelzéséhez hasonlóan Plutarkhosz.

⁸⁸ KÁLDI, 1631-A, 208.

⁸⁹ TYUKODI, 1641, 70.

⁹⁰ Legkorábbi forrása Szidóniosz Antipatrosz epigrammája. (UJVÁRY, 1999, 381.)

⁹¹ Erre Ujváry Zoltán is felhívta a figyelmet motívumtörténeti tanulmányában: UJVÁRY, 1999, 384.

Tyukodi Márton elemzett prédikációját jelentős mértékben Káldi György beszéde nyomán állította össze, ám jelentős szerkesztői munkát végzett mind a szöveg felépítése, mind az egyes exemplumok szövegbe illesztése révén.

A filológiai igazolást követően adott a kérdés, hogy a felekezeti különbségekből adódnak-e kompilációs sajátosságok, azaz másként kompilál-e egy protestáns hitszónok, mint egy katolikus. Az erre adandó pontos válasz számos – jelenleg rendelkezésünkre nem álló – példán kéne igazolni. Annyi azonban megállapítható, hogy Tyukodi kompilációs eljárása összhangban áll a protestáns prédikációszerzők azon elvével, mely szerint „a közlés tartalmának a dolgokkal adekvátnak kell lennie, a kifejtés rendje pedig – a szórakoztató és gyönyörködtető célkitűzések teljes kikapcsolásával – meg kell egyezzen a dolgok közötti kapcsolat természetes és világos rendjével.”⁹² Tyukodi Káldi prédikációjához képest éppen a rendszerezés, a „természetes és világos rend” hangsúlyozásával írta meg beszédét, amennyiben jezsuita forrásának „gyönyörködtető” példáit logikus, összefüggő rendbe illesztette.

⁹² KECSKEMÉTI, 2007-B, 221. Ugyanitt olvasható a protestáns prédikációkra jellemző *genus didascalicum* (*didacticum*) részletes ismertetése és Kálvin *Institutiójával* kapcsolatos összefüggéseinek elemző bemutatása.

2. 2. HÁROM HITSZÓNOK – NYOLC BESZÉD

ILLYÉS ANDRÁS (1691)

Lukácsy Sándor *Két emlő, hat köveder – hagyomány és újítás az egyházi hermeneutikában* című tanulmányában már igazolta, hogy Illyés András *Megrövidítettet ige...* című prédikációskötetének harmadik pünkösdi beszéde Pázmány hasonló alkalomra írt prédikációjának rövidített változata.⁹³

A szövegben láthatóan teljes mértékben érvényesült az Illyés előszavában megfogalmazott „szerzői program”: „En semmi uyságot nem koholtam, hanem a’ Szent Írásból, és régi nevezetes Authorok könyveiből, a’ miket szükségesbbnek iteltem szorgalmatosson felkerestem, öszveszedegtettem, és szerkesztettem.”⁹⁴ Ezen a ponton a filológiai vizsgálódás akár véget is érhet, hiszen ritka kivételként e prédikáció esetében a „legtisztább” kompilációról beszélhetünk: a nyilvánvaló egyezéseken túl ezt mind a kompilátor, mind pedig a szakirodalom egyértelműen dokumentálta. Az alábbiakban azonban mégis olyan – filológiai – vonásokat vizsgálok meg Illyés András harmadik pünkösdi beszéde kapcsán részletesen, amelyeket nélkülözhetetlennek tartok a kompilációs technika érvényesülésének bemutatása szempontjából.

Illyés András ugyanis kötetének szerkezete tekintetében korántsem követte Pázmány gyakorlatát, azaz nem az ő prédikációskönyvének rövidített változatát adta közre. Jól látható ez abból az egyszerű tényből, hogy saját kötetében négy pünkösdi prédikációt szerepeltetett, míg Pázmánynál csak egy olvasható. Filológiai szempontból itt válik rendkívül izgalmassá az Illyés-kompilációk vizsgálata: másik három szöveg ugyanis Káldi György prédikációinak a Pázmány-korpuszéhoz hasonló formában – azaz jelentős mértékben, a szerkezet megtartásával, többnyire szó szerint – átvett változata, mégsem azonos az átvétel módja. Káldinak ugyanis három pünkösdi prédikációja van, logikus lenne, hogy ez a három beszéd a Pázmány-szöveghez hasonlóan, teljes egészében „tömörítve” jelenjen meg. Ehelyett azonban a kompilátor az egyes Káldi-beszédek nagyobb egységeit használta fel különféle módokon. Nem lehetett különösebben nehéz dolga, hiszen a forrásként használt beszédek jól elkülönített, tipográfiai szempontból is látványosan tagolt részekre osztottak. Az Illyés András által összeszerkesztett szövegek a következőképpen épülnek fel:

⁹³ LUKÁCSY, 1994-B, 105.

⁹⁴ ILLYÉS, 1691,)(2^v.

Illyés András első pünkösdi beszéde:

Káldi	Illyés
725. 39–41.	329. 25–31.
725. 41–726. 5.	330. 1–36.
726. 5–8.	331. 1–5.
726. 9–24.	331. 12–36.
726. 24–49.	332. 1–36.
726. 49–54.	333. 1–12.
726. 54–57.	333. 19–23.
726. 57–60.	333. 26–32.
727. 4–10.	335. 20– 33.
727. 10–21.	336. 1–17.

Illyés András második pünkösdi beszéde:

Káldi	Illyés
729. 25–36.	337. 1–15.
729. 38–54.	337. 15–36.
729. 54–730.9.	338. 1–23.
734. 15–20	338. 31–36.
734. 20– 38.	339. 1–22.
734. 39–48.	339. 22–36.
734. 48–735. 10.	340. 1–36.
735. 11–34.	341. 3–36.
735. 34–57.	342. 1–36.
735. 57–736.18.	343. 1–28.

Illyés András harmadik pünkösdi beszéde:

Pázmány	Illyés
77. 3–14.	344. 16–30.
77. 21–78. 14.	345. 1–31.

79. 16–80. 8.	346. 5–36.
80. 8–81. 4.	347. 1–36.
81. 4–9.	348. 1–6.
81. 14–19.	348. 7–12.
81. 22–82. 8.	348. 12–36.
82. 8.	349. 1.
82. 14–18.	349. 1–5.
83. 1–2.	349. 6–7.
84. 1–32.	349. 7–36.
84. 32–85. 5.	350. 1–13.
85. 31–86. 8.	350. 14–30.
87. 12–17.	350. 31–36.
87. 17–29.	351. 1–12.
88. 4–21.	351. 13–28.
89. 15–23.	351. 28–36.
89. 23–90. 18.	352. 1–36.
90. 18–39.	353. 1–24.

Illyés András negyedik pünkösdi beszéde:

Káldi	Illyés
719. 23–44.	354. 1–34.
720. 2–9.	355. 1–12.
720. 11–12.	355. 12.
720. 15–20.	355. 12–21.
720. 57–721. 5.	355. 22–36.
721. 5–22.	356. 1–24.
721. 26–32.	356. 25–36.
721. 32–52.	357. 1–36.
721. 52–722. 12.	358. 1–33.
722. 29–31.	358. 34–36.
722. 31–50.	359. 1–36.
722. 50–53.	360. 1–9.

Összefoglalóan a következő táblázatban láthatók Illyés átvételei:⁹⁵

<p>Illyés 1. – Káldi 1/III Illyés 2. – Káldi 2/I, 2/III Illyés 3. – Pázmány Illyés 4. – Káldi 1/I</p>	
Kimaradt:	Káldi 1/II, 2/II, 3/I, 3/II, 3/III

Illyés láthatóan részenként vette át Káldi szövegeit és a sorrendet is jelentős kihagyással – a második prédikáció esetében a 2/II kihagyása – vagy éppen sorrendi változtatással adta meg. Egyértelmű tehát, hogy a kompilátor következetesen ragaszkodott az eredeti szövegekhez, ugyanakkor tudatos szerkesztői munkát végzett. Szempontjai – mit miért vett át, mást miért nem – pontosan nem regisztrálhatók. Tény azonban, hogy az egyes alkalommal elmondható, rendelkezésre álló beszédek számát megduplázta: így alakított ki a négy meglévő prédikációból nyolcat.

Mivel a forrásként használt prédikációk szerkezeti egységeinek tartalmát jól láthatóan feltüntették a szerzők, a kompilátornak tulajdonképpen nem volt más dolga, mint ezeket kijegyzetelni és új sorrendet felállítani, majd az új vázlat alapján szó szerint átmásolni vagy átmásoltatni a szükséges részeket.

Káldi	
Első ⁹⁶	
I.	Meg-bizonyítom, hogy a' Sz. Lélek igaz Isten.
II.	Meg-mutatom, hogy a' Fiútól-is származik.
III.	Szóllok a' Sz. Lélek ajándékiról

⁹⁵ Arab számokkal az egyes pünkösdi beszédek, római számokkal pedig az adott beszéden belüli részt jelöltem.

⁹⁶ KÁLDI, 1631-B, 719.

Második⁹⁷

- I. Meg-mutatom, Michoda fogyatkozások voltak az emberben, melyeket meg-orvoslott a' Sz. Lélek.
- II. Szóllok a' Sz. Léleknek Tizen-két Gyümölchiről.
- III. Meg-mondom, Michoda készületet kíván a' Sz. Lélek

Harmadik⁹⁸

- I. Meg-mondom, Mint jelent-meg a' Sz. Lélek a' mái napon.
- II. Meg-magyarázom, Michoda készülettel kell a' Sz. Lelket várnunk.

Ennek nyomán Illyés beszédei a következőképpen épülnek fel:

Illyés
Első Szóllok a' Sz. Lélek ajándékiról
Második ⁹⁹ a.) Meg-mutatom, Michoda fogyatkozások voltak az emberben, melyeket meg orvoslott a' Sz. Lélek b.) Meg-mondom, Michoda készületet kíván a' Sz. Lélek
Harmadik ¹⁰⁰ Mely drága ajándékokkal ékesítettik, a kinek Szent Lélek adatik
Negyedik ¹⁰¹ Meg-bizonyítom, hogy a' Sz. Lélek igaz Isten.

A harmadik Illyés-beszéd külön szót érdemel, mivel ebben az addigiaktól eltérő

⁹⁷ KÁLDI, 1731-B, 729.

⁹⁸ KÁLDI, 1731-B, 730.

⁹⁹ ILLYÉS, 1691, 336.

¹⁰⁰ ILLYÉS, 1691, 344.

¹⁰¹ ILLYÉS, 1691, 353.

szerkesztésmódot alkalmazott a kompilátor: Pázmánytól csak ez az egy adott ünnepre vonatkozó prédikáció ismeretes, s az összeállító láthatóan nem is törekedett arra, hogy akár más, rokon témájú Pázmány-szöveggel, vagy mástól származó forrással „keverje” a beszédet.

Pázmány	Illyés
<p>Víz</p> <p>Első haszna: szomjoltó¹⁰²</p> <p>Második tulajdonsága: „elmosogat minden mocskot és rútságot”¹⁰³</p> <p>Harmadik cselekedete: „öntözi és sírosítja a földet”¹⁰⁴</p> <p>Tűz</p> <p>Egyik cselekedete: tisztít¹⁰⁵</p> <p>Másik ereje: „a lágy földet (...) erős téglává (...) teszi”¹⁰⁶</p> <p>Harmadik tulajdonsága: „a mit a hideg keményít, (...) elolvasztja”¹⁰⁷</p> <p>Negyedik: világosít¹⁰⁸</p>	<p>Víz</p> <p>Első haszna: szomjoltó¹⁰⁹</p> <p>Második tulajdonsága: „elmosogat minden mocskot és rútságot”¹¹⁰</p> <p>Harmadik cselekedete: „öntözi és zirosítja a földet”¹¹¹</p> <p>Tűz</p> <p>Egyik cselekedete: tisztít¹¹²</p> <p>Másik ereje: „a lágy földet erős téglává teszi”¹¹³</p> <p>Harmadik tulajdonsága: „amit a hideg keményít, elolvasztja”¹¹⁴</p> <p>Negyedik: világosít¹¹⁵</p>

A fenti táblázat nyomán egyértelműen megállapítható, hogy Illyés gyakorlatilag nem eszközölt szerkezeti változtatást az amúgy sem bonyolult Pázmány-szövegen. Ebből adódóan mindkét prédikáció szerkezete a következőképpen ábrázolható:

¹⁰² PÁZMÁNY, 1905, 79.

¹⁰³ PÁZMÁNY, 1905, 80.

¹⁰⁴ PÁZMÁNY, 1905, 81.

¹⁰⁵ PÁZMÁNY, 1905, 84.

¹⁰⁶ PÁZMÁNY, 1905, 85.

¹⁰⁷ PÁZMÁNY, 1905, 87.

¹⁰⁸ PÁZMÁNY, 1905, 88.

¹⁰⁹ ILLYÉS, 1691, 346.

¹¹⁰ ILLYÉS, 1691, 347.

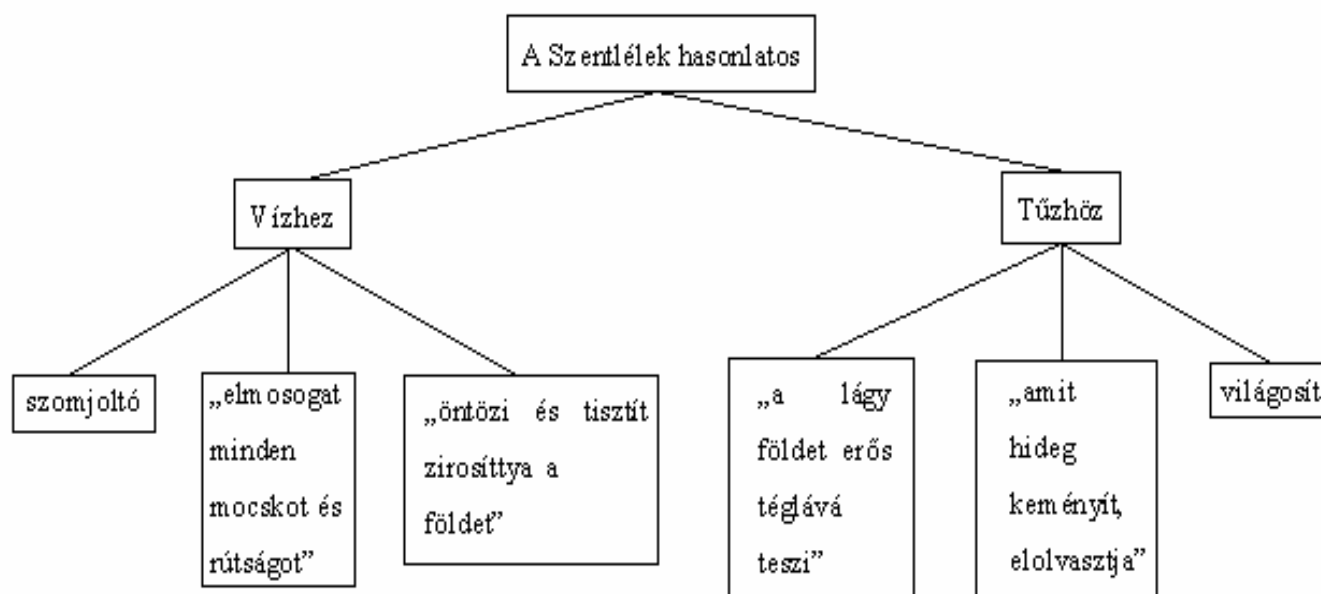
¹¹¹ ILLYÉS, 1691, 348.

¹¹² ILLYÉS, 1691, 349.

¹¹³ ILLYÉS, 1691, 350.

¹¹⁴ ILLYÉS, 1691, 350.

¹¹⁵ ILLYÉS, 1691, 350.

Filológiai vizsgálatuk itt rámutat arra, hogy a kompilációnak abból a szempontból is sajátos szerepe van az irodalomban, hogy pusztán jelenlétével nem csupán a szerző szerepére és az irodalmi hatástörténet mibenlétére kérdez rá: ez a szépírói technika még az egyes műalkotások határát is kétségbe vonja, hiszen alapvetően szöges ellentétben áll az „egy beszéd – egy önálló irodalmi egység”-felfogással. A szövegkorpusz effajta vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy a szövegalkotás folyamata szempontjából célszerűbb Illyés András pünkösdi prédikációinak szövegét valamiképpen egységként kezelni – még akkor is, ha ezek önmagukban – tehát önálló prédikációként – is értelmezhető szövegek.

Illyés Káldi szentírási idézeteit is szó szerint átvette, ám elődjétől eltérően, latinul is idézte az adott szövegrészt. Érdekes és következetes tipográfiai módosítása volt Illyésnek ezek jelölése is: a Káldi-kötetben a magyar nyelvű citátum dőlttel szerepel, az Illyés-kötetben a latin szöveget dőlttel, a magyart pedig álló betűkkel jelölték. Ezen a következetesen alkalmazott elven túl azonban nem sok újítást eszközölt a kompilátor a szövegen belül.

Olykor bővítette a szöveget:

Káldi	Illyés
„Szóllok a’ Sz. Lélek ajándékiról.” ¹¹⁶	„Ezek így lévén szóllok immár a’ Szent Léleknek több ajándékirol ; tudnillik: az Isteni tiszteletnek és tudománynak; az erősségnek, és tanácsnak; az értelemnek, és

¹¹⁶ KÁLDI, 1631-B, 719.

	a' bölcsességnek lelkéről. Figyelmetesen halgassátok.” ¹¹⁷
--	---

Illyés András pünkösdi beszédeiről tehát elmondható, hogy jóllehet összeállítójuk a megfogalmazás szempontjából minimális újítást hajtott végre, ám az elődök szerkesztése – és ennek tipográfiai megvalósítása – során sajátos módszert alkalmazott kompilációinál.

¹¹⁷ ILLYÉS, 1691, 331.

2. 3. SZENT MÁRTON-PRÉDIKÁCIÓ SZENT LÁSZLÓ ÜNNEPÉRE

ILLYÉS ANDRÁS (1692)

Pázmány Péter egyetlen prédikációt sem adott ki Árpád-házi szentekről. Ennek ellenére jelent meg hitszónoklata Szent László királyról. Igaz, nem a saját neve alatt: Illyés András erdélyi püspök Pázmány egyetlen Szent Márton napjára írt beszédét adta ki három Szent László-prédikációként *Megrövidített ige, az-az predikatio könyv* című 1692-ben megjelent kötetében.¹¹⁸ Lukácsy Sándor a jelenséget tapasztalva a következő problémát vetette fel: „A kor még nem ismerte az eredetiség s a szellemi tulajdon fogalmát, s a régiek követését kívánatosnak tartotta, mert az megóvott a hitbéli eltévelyedéstől. De kiszedegetni és összeszerkeszteni mégiscsak más, mint egész beszédek lemásolni és saját név alatt közrebocsátani. (...) Mi szüksége volt erre egy tehetséges hitszónoknak?”¹¹⁹

Illyés András prédikációi kapcsán jószerivel fel sem merül az eredetiség kérdése. Elsősorban azért, mert ő maga ismertette forrásait 1690-ben nyomtatásban is megjelent prédikációskötetében: beszédgyűjteményének jelentős hányadát Pázmány és Káldi prédikációiból állította össze. Igaz ez a szerző Szent László napjára írt prédikációira is.¹²⁰ Erre Lukácsy Sándor idézett kérdésfeltevésével együtt már 1995-ben felhívta a figyelmet,¹²¹ a jelenség részletező bemutatásával azonban adós maradt. Erre teszek kísérletet az alábbiakban.

Az Illyés-beszédek szövegének kialakítását minden bizonnyal két lépésben oldotta meg a kompilátor: a Pázmány-prédikációt három részre osztotta és a szükséges szöveghelyeken Szent László nevével, illetve az egykori uralkodó életére vonatkozó adatokkal pótolta az eredetileg Szent Mártonra alkalmazott megfogalmazást.¹²² Így lett egy Márton-beszédből – három László-prédikáció.¹²³

A beszédek Illyés Pázmány szerkesztési elveinek megfelelően bontotta:

Pázmány	Illyés
„(...) először rövideden megmutatom, hogy nem tilalmas, hanem böcsülletes, szükséges	I. beszéd

¹¹⁸ ILLYÉS, 1692.

¹¹⁹ LUKÁCSY, 1995, 667.

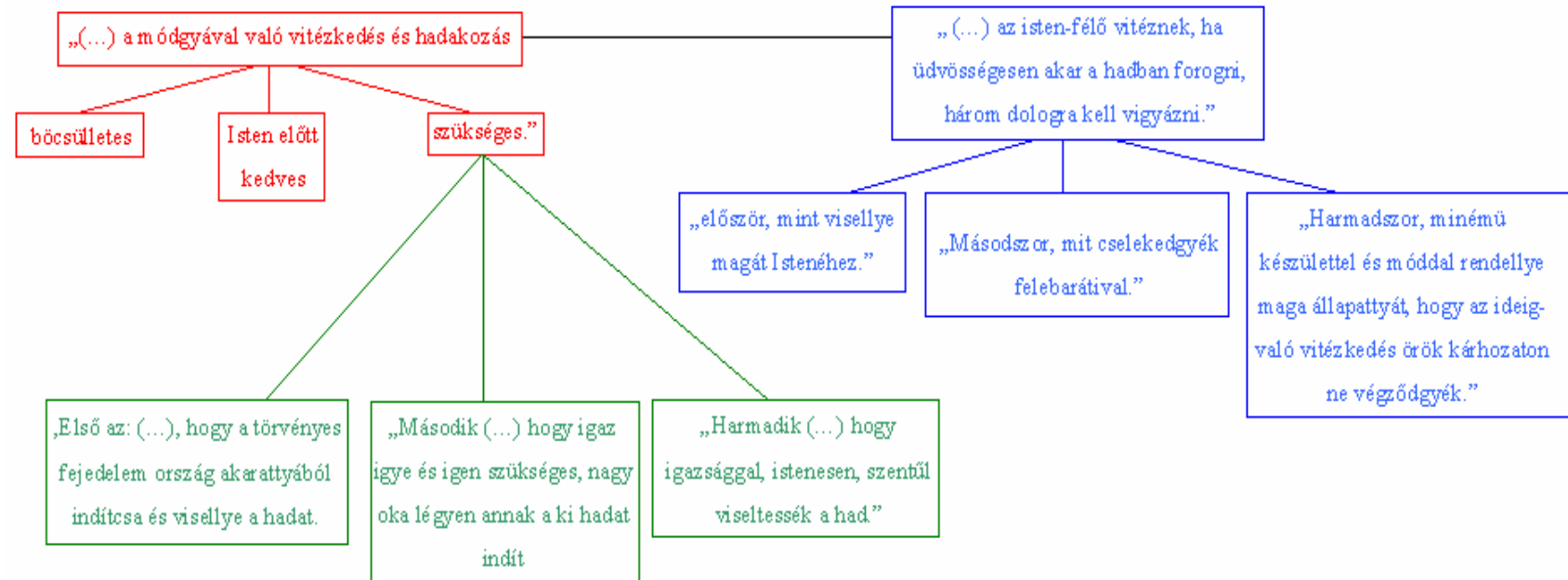
¹²⁰ ILLYÉS, 1692, 73–80.

¹²¹ LUKÁCSY, 1995, 667. Megállapítása azért is jelentős, mert Kastner Jenő korábbi tanulmányának megfogalmazása arra enged – tévesen – következtetni, hogy *A megrövidített ige...* című kötet az Illyés András által jegyzett *A keresztyeni életnek példája ...* című könyvéből táplálkozik elsősorban. (KASTNER, 1927, 26.)

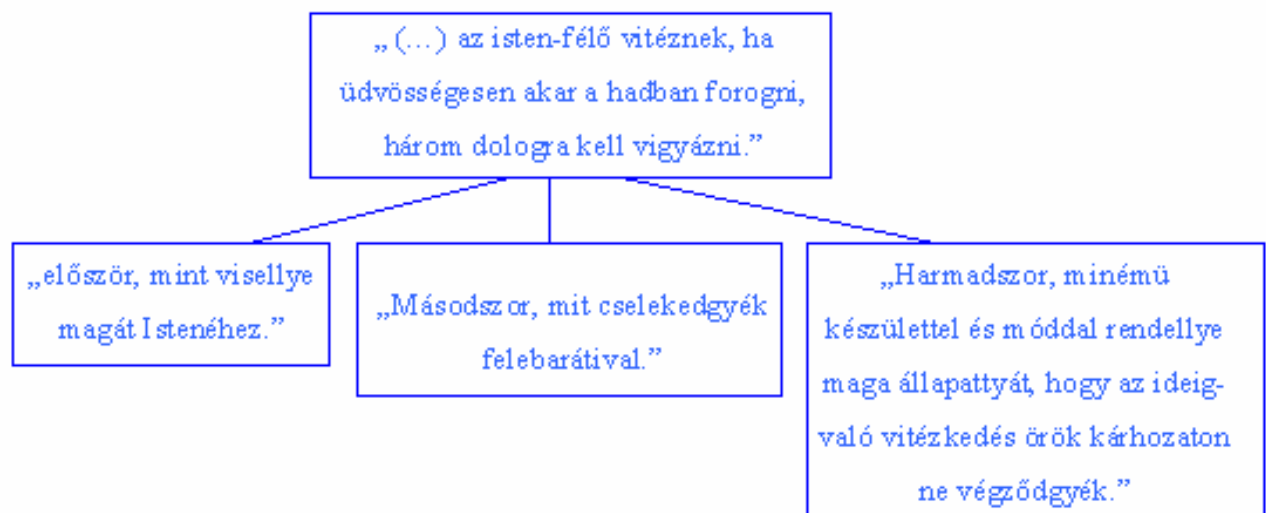
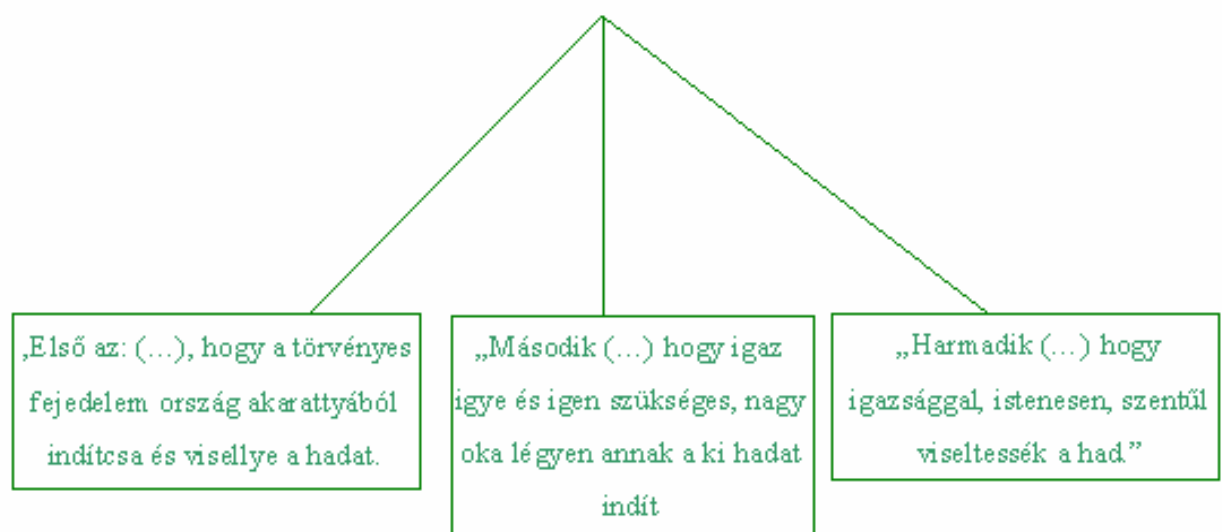
¹²² PÁZMÁNY, 1905, 679–693.

¹²³ ILLYÉS, 1692, 60–67; 67–73; 73–80.

Pázmány Péter prédikációja

Illyés András prédikációi

Az ábrák egyértelműen mutatják, hogy Pázmány prédikációjának szerkezeti vázlata nyomán milyen „bontásban” dolgozhatott Illyés. Könnyen elképzelhető, hogy a Drexel műve által reprezentált szövegalkotási hagyományt követve – ehhez hasonló – vázlatot készített saját prédikációinak összeállításához. Szerkezeti szempontból – Tyukodi Márton bemutatott eljárásával szöges ellentétben – a bontások jelentős mértékben egyszerűsítették a Pázmány-beszédet.

Az Illyés András által átvett szövegrészek pontos adatait a következő táblázatok szemléltetik a három László-beszédben.

Első prédikáció:

Pázmány	Illyés
680. 1–21.	60. 8–28.
681. 5–12.	61. 10–17.
681. 12–29.	61. 21–36.
681. 29–31.	62. 1.
681. 38–39.	62. 2–3.
682. 1–3.	62. 3–5.
682. 4–12.	62. 1–14.
682. 17–29.	62. 16–27.
682. 29–34.	62. 30–35.
683. 3–5.	62. 35–36.
683. 5–9.	63. 1–5.
683. 10–27.	63. 20–36.
683. 27–684. 15.	64. 1–36.
684. 15–685. 6.	65. 1–36.
+ margó	66. 1–6.
684. 1–685. 6	66. 6–10.

Második prédikáció:

Pázmány	Illyés
---------	--------

685. 11–15.	68. 7–11.
685. 16–24.	68. 15–26.
685. 24–29.	68. 31–36.
685. 29–33.	69. 1–5.
685. 33–686. 18.	69. 13–36.
686. 18–20.	70. 1–2.
686. 21–31.	70. 5–15.
686. 31–33.	70. 29–31.
686. 34–38.	71. 5–12.
687. 1–14.	71. 12–25.
687. 16–17.	71. 26–28.
687. 18–36.	72. 4–24.
687. 37–38.	72. 27–28.

Harmadik prédikáció:

Pázmány	Illyés
688. 4–9.	74. 20–26.
688. 10–16.	74. 30–36.
688. 16–25.	75. 1–10.
688. 33–34.	75. 10–12.
689. 3–8.	75. 13–19.
689. 25–29.	75. 21–25.
689. 35–690. 3.	75. 27–33.
690. 3–7.	76. 2–7.
690. 12–17.	76. 10–16.
690. 20–27.	76. 16–26.
690. 31–691. 2.	76. 26–36.
691. 3–16.	77. 1–14.
691. 16–17.	77. 16–17.
691. 18–34.	77. 18–36.
691. 35–692. 31.	78. 1–34.
692. 31–34.	79. 2–6.

A táblázatokban jól látható, hogy Illyés András nem módosított a Pázmány-beszéd sorrendjén, legfeljebb kihagyott belőle bizonyos szövegrészeket. Ha a Pázmány-átvételeket összevonva – azaz sorrendben és nem „törve meg” a jelölést az Illyés-beszéd lapszámainak megfelelően – alig négy-öt sornyi kihagyást találunk.

Pázmány
680. 1–21.
681. 5–31.
681. 38– 682. 12.
682. 17–34.
683. 3–685. 6.
685. 11–687. 38.
688. 4–25.
688. 33–34.
689. 3–8.
689. 25–29.
689. 35–690. 7.
690. 12–17.
690. 20–27.
690. 31–692. 34.

A kompilátor tudatos szerkesztői tevékenysége más tekintetben is megnyilvánult. Illyés gyakorta másként fordította a forrásokat, mint Pázmány:

Pázmány	Illyés
„(...) írva hagyott Lucánus a romai hadakozókról: <i>Nulla fides, pietasque viris, qui castra sequuntur, venalesque manus, ibi fas, ubi maxima merces</i> ; hogy nem találta a tábori emberekben jóság és tevékenység.” ¹²⁹	„(...) írja Lucanus : <i>Nulla fides, pietasque viris, qui Castra sequuntur</i> . Sem hitek, sem kegyességek a’ Tábori férfiaknak.” ¹³⁰

¹²⁹ PÁZMÁNY, 1905, 681.

¹³⁰ ILLYÉS 1692, 62.

A kompilátor olykor szűkítette is Pázmány szövegét. Az alábbi idézetpár jól szemlélteti, azt az esetet, amikor Pázmány egyik tagmondatát húzta ki a kompilátor:

Pázmány	Illyés
„(...) A Szent Írás a hadokozó embereket, <i>Latrones</i>, latroknak nevezi , mint a régi deákok a vitézlő emberek színét, kik a hadnagy-körül forgódtak, <i>Latrones</i> , latroknak hitták: jelentvén ezzel, hogy közel jár a vitézkedés a latorsághoz és nehéz ezeknek egymástól elszakadni. ” ¹³¹	„ A’ Sz. Írás a’ hadakozo embereket, <i>Latrones</i>, Latroknak nevezi: jelentvén hogy közel jár a’ vitézkedés a’ latorsághoz; és nehéz ezeknek egymástól elszakadni. ” ¹³²

Esetenként pedig tömörítette, egyszerűsítette a forrást:

Pázmány	Illyés
„Úgy tetczik, <i>Isaias</i> ötven-nyólczszor, hatvan-négyszer <i>Jeremiás</i> és a mint másutt mondám, az Ó Testamentom két-százszor nevezi Istent, <i>Sabaoth</i>, seregek Urának. ” ¹³³	„ A’ Sz. Írás sok helyeken nevezi Istent Seregek Urának. ” ¹³⁴

A névcserét nemcsak Márton és László vonatkozásában alkalmazta Illyés: adott erkölcsi tanulsághoz – mely szerint az ellenséggel irgalmasan kell bánni – nem a Pázmány által írt, Nagy Konstantinról szóló, hanem egy Szent László életéből vett exemplumot kapcsolt:

Pázmány	Illyés
„Bezzeg értette ezt amaz isten-félő Constantinus, kirül azt írja Eusebius, hogy látván vitézinek felgerjedett indulattyát, kik egy lábíg le akarták vágni az ellenséget,	„ Jol értette ezt Sz. László Király, ki még a’ pogány ellenséget is mikor meggyőzte, levágattatni meg nem engedte, hanem a’ Keresztyén Tudományra taníttatván

¹³¹ PÁZMÁNY, 1905, 681–682.

¹³² ILLYÉS, 1692, 62.

¹³³ PÁZMÁNY, 1905, 688.

¹³⁴ ILLYÉS, 1692, 75.

megkiáltotta, hogy aranyat ad, valaki elevent viszen. Így az ellenség életét kincsen megváltotta.” ¹³⁵	megkereszteltette.” ¹³⁶
---	------------------------------------

Megjegyzendő, hogy a bővítés, kiegészítés Illyés forrásszövegétől sem volt idegen. Hargittay Emil korábbi elemzésében¹³⁷ már felhívta a figyelmet arra, hogy a Pázmány-beszéd szerkezetét meghatározó Szent Tamás-gondolatokat a jezsuita hitszónok maga is kiegészítette, jóllehet nem szó szerinti átvételt alkalmazva. Ahhoz a kitételhez, mely szerint az igazságos háború feltétele lehet „hogy igaz igye és igen szükséges, nagy oka légyen annak a ki hadat indít”, Pázmány gyakorlati, korban aktuális szempontokat fűzött, melyeket Illyés András is szó szerint átvett:

Pázmány	Illyés
„Ha ki törökkel, tatárral mégyen valamely országra, bár egyéb-aránt igaz igye vólna is, hamis hadat visel és igazán ellene állhat minden keresztyén fejedelem, sőt tartozik ellene állani. Oka az, mert ha vétett és igazán büntetődik valamely keresztyén ország, de azzal nem tartozik, hogy pogányok rabságába és lelki veszedelmekre hadgya az ártatlan közösséget vinni, kivált-képpen holot a kisdedek-közzül sokan pogányságban neveltetnek. Ezek és a keresztyénségnek egyéb veszedelmi, mellyek a török czimborából fakadoznak, elégséges okok, mellyekért igazsággal ellene-álhatni mindennek, valaki a pogányok segítségével hadakozik.” ¹³⁸	„Ha ki Törökkel, Tatárral mégyen valamely Ország: bár egyébaránt igaz igye volna is, hamis hadat visel, és igazán elleneálhat minden Keresztyén Fejedelem. Sőt tartozik ellenneállani. Oka az: Mert ha vétett, és méltán büntetődik valamely Keresztyén Ország. De azzal nem tartozik, hogy Pogányok rabságába, és lelki veszedelmekre hadgya az ártatlan közösséget vinni. Kiváltképpen holott a’ kisdedek közzül sokan Pogányságban neveltetnek. Ezek, és a’ Keresztyénségnek egyéb veszedelmi, mellyek a’ Török czimborából fakadoznak, elégséges okok, mellyekért igassággal elleneálhatni mindennek, valaki a’ pogányok segítségével hadakozik.” ¹³⁹

¹³⁵ PÁZMÁNY, 1905, 690.

¹³⁶ ILLYÉS, 1692, 76.

¹³⁷ HARGITTAY, 1987, 418–422.

¹³⁸ PÁZMÁNY, 1905, 686–687.

¹³⁹ Illyés, 1692, 71.

Az Illyés-átvétel érdekessége, hogy a szó szerinti átvétel ellenére lényeges stiláris módosítást hajtott végre Pázmány szövegén, amennyiben a jezsuita előd körmondait az egyes tagmondatok vesszői helyett pontokat alkalmazva „megtörte”. Az alábbi táblázatban az új mondatokat elkülönítettem. Pázmány két mondatát Illyés négy felé bontotta:

Pázmány	Illyés
„Ha ki törökkel, tatárral mégyen valamely országra, bár egyéb-aránt igaz igye vólna-is, hamis hadat visel és igazán ellene állhat minden keresztyén fejedelem, sőt tartozik ellene állani.	„Ha ki Törökkel, Tatárral mégyen valamely Országra: bár egyébaránt igaz igye volna is, hamis hadat visel, és igazán elleneálhat minden Keresztyén Fejedelem. Sőt tartozik ellenneállani.
Oka az, mert ha vétett és igazán büntetődik valamely keresztyén ország, de azzal nem tartozik, hogy pogányok rabságába és lelki veszedelmekre hadgya az ártatlan közösséget vinni, kivált-képpen holot a kisdedek-közzül sokan pogányságban neveltetnek.” ¹⁴⁰	Oka az: Mert ha vétett, és méltán büntetődik valamely Keresztyén Ország. De azzal nem tartozik, hogy Pogányok rabságába, és lelki veszedelmekre hadgya az ártatlan kösséget vinni. Kiváltképpen holott a’ kisdedek közül sokan Pogányságban neveltetnek.” ¹⁴¹

Figyelemre méltók azok a vonások, amelyek a Pázmány-beszédet alkalmassá tették e metamorfózisra. Első ezek közül az, hogy jóllehet elkészültének apropója valóban Márton emléknapja lehetett – szerzőjének nem is ismeretes László-napra írt beszéde –, ám a szövegben összesen csak egy fél bekezdésnyi összefüggő részt szentelt az író a savariai szent életrajzának: „Mivel azért vitézségben szentségre jutott Szent Márton, én-is e jelen való órában, először rövideden megmutatom, hogy nem tilalmas, hanem böcsülletes, szükséges és Isten-előt kedves, a módgyával való vitézkedés és hadakozás. Másodszor, megmondom, mint kell vitézkedni az isten-félő keresztyének, hogy lelkét meg-tartcsa és veszedelmes

¹⁴⁰ PÁZMÁNY, 1905, 686–687.

¹⁴¹ Illyés, 1692, 71.

fáradságokkal elegyedett teste szakadásának jutalmát Menyországban vegye.”¹⁴² Szent Márton többé említésre sem kerül a beszédben. A rövidke életrajz – a folyamatos utalással, illetve hivatkozással szemben – szinte kínálja a lehetőséget a „személycserére”: a beszéd szövege korántsem a szent életéhez kapcsolódik elsősorban, hanem jóval általánosabb annál – tárgya szerint is a „keresztény vitézek kötelességéről” szól – és nem Mártonról.

A propozíció kétfelé tagolja a beszédet, Illyés Andrásnak tehát nem volt nehéz dolga a prédikáció átalakításának tekintetében, hiszen a nagy jezsuita előd felosztását is követte, amikor szó szerint átvett szövegét ugyanúgy szerkesztette, mint Pázmány. Így az ő első prédikációja megegyezik Pázmány prédikációjának első részével. A Szent Márton-beszéd második részét pedig maga Pázmány is két újabb részre bontotta – voltaképpen ezt tette Illyés is, amikor két prédikációra osztotta e részeket. Jobban megfigyelve a szövegeket a második és harmadik Illyés-beszéd szoros összefüggésére utal az azonos szentírási – Jób könyvéből való – locus is: „Vitézkedés az ember élete a földön”,¹⁴³ míg az első a páli „Munkálkodgyál, mint a’ Kristus Jéhusnak jó vitéze” volt.¹⁴⁴

Illyés András a felosztással jelentős mértékben egyszerűsítette is a forrásművet. A hallgatóságnak ugyanis az újonnan kialakított beszédek esetében nem kellett feltétlenül többlépcsős, többszintű ok-okozati összefüggéseket észben tartani a prédikáció hallgatása során, bőven elég volt egy beszédben egy tanulságot memorizálnia.

A Pázmány-szöveghez hasonlóan Illyés Andrásnál is szervesen elkülönülnek a Szent László életéről szóló részek az egyes prédikációkon belül. Érdekes azonban, hogy Illyés igyekezett Szent Lászlóhoz kapcsolni a beszédet – valószínűleg kompilátorként feltűnt neki Pázmány szűken mért hagiográfiai ismertetője – amennyiben az egyes szövegekben több ízben utalt a szentre, jobban aktualizálva ezáltal a beszédet. Így például az istenes hadviselés előkészületeinek felsorolását és bemutatását így konkretizálta: „mind ezeket elkövette Sz. László király is.”¹⁴⁵ Egy ízben pedig a következőképpen fogalmazott Illyés a „lelki hadviselés” irgalmas voltáról: „Jól értette ezt Sz. László király, ki még a’ pogány ellenséget is mikor meggyőzte, levágattatni meg nem engedte, hanem a’ Keresztyén tudományra taníttatván megkereszteltette.”¹⁴⁶

Illyés szövegalkotását mindenképpen segíthették a korabeli oktatási intézményekben általánosan elsajátított retorikai ismeretek, melyek hatására a forrásszöveg alkotója egy jól

¹⁴² PÁZMÁNY 1905, 680.

¹⁴³ ILLYÉS, 1692, 60.

¹⁴⁴ ILLYÉS, 1692, 67.

¹⁴⁵ ILLYÉS, 1692, 75.

¹⁴⁶ ILLYÉS, 1692, 76.

körülírható rendszer szerint építette fel a beszéd egészét, amelynek következtében a prédikációt akár részenként is adaptálhatta a kompilátor – aki szintén rendelkezhetett a szükséges ismeretekkel. A munkát minden bizonnyal könnyítette a korabeli kiadványok tipográfiai elrendezése is: a jól elkülönült és különféle betűtípusokkal kiemelt részek könnyen átláthatóvá tették a kötet lapjainak tartalmát és a szöveg egészét.

A Pázmány- és az Illyés-beszéd között fontos kapcsolatokat jelentenek az ünnepelt szentek életének hasonló vonásai – lévén szó mindkét esetben katonaszentről.¹⁴⁷ Nyilvánvalóan nehezebb lett volna például Mária Magdolna napján beszélni a hadakozásról. Ennek ellenére előfordult, hogy más életutat bejárt szentek cselekedeteinek tanulságait azonos szövegű prédikáció keretein belül magyarázták a híveknek.¹⁴⁸

A Lukácsy Sándor által feltett kérdésre – mi szüksége lehetett ilyen mértékű kompilációra egy tehetséges hitszónoknak – válaszként az idézett szövegrészek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Illyés András inkább segédanyag kiadásának, mintsem a saját művek gyarapításának igényével tette közkinccsé az általa átszerkesztett Pázmány-prédikációkat. Feltehetően az adott ünnepen elmondható beszédek számának növelése lehetett elsődleges gyakorlati célja.

¹⁴⁷ Nem véletlen, hogy a Pázmány-prédikációt főként ebből a szempontból elemezték: Bitskey István részletes tartalmi és formai, valamint kultusztörténeti elemzését jól kiegészíti Őze Sándor vonatkozó szempontú eszmetörténeti vizsgálata. (BITSKEY, 2007; ŐZE, 2007.)

¹⁴⁸ Simon Máté 1803-ban megjelent prédikációskötetének vonatkozó segédletében: SIMON, 1803, *4^v.

2. 4. JELÖLT IDÉZET

ILLYÉS ISTVÁN (1708)

Illyés István 1708-ban megjelent *Sertum sanctorum* ... című prédikációs-kötetének első nagypénteki beszéde a kompiláció szempontjából sajátos eljárással készült. A hitszónok ugyanis a Szentírás és az egyházatyák mellett több ízben hivatkozott közvetlen elődeire, Telegdire, Pázmányra, Stanihurstusra, s ezt a saját korában szokatlan módon pontos, margókon feltüntetett helymegjelöléssel és idézéssel tette.

A két hosszabb és egy rövidebb Pázmány-hivatkozás közül az első: „Nincs nékem időm elegendő, se erőm olly tehető, hogy én a’ Kristus szenvedésit voltaképpen megbeszélhessem. Cardinál Pázmány Péter az egész passionak rendiről tovább két óránál prédikált, a’ mint ő maga jelenti ilyen Magyar szókkal: »ha el nem unta Kristus annyi óráig való szenvedésit, menyi elfolyt estvéli vacsorátul fogva, más napi vecsernye korig, szégyen, ha mi két vagy három óráig el-unakozunk, az ő szenvedésének halgatásában, és elmélkedésében. Ha csak egy egy tagjat sem akarta fájdalom nélkül hadni a’ mi váltságunkért; nagy hál’adatlanság, ha mi ezeknek a’ fájdalmaknak minden részeit *nem akarnók szemlélni.*« Azután szép rendel, ékes nyelvel, nagy hosszan elé-beszéli, menyit szenvedett először a’ kertben, azután *Annas* és *Kaifas* házainál, osztán *Pilatus* és *Herodes* udvaraiban, végre pedig a’ *Calvaria* hegyén. En annyira csekélységemet nem igirhetem olvashattyák ottan, a’ kik írást tudnak (...).»¹⁴⁹

Az idézett rész több tanulságot rejt magában: elsőként azt, hogy Illyés Pázmány-hivatkozását meglehetősen sajátos apropóból tette: a jeles előd szó szerint idézett érvelését ellenérvként használta. Pázmány ugyanis éppen a hivatkozott szövegrésszel magyarázta, hogy miért nem fogalmazott rövidebben: „Gondolkodtam arról, hogy a Christus szenvedésének, csak egy valamely részét vegyem tanuságunkra (...) mert rövid üdőben, méltósága-szerént mindeneket ki nem fejezhetni: de, ha el nem unta Christus”¹⁵⁰ stb.

A hivatkozással tehát Illyés valójában Pázmány prédikációjához viszonyítva fogalmazta meg saját beszédét (azért szól tömören, mert nem képes másra – aki jobbat szeretne, olvasson Pázmányt), s egyben a korabeli gyakorlattól eltérően – látszólag – nem törekszik a kompiláció elkendőzésére. Annál is inkább, mivel – Tasi Réka kapcsolódó tanulmányának gondolatmenetét követve¹⁵¹ – a forrásmunkák feltüntetése egyfajta

¹⁴⁹ ILLYÉS, 1708, 83–84.

¹⁵⁰ PÁZMÁNY, 1903, 626.

¹⁵¹ TASI, 2003, 177.

legitimációt és egy jól körülírható hagyományhoz való integrációt is jelent(hetett) a szerzőnek.¹⁵²

Illyés idézetei azonban – minden látszat ellenére – nem nélkülözik a szerkesztői tevékenységet. Mindkét hosszabb, összefüggőnek feltüntetett Pázmány-idézetből hiányzik egy-egy mondat, a második esetben több kisebb változtatás – sorrendi csere – is van a szövegben:

Pázmány	Illyés
Végezetre, a maga sok kínnyát és illetlen gyalázatit egybe-vetette azoknak hála-adatlanságival, kik oly könnyen elvesztik az ő sok fáradságival nyert ajándékot, mely könnyen a vizet kiöntik. A maga testének sanyargatása, a vas-szegek lyuggatása, a tövis-korona szagztatása, a hegyes dárda sebesítése nem szerzett annyi szomorúságot lelkében, mint az, hogy ennyi sok ezer ember üdvösségének megnyerésére, hasznos nem lészen szenvedése. Ebből bezzeg, oly szomorúság támadott szüvében, melynél nagyobb nem lehet. Mert, ha <i>Salamon</i> keservesen siratá munkáját, mellyel maradékinak kincset gyűjtött, nem tudván, ha okosak lesznek-e, vagy esztelenek, maradéki: minémű nagy keserűségére volt Christusnak, mikor bizonyoson látta, hogy az ő szenvedésének drága kincsét, sokan bolondul el-hagyigállják? ¹⁵³	„A’ maga sok kínnyát, és illetlen gyalázatit, egybe-vetette Kristus azoknak hál’ adatlanságával, kik az ő sok fáradságival nyert ajándékot olly könnyen elvesztik, melly könnyen a’ vizet ki-öntik: és azért, a’ maga testének sanyargatása, a’ vas-szegek lyuggatása, a’ tövis-korona szagztatása, a’ hegyes dárda sebesítése, nem szerzett annyi szomorúságot lelkében; mint az, hogy annyi sok ezer ember üdvösségének meg-nyerésére, nem lészen hasznos szenvedése. Mert ha <i>Salamon</i> keservesen siratta munkáját, mellyel maradékinak kincset gyűjtött, nem tudván ha okosok lesznek-é vagy pedig esztelenek a’ maradéki: minémű nagy keserűségére esett Kristusnak, mikor bizonyoson látta, hogy az ő szenvedésének drága kincsét, meg-böcsülhetetlen érdemét sokan bolondul el-hagyigállják?” ¹⁵⁴

Illyés azonban nemcsak ott használta a Pázmány-beszédet, ahol jelezte ezt, hanem

¹⁵² Az idézés elméleti-történeti háttéréről lásd még: MOSER, 1992, 309–321.

¹⁵³ PÁZMÁNY, 1903, 628.

¹⁵⁴ ILLYÉS, 1708, 85–86.

okunk van feltételezni, hogy más esetekben is. Erre példa az alábbi idézetpár is:

Pázmány	Illyés
„Első hely, melyben a Christus szenvedése kezdetik; a kert. Mert, ha az első <i>Ádám</i> kertben kezdé veszedelmünket: illet, hogy a másik <i>Ádám</i> , kertben kezgye váltságunkat.” ¹⁵⁵	„Itt azért, a’ kertben kezdé-el szenvedésit: mert ha első atyánk <i>Adám</i> , mind ö-magát, ’s mind pedig minket a’ kertben ejtett veszedelembe, és örök rabságba; illendő vólt, hogy Megváltó Urunk <i>másik Adám</i> , a kertben vegye-fel kezdetit váltságunknak, szabadulásunknak.” ¹⁵⁶

Jóllehet ez a rész nem idézet, gyaníthatóan Pázmány gondolatmenetét adaptálta Illyés. Annál is inkább elképzelhető ez, mert ilyen jellegű szerkesztői tevékenysége szerepet kapott a Telegdi-hivatkozás esetében is. A Pázmány-idézet nyomán azt gondolnánk, e szöveghez hasonlóan Illyés szó szerint idézi majd az utóbb említett tekintélyt is. Ám ő voltaképpen magyarázta, értelmezte és köznapibbá tette a „régí nevezetes Prédikátor, és nagy Praepost” szövegét, átvéte Telegdi propozícióját és szerkesztési elvét:

Telegdi	Illyés
„Mert holot az ember testből es lelekből uagyon, szükség len a’ közbe iaronac testet es lelket uenni fel, mind testi es mind lelki kenokat szenuedni, hogy az embert, ki mindenestül fogua el uezet uala meg szabadettania.” ¹⁵⁷	„Mivel, ugymond, az ember (a’ ki két részből áll, testből és lélekből), mindenestől el-veszett vala; ugy-kellett lenni, hogy a’ közben-járó Kristus akarván ötet éppen megszabadítani, két-képpen szenvedgyen, testben, és lélekben.” ¹⁵⁸

A Pázmány- és Telegdi-hivatkozások mellett láthatóan Guilielmus Stanihurstus *Dei immortalis...*¹⁵⁹ című művét forgatta nagy haszonnal a koncionátor, hiszen három ízben is utalt rá. Esetében azonban csak egy-egy fél mondatot vagy apróbb adalékot emelt át, a

¹⁵⁵ PÁZMÁNY, 1903, 626.

¹⁵⁶ ILLYÉS, 1708, 84.

¹⁵⁷ TELEGDI, 1577, 551.

¹⁵⁸ ILLYÉS, 1708, 85.

¹⁵⁹ Guilielmus STANIHURSTUS, *Dei immortalis in Corpore Mortali patientis Historia*, Coloniae, 1674.

főszövegben csupán egy ízben mint „bölcsmé” hivatkozva rá.¹⁶⁰

A Stanihurstus-fordítás jellegét tekintve a prédikáció és a kegyességi mű sajátos átmenetét képviseli, amint az előszavában is olvasható: Meg jelent ez a’ mennyei szarándok a’ többi között illy képpen, midőn az ő keserves kinszenvedésének historiája, a’ keresztény hives ismeretire elsőben ama nevezetes Lovaniumi Academia-béli halgatók előtt ki praedikáltatott, és azután ki-nyomtatott Deák nyelven. (...) Mivel hogy ez a’ Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a’ ki azt nyomtatásba bocsájtotta, elsőben böjti praedikációk gyanánt a’ praedicállo székül az Akademiaj templomban, a’ ki-tétetett oltári Szentség előtt praedikáltatott, azért midőn valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsössen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ő is a’ templomban, a ki tétetett oltári Szentség előtt mind ezeket a praedikállo székül hallaná.”¹⁶¹ Tehát ugyanaz a szövegtörzs elhangzott prédikációként és kinyomtatott „regényszerű”, összefüggő, fejezetekből álló kegyességi műként.

Illyés István első nagypénteki prédikációjáról tehát megállapítható, hogy közvetlen elődei közül Telegdi és Pázmány prédikációit, valamint Stanihurstus művének latin szövegét használta fel. Jóllehet a margókon pontosan jelölte az átvételek forrását, de sajátos szerkesztői munkát folytatott.

Pázmány kihagyását szó szerint, ám kommentálva, s kisebb mértékben átszerkesztve, míg Telegdi megfogalmazását jelentős mértékben módosítva, értelmezve adta közre saját beszédének hivatkozásaiban.

¹⁶⁰ ILLYÉS, 1708, 86.

¹⁶¹ STANIHURSTUS, 1731, **v.

2. 5. JELÖLT KOMPILÁCIÓ

ILLYÉS ISTVÁN (1710)

Illyés István *Fasciculus miscellaneus* című prédikációskötetének „Egyház napjára” írt beszédéhez kapcsolódóan a következő megjegyzéseket tette: „Minthogy az Egyház szentelésére rendeltetett Ceremoniáknak végbe-vitele, hosszasb időt magának foglalja, ’s azokáért rövidebben a’ predikációt kelletvén tennem, ’s ugyan azon mái solennitásunkra azt alkalmaztatnom; egy-ház-nap némelly szükséges tanuságok abból ki maradtak. Azokat-is azért mind a’ lelki Tanítóknak alkalmasosságára, ’s mind pedig az áitatos Olvasóknak oktatására akarám naggyából itten, csak szinte rövideden fel-jegyzeni.”¹⁶²

E bevezetőt követő négy „tanuság” közül a harmadikkal – „Melly igen nagy tiszteletre legyenek méltók a’ Templomok” – kapcsolatban a következőket jegyezte meg Illyés: „Erről Kardinál Pázmány Péter igen szép írásban hagyott. En abból csak szinte némelly emlékezetesb dolgokat a’ Keresztyén olvasók kedvéért, ’s a’ Templomok böcsületiért, ki-szedegtettem; és ide rövideden fel-jegyzettem.”¹⁶³ A kompilátornak gondja volt arra is, hogy a margón pontosan megjelölje a forrást, Pázmány Pünkösöd utáni 24. vasárnapjára rendelt második beszédét: Dom. 24. p. Pentec. Conc. 2.¹⁶⁴

Ezt követően még két ízben nevezte meg Illyés Pázmányt forrásként a margón: először a jeruzsálemi templom értékére vonatkozóan hivatkozott arra, hogy a jezsuita hitszónok Salianust¹⁶⁵ idézte – „Salian. Ap. Pazm. Loc. Cit.”¹⁶⁶ –, másodszor pedig egy felsorolás lezárása kapcsán – „Nem hozok elő több példákat, mellyek az Isten házának böcsstelenítőin történtek”¹⁶⁷ – irányította Pázmányhoz a további példák iránt esetlegesen érdeklődő olvasót: „Vid. Pazm. Fol. 1141. et 42.”¹⁶⁸ E mai szemmel rendkívül részletesen jelölt átvételrendszer azonban vonatkozásban is kiegészítésre szorul: Illyés nemcsak a harmadik, hanem a negyedik tanuságát – „Mint kellyen magunkat a’ Templomban viselnünk”¹⁶⁹ – is Pázmánytól vette át – immáron teljes egészében jelöletlenül. Mivel terjedelmi okokból jelentős „húzásokra” volt szüksége, nem csupán néhány esetben hagyott el Pázmány felsorolásaiból, végül pedig

¹⁶² ILLYÉS, 1710, 111.

¹⁶³ ILLYÉS, 1710, 112–113.

¹⁶⁴ ILLYÉS, 1710, 113.

¹⁶⁵ Salianus francia jezsuita teológus (1557–1640), akinek főművéről, a hatkötetes ószövetségi kortörténeti munkájáról lehet szó: Jacobus Salianus: *Annales ecclesiastici Veteris Testamenti, quibus connexi sunt annales imperii Assyriorum, Babyloniorum, Persarum, Graecorum, atque Romanorum*.

¹⁶⁶ ILLYÉS, 1710, 113.

¹⁶⁷ ILLYÉS, 1710, 114.

¹⁶⁸ ILLYÉS, 1710, 114.

¹⁶⁹ ILLYÉS, 1710, 115.

megjegyzendő, hogy gyakorlatilag az összes Pázmány-locust felhasználta, így nem csupán a kiemelt Salianust.

Illyés átvételeinek pontos helyét az alábbi táblázat rögzíti:

Pázmány	Illyés
666. 29–30.	113. 4–5.
667. 26–30.	113. 5–9.
668. 16–19.	113. 9–12.
668. 27–32.	113. 13–18.
671. 19–21.	113. 27–30.
671. 37–672. 2.	113. 30–34.
671. 21–22.	113. 34–36.
671. 22–23.	113. 36–37.
671. 31–35	114. 1–6.
672. 5–8.	114. 9–12.
672. 22–24.	114. 12–14.
672. 26.	114. 18.
672. 29–32.	114. 18–22.
672. 36–673. 3.	114. 24–31.
673. 5–9.	114. 31–35.
673. 9–13.	115. 1–6.
673. 19–22.	115. 6–12.
674. 20–32.	115. 12–29.
675. 38–676. 2.	115. 31–35.
676. 30.	115. 37.
676. 30–677. 5.	116. 1–17.
677. 8–13.	116. 17–23.
678. 14–16.	116. 24–27.
678. 16–18.	116. 30–32.
678. 23–25.	116. 35–37.
678. 25–26.	117. 1–2.
678. 26–32.	117. 6–12.
679. 11–12.	117. 12–13.

679. 12–15.	117. 15–19.
-------------	-------------

A táblázat adatait szemlélve feltűnik – még akkor is, ha az egy lapra jutó karakterszámot nem is vesszük figyelembe –, hogy Illyés az összesen 14 (665–679) lapnyi Pázmány-beszédet csökkentette négy lapra oly módon, hogy az ő négy lapján (113–117) szerepeltet tizenkét (666–679, 669 és 670 kivételével) Pázmány-lapot. A viszonylag hosszú táblázat arra enged következtetni, hogy az összefüggő, kompilált szöveg egy-két mondatos átvételből tevődik össze.

A tömörítést igazolja az átvételeket folyamatosan rögzítő két táblázat is. Ha az Illyés-átvételeket vonjuk össze, jelentősen rövidül a táblázat, ha a Pázmány-lapot, alig változik:

Illyés
113. 4–18.
113. 27–114. 1–6.
114. 9–14
114. 18–22.
114. 24–115. 29.
115. 31–35.
115. 37–116. 27.
116. 30–32.
116. 35–117. 2
117. 6–13.
117. 15–19.

Pázmány
666. 29–30.
667. 26–30.
668. 16–19.
668. 27–32.
671. 19–21.
671. 37–672. 2.
671. 21–23.
671. 31–35
672. 5–8.
672. 22–24.
672. 26.
672. 29–32.
672. 36–673. 3.
673. 5–9.
673. 9–13.
673. 19–22.
674. 20–32.
675. 38–676. 2.
676. 30–677. 5.
677. 8–13.
678. 14–18.
678. 23–32.
679. 11–15.

Ez az eredmény logikusnak tűnik annak ismeretében, hogy Illyés a Pázmány-beszéd egészéből – tehát nem csak egyik vagy másik feléből – dolgozott, s ezért tömörítésre kényszerült.

Ha a két prédikáció szerkezetének azonos szövegeit összehasonlítjuk, jól látható, hogy Illyés Pázmány szerkezeti egységeinek megfelelően kompilált. Átvételeinek szerkezeti ábrái azt a feltételezést igazolják, mely szerint a kompilátor a drexeli utasításnak megfelelően jegyzetelt.

Pázmány	Illyés
<p>„először (...), mely nagy három jelenséggel ismértette Isten, hogy a templomok tiszteletit megkívánnya”¹⁷⁰</p> <p>Először, hogy Isten ő-maga és az ő szolgálói nagy tisztelettel böcsüllötték a templomot.</p> <p>Elsőben Másodszor Harmadszor Negyedszer Ötödször Hatodszor</p> <p>Másodszor, hogy kemény büntetéssel ostorozza, kik az ostorozta, kik az ő házat nem tisztelték.</p> <p>Harmadszor, hogy szolgálait a templomba-menetelre parancsolattal és példával kötelezte.</p> <p>„Másodszor, megmagyarázom, mint kel a keresztyén embernek viselni magát a szentegyházban.”¹⁷¹</p>	<p>I Tanuság</p> <p>II dik Tanuság</p> <p>III-dik Tanuság</p> <p>Először</p> <p>Másodszor</p> <p>IV-dik tanuság</p>

Pázmány és Illyés beszédeit a következő ábrák szemléltetik:

¹⁷⁰ PÁZMÁNY, 1905, 666.

¹⁷¹ PÁZMÁNY, 1905, 666.

Pázmány Péter prédikációja

mely nagy három jelenséggel is mértette Isten, hogy a templomok tiszteletét megkívánnya

Másodszor,
megmagyarázom,
miért kell a
keresztény
embernek viselni
magát a
szentegyházban

Elsőször, hogy Isten ő-maga és az ő szolgálói nagy tisztelettel bősztüllötték a
templomot.

Másodszor, hogy kemény
büntetéssel ostarozza, kik az
ostorozta, kik az ő házát nem
tisztelték.

Elsőben

Másodszor

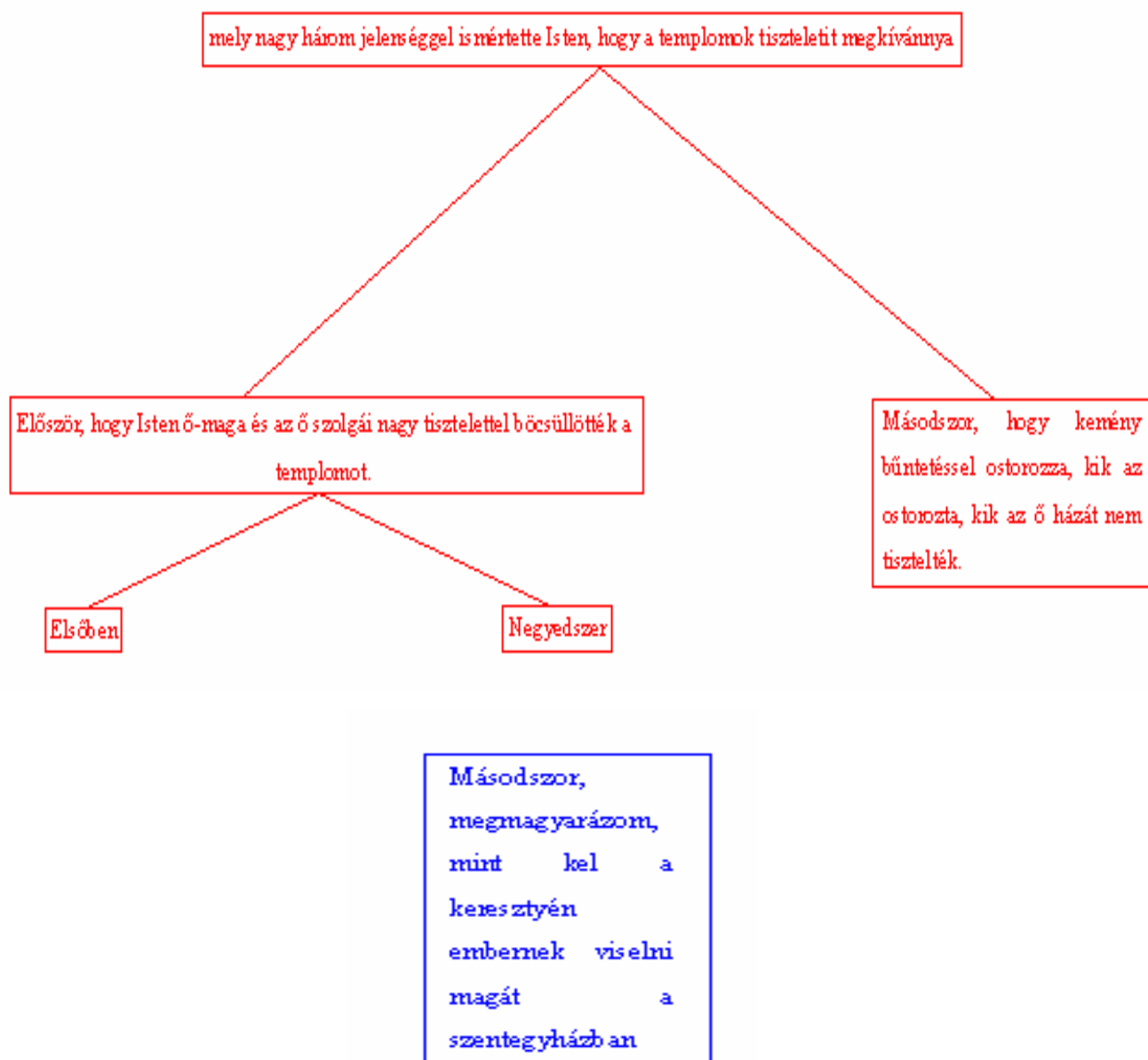
Harmadszor

Negyedszer

Ötödször

Hatodszor

Illyés István prédikációi

Illyés szerkesztői aktivitását dicséri, hogy az átvételek során több ízben, többféle eljárással módosította a szöveget. Olykor átfogalmazta Pázmány mondatait. Alábbi esetben láthatóan Dávid király nevét szándékozott kikerülni. Eljárása során általánosabb értelművé és tömörebbé is vált a szöveg.

Pázmány	Illyés
„ akarván ismértetni, mely tisztáknak kell lenni a templom szolgálóinak fő-képpen a vérontástúl, nem szenvedé, hogy Dávid	„Mert akarván Házat magának építtetni, nem engedé hogy azt olyan építő vigyevégbe; a-ki, noha igaz hadakozásban és

éppítse az ő templomát, mert noha igaz hadakozásban bűn-nélkül, de sok vért ontott vala. ¹⁷²	
--	--

Előfordulnak az Illyés-beszédben olyan részek is, amelyeket szó szerinti egyezés híján nem tekinthetünk kompilátnak, ám megfogalmazásukban és a prédikációban elfoglalt helyük nyomán érzékelhető bennük Pázmány hatása:

Pázmány	Illyés
„(...) ezzel a külső ékességgel és gazdagsággal tekintetessé és böcsületessé akarta tenni az ő Templomát. (...) arra kötötte magát Isten, hogy magát Isten, hogy azt a templomot megszenteli és szüntelen, (...) szeme és szíve a templomon lészen, és abban-imádkozók könyörgését meghalgattya; áldomásit , mint tár-házából, osztogattya.” ¹⁷³	„(...) a’ Templom épülete el-végződén, az emberi szolgálat által által végbe-ment szentelésre, akarta ő-maga is azt a’ Felséges Isten meg szentelni , bőséges mennyei áldásokkal gazdagítani és az ő dicsőséges nevének örökös jelen-létével felségessé tenni; és böcsületessé ” ¹⁷⁴

Olykor sorrendi cserét is alkalmazott a kompilátor:

Pázmány	Illyés
„Nabuchodónosor megégeté az Isten templomát, de megadá az árrát, mert hét esztendeig barmok-közöt, barom-módra lakott. Az ő fia, Bóldisár király, mind országát, mind életét az nap vesztette, mellyen az Isten templomából hozott edényeket közönséges italra fordította.” ¹⁷⁵	„Nabuchodonozor Királt a’ barmok eledelére hét esztendeig kárhoztatá; a’ fiát Bóldisárt, országától ’s életétől meg-fosztá: azért, hogy amaz Isten templomát meg égette; ez pedig a’ Templom edényit közönséges italra fordította.” ¹⁷⁶

¹⁷² ILLYÉS, 1710, 113.

¹⁷³ PÁZMÁNY, 1905, 669.

¹⁷⁴ ILLYÉS, 1710, 113.

¹⁷⁵ PÁZMÁNY, 1905, 671–672.

¹⁷⁶ ILLYÉS, 1710, 113.

Illyés olykor bővítette is Illyés Pázmány megfogalmazását:

Pázmány	Illyés
<p>„Ha Salamon az ő Templomban, <i>Utrumque genu in terram figens manus expandit in caelum</i>, mind a két térdére térdepelvén, kezeit égbe terjesztette és nagy áítatossággal viselte magát: kívántatik, hogy mí, sokkal nagyobb külső és belső szolgálatokkal tisztellyük Istenünket a templomban.”¹⁷⁷</p>	<p>„Salomon Királyról olvassuk, hogy ő az O Templomban, <i>Utrumque genu in terram figens manus expandit in caelum</i>; térdeire esvén, kezeit az égre terjesztette, és nagy áítatossággal magát viselte: Ha azért Salomon, abban a’ Templomban, melyben egyéb nem vólt, hanem a’ Törvény Táblái, az Aáron veszszej; és egy kevés Manna a’ Szekrényben; olyan áítatosságát mutatta: Menyivel inkább kívántatik, hogy mí Keresztyének, külső belső nagy áítatossággal tisztellyük Istenünket a’ mi Templominkban; mellyekben az Elő Isten Fia, az Úr Jésus Kristus, Embersége szerént- is a’ Sz. Oltáron jelen vagyon.”¹⁷⁸</p>

Megállapítható tehát, hogy Illyés István – a korszakban szokatlan módon, pontos forrásjelölésekkel ellátot¹⁷⁹ – szövegátvételeit jelentős mértékű, változatos eszközöket alkalmazó szerkesztői munkával illesztette saját beszédébe.

¹⁷⁷ PÁZMÁNY, 1905, 678.

¹⁷⁸ ILLYÉS, 1710, 116.

¹⁷⁹ A jelenségre – megjelenés alatt álló disszertációjában Tasi Réka is hivatkozott: TASI, 2007.

2. 6. AZONOS FORRÁS – TÖBBFÉLE TÍPUSÚ EXCERPÁLÁS

Az a tény, hogy az úrnapi, Oltáriszentségről szóló régi magyarországi katolikus beszédek különösen sok esetben vitairatként funkcionáltak, régóta ismeretes a szakirodalomban. Nyilvánvalóan azért lehetséges ez, mert az „igaz hitnek leg-drágább kintséről” szólva már az egyes beszédek tartalmát tekintve is markánsan elkülönült a katolikus és protestáns álláspont. Annál is inkább, mert ezek a hitszónoklatok főként a vonatkozó szentségtani álláspontot voltak hivatottak közvetíteni, s igen ritkán volt más témájuk – mint például Pázmány egyik vonatkozó prédikációjának az, hogy miként kell a szentség vételére készülni.

Tamás Péter Telek József munkásságával foglalkozó kismonográfiájában több vonatkozásban is foglalkozott az általa vizsgált szerző művei kapcsán ezekkel.¹⁸⁰ Fontos alapot adott ugyan a kutatáshoz, amennyiben felsorolta a – a teljesség igénye nélkül – témához kapcsolódó szerzőket,¹⁸¹ s némiképpen jellemezte is e műveket. Munkájának hiányossága azonban, hogy a művek közötti szerves kapcsolatra nem hívta fel a figyelmet sem keletkezéstörténeti, sem filológiai vonatkozásban.¹⁸²

Az alábbiakban három olyan beszédet mutatok be, amelynek szoros filológiai kapcsolata van Pázmány műveivel. Összehasonlításként két olyan szövegrészre is felhívom a figyelmet, amely nem szorosan, de kapcsolódik a kompilált szövegkorpuszokhoz. Az egyes művek szövegalkotási technikáinak ismertetésén túl – a szerencsés forráshelyzet következtében – módomban áll bemutatni egy forrás többféle felhasználási lehetőségét, valamint a kompiláció szerepét a korabeli hitvitákban.

Az Oltáriszentségről szóló beszédek fő forrása a korszakban Pázmány *Kalauzának* tizenegyedik könyve volt. Annál is inkább, mivel a vonatkozó és sok esetben alapként kezelt Pázmány-beszédek egyike filológiai szempontból nem önálló prédikáció: Pázmány Péter úrnapi második beszédének – A Christus Testének valóságos jelen-léte a Sacramentomban megbizonyíttatik – proposíciója ugyanis a következő: „(...) e mái tanításomban, világos Szent Írásokból, megbizonyítom; hogy a mí Megváltónk Szent Teste, Vére valósággal jelen vagyon az Oltári-szentségben: melyből minden ember megtanúlhattya, minémü nagy tisztességet kel tennünk az Oltári-szentségben-lévő Christusnak, mind a mái Processio-ban, mind mikor a Szent Misét halgattyuk.”¹⁸³ Ezt követően az alábbi, más betűtípussal szedett szöveg olvasható:

¹⁸⁰ TAMÁS, 1748, 27–30.

¹⁸¹ TAMÁS, 1748, 30.

¹⁸² TAMÁS, 1748, 29.

¹⁸³ PÁZMÁNY, 1905, 135.

„A Kalaúznak tizen-eggyedik könyvében vannak a bizonyságok: mellyeket másodszor it leírnyia nem szükséges, megtalállya a Kalaúzbán, a ki olvasni akarja.”¹⁸⁴ A megjegyzés érdekessége, hogy egyértelmű – filológiai – bizonyítékát adja a műfaji keveredésnek, amennyiben egy teológiai szakmunkát prédikációhoz szervesen tartozónak, „hozzáolvashatónak” ítélt. A teológiai összefoglalás vonatkozó része tehát prédikációként is felhasználható a szerző eredeti szándéka szerint.

Ennek következtében három olyan szentbeszédet ismerünk ugyanabból az évtizedből, amelyek más-más módon ugyan, de ezt a szöveget kompilálták – két esetben a protestánsok egyértelmű, írásban is kifejtett rosszallása mellett.¹⁸⁵

¹⁸⁴ PÁZMÁNY, 1905, 135.

¹⁸⁵ A kérdéssel részletesen foglalkozott Mercs István *A Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetősége Kelemen Didák és Bernárd Pál munkáiban – Helmeczi Komoróczy István és Szathmári Paksi Mihály vitája Pázmány Péterrel (!?)* című, megjelenés alatt álló konferencia-előadásában. (Elhangzott a Kelemen Didák csodás élete és működése című konferencián, Miskolcon, 2008. április 18-án.) Ugyancsak Mercs István foglalkozik a kapcsolódó felekezeti vita kiadványtörténeti vonatkozásainak vizsgálatával.

KELEMEN DIDÁK (1721)

Kelemen Didák 1721-ben kelt Úrnapi beszédéről Ocskay György már megállapította, hogy a compilátor a *Kalauz* tizenegyedik könyvének első és negyedik részét használta fel.¹⁸⁶ Kiegészítésképpen elmondhatjuk, hogy Pázmány úrnapi beszédei is a források közé tartoznak, amint ezt az alábbi szövegrész is mutatja:

Pázmány	Kelemen
„Ah mely drága dolog vólna, ha minnyájan egyget értvén, egyenlő szível-lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a ki mí-érettünk a Kereszt-fán áldoztatott, jelen vagyon ebben az Oltári szentségben és őtet egyaránt tisztelnők a mái szép <i>Processió</i> -ban.” ¹⁸⁷	„Ah mély drága dolog vólna, ha minnyájon egyget értvén, egyenlő szível, lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a’ ki mi érettünk a’ kereszt fán áldoztatott, jelen vagyon ebben, az oltári szentségben, s-ötött egy aránt tisztelnők a’ mái processióban.” ¹⁸⁸

Kelemen Didák – az eddigi szakirodalomban még nem feltüntetett – Pázmány-átvételeit az alábbi táblázat szemlélteti pontosan:

Pázmány	Kelemen
VII. 122. 31–123. 3.	2. 26–37.
VII. 123. 4–6.	3. 1–3.
VII. 135. 10–14.	3. 3–7.
VII 124. 28–125. 7.	4. 18–37.
VII. 125. 8–14.	5. 1–7.
IV. 394. 7–8.	5. 30–31.
IV. 394. 16–17.	5. 31–33.
IV. 394. 21–22.	5. 35–36.
IV. 394. 23.	5. 37.
IV. 394. 25–27.	6. 1–4.

¹⁸⁶ OCSKAY, 1982, 436.

¹⁸⁷ PÁZMÁNY, 1905, 135.

¹⁸⁸ KELEMEN, 1721, 3.

IV. 394. 30–34.	6. 9–13.
IV. 394. 35–395. 1.	6. 17–22.
IV. 387. 12–33.	7. 16–37.
IV. 387. 33–38.	8. 1–5.
IV. 405. 33–36.	10. 15–18.
IV. 412. 37–413. 5.	11. 11–18.
IV. 435. 27–28.	13. 5–6.
IV. 436. 5–7.	13. 7–8.
IV. 436. 9–10.	13. 9–10.
VII. 125–126. 1.	13. 12–22.

Érdekes jelenség figyelhető meg a táblázat számai alapján Kelemen Didák szövegalkotási eljárására vonatkozóan: a Pázmány-beszédekből átvett kompilált részek kissé aránytalanul ugyan, de keretbe foglalják a szöveget. A koncionátor először prédikációkból merített, majd a *Kalauz* könyveit használta, végül ismét – immáron rövidebb átvétel erejéig – a prédikációkhoz tért vissza, mégpedig ugyanarra a lapra, ahol a „nyitókeretet” abbahagyta. Ezen eljárás külön érdekessége, hogy Kelemen ugyanezt a módszert alkalmazta Lépes-kompilációjában is.

Az átvételek elemzésekor tehát két forráscsoportot különíthetünk el: Pázmány egyik vonatkozó prédikációját és a *Kalauz* 11. könyvét. Érdekes, hogy a lineáris haladás, majd az ezt követő szövegbéli – jelen esetben előre történő – „ugrás”, majd az előzményekhez való visszatérés „mintázata” az egyes forráscsoportokon belül is megmutatkozik.

A következő – az átvételeket az eredetinek megfelelő sorrendben, az egymást követő sorokat folyamatosan jelölő – táblázatból egyértelműen kiolvasható, hogy a kompilátor mit használt fel a forrásból. A prédikációból elsősorban az ószövetségi előképekkel foglalkozó, bevezető jellegű – a beszéd elejéről származó – részeket emelte át, amint az alábbi táblázat is szemlélteti. Az ábrán jól láthatóan elkülönítettem azt a szövegrészt, amelyet jóval távolabbi helyről vett át a kompilátor.

VII. 122. 31–123. 6.
VII. 124. 28–125. 14.
VII. 125–126. 1.

VII. 135. 10–14.

A *Kalauzból* a tizenegyedik könyv első és negyedik részét kompilálta a minorita hitszónok:

IV. 387. 12–38.

IV. 394. 7–8.

IV. 394. 16–17.

IV. 394. 21–23.

IV. 394. 25–27.

IV. 394. 30–395. 1.

IV. 405. 33–36.

IV. 412. 37–413. 5.

IV. 435. 27–28.

IV. 436. 5–7.

IV. 436. 9–10.

Az átvételek középpontjában tehát a 387. és a 394. lapon lévő Pázmány-szövegrész áll, amelyben a jezsuita hitszónok a szentírás értelmezésével kapcsolatos gondolatait, illetve Krisztus vérének a szentségben való jelenlétét igazolta a pohárról szóló igéket elemezve. Mindkét esetben több érv közül csak egyet illesztett saját beszédébe a minorita hitszónok. A minorita hitszónok prédikációját szerkesztve tehát valószínűleg először kiválasztotta a számára legfontosabb szövegrészeket, s így módon keretbe, azon belül pedig „két pillérre” helyezte saját beszédét, majd ezen részeket – vélhetően – saját gondolataival, esetleg más, jelenleg ismeretlen forrásokkal kiegészítve fogalmazta meg.

Az átvételek során a minorita hitszónok több esetben is tudatosan szerkesztette az átvett szövegrészeket, amint ez az alábbi példából is kiderül:

Pázmány	Kelemen
„Vallyon mit mondott volna és menyível inkább örvendezett és dicsekedett-vólna Moyses, ha azt hallotta volna, a mit előnkbe ada az Evangeliom; hogy nem külső jelek- és árnyékozó példák-által, hanem valóságosan önnön maga az emberi testbe öltözött Isteni Felség, tulajdon maga szent Testit, vérit adgya ételül, italul nékünk, és ugy adgya, hogy a’ mint szent Máté evangélistának huszon nyolczadik résziben, és huszadik versében, írva vagyon, hogy világ végiig minden napokon velünk marad, és jelen létivel könnyebbitti szarándokságunkat? ¹⁸⁹	„(...) mely ki magyarázhatatlan kegyelmessége ez, a’ mi Istenünknek, hogy önnön maga az emberi testbe öltözött Isteni Felség, tulajdon maga szent Testit, vérit adgya ételül, italul nékünk, és ugy adgya, hogy, a’ mint szent Máté Evangélistának huszon nyolczadik résziben, és huszadik versében, írva vagyon, hogy világ végiig minden napokon velünk marad, és jelen létivel könnyebbitti szarándokságunkat. ” ¹⁹⁰

A fenti példa a kompilációs eljárás vizsgálata szempontjából több érdekességet is rejt magában. Már első ránézésre feltűnik, hogy a művelet során jelentős szerep jut a Pázmány-mondatok hosszának, amelyek lehetőséget adnak akár fél mondat kompilálására is – ezt látványosan ki is használta a kompilátor. A példából leszűrhető harmadik – stilisztikai értékű – módosítás kérdésből kijelentés formálása.

Az eddigi szakirodalom két érdekes jelenségre is felhívta fel a fel a figyelmet e prédikáció kapcsán. Az egyik az a jelenség, mely szerint a kompilátorok előszeretettel változtatták a forrásműben szereplő, általános alanyra utaló harmadik személyű igealakokat második személyűre:

Pázmány	Kelemen
„ Mit csudálljuk tehát, ha kenyérnek neveztetik a sacramentom, mivel külső-képpen kenyér szint visel? ” ¹⁹¹	„ mitt csudálod tehát, ha kenyérnek neveztetik a’ Christus szent Teste, mivel hogy külső képpen kenyér szint visel? ” ¹⁹²

¹⁸⁹ PÁZMÁNY, 1905, 122.

¹⁹⁰ KELEMEN, 1721, 2.

¹⁹¹ PÁZMÁNY, 1898, 436.

¹⁹² KELEMEN, 1721, 13.

Ocskay György rámutatott arra, hogy Kelemen Didák saját ismereteivel is kibővítette Pázmány szövegét:

Pázmány	Kelemen
„ Szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany-forintok képét adná; ha vadászattyában fogott szép nyúl-húsra híjna, és az asztalra nyúl-hús képet tenne: köszönhetnéd a jó tartást. ” ¹⁹³	„ Szép dolog volna, ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket , írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnire valahol bor volna; köszönhetnéd a jó tartást. ” ¹⁹⁴

Ocskay ebből az idézetből állapította meg, hogy Kelemen Didák a *Kalauz* második kiadását használhatta, mert ez a példa az elsőben még nem szerepelt. Érzékelhető, hogy Pázmánytól mintegy mondandójának keretét vette át Kelemen, a közbülső részt pedig máshonnan – feltehetőleg közvetlenül vagy közvetetten Casaubonus *Scriptores historiae Augustae* című munkájából – vett adatokkal bővítette.¹⁹⁵

Akad példa Kelemen Didák „tömörítésére” is, azaz olvasható prédikációjában olyan szövegrész is, amelyben a jezsuita előd szövegéből húzott ki tagmondatokat. Erre ugyancsak a forrás jelentős terjedelmű körmondatai biztosítottak lehetőséget.

Pázmány	Kelemen
„ Ha Christus csak azt akarta mondani, hogy köz kenyeret ad, mely az ő testének jele: csak oly könnyű dolog volt a mit mondott, mely könnyű egy cégért bornak jelévé tenni egy szoval ki vehetett volna minden botránkozást a sidók, és Tanítvánjok szivéből (...). ” ¹⁹⁶	„ Ha Christus Urunk csak azt akarta mondani, hogy köz kenyeret ad, mely az ő testének jele, csak szoval ki vehetett volna minden botránkozást a sidók, és Tanítvánjok szivéből. ” ¹⁹⁷

¹⁹³ PÁZMÁNY, 1898, 387–388.

¹⁹⁴ KELEMEN, 1721, 8.

¹⁹⁵ OCSKAY, 1982, 445–446.

¹⁹⁶ PÁZMÁNY, 1898, 394.

¹⁹⁷ KELEMEN, 1721, 5–6.

A Pázmány-szöveg szűkítése mellett bővítésre is akad példa Kelemen beszédében. Az alábbi szövegrész érdekessége, hogy Pázmány szentírási hivatkozásainak egyikét kifejtve növeli prédikációja terjedelmét a kompilátor, míg a többi utalást teljességgel említésen kívül hagyta.

Pázmány	Kelemen
„(...) a sidok botránkozása után bévebb szóval állata: v. 54, 55, 56, 57, 58, 59.” ¹⁹⁸	„(...) a sidok botránkozása után bévebb szóval állata: <i>Amen Amen dico vobis: nisi manducaveritis carnem Filii hominis, et biberitis ejus Sangvinem, non habebitis vitam vobis</i> , szent János hatodik részének ötven negyedik versében: Bizony bizony mondom néktek, ha nem eszitek az ember Fiának Testit, és nem iszszátok az ő vérit, nem leszén élet ti bennetek.” ¹⁹⁹

Megállapítható, hogy jóllehet Kelemen Didák Úrnapi beszéde jelentős mértékben Pázmány-kompiláció, a minorita hitszónok eljárása mind szerkezeti, mind szövegszervezői szempontból jelentős szerkesztői teljesítményként értékelendő, hiszen a kompilátor több forrást váltogatott, ezeken belül sorrendi cserét, illetve stilisztikai módosításokat hajtott végre.

¹⁹⁸ PÁZMÁNY, 1898, 394.

¹⁹⁹ KELEMEN, 1721, 6.

KELEMEN DIDÁK (1729)

A Kelemen Didák *Buza fejek* című prédikációs-kötetében szereplő Böjt IV. vasárnapjára írt beszéd kompilált volta nem ismeretlen megállapítás: Hargitai Andrea részletesen rögzítette az átvételek adatait:

Pázmány	Kelemen, 1729
IV. 432. 1.	208. 31–33.
IV. 432.	209. 1–11.
IV. 416. 7–37.	209. 12–30.
VII. 123. 35–124. 11.	210. 9–26.
IV. 382. 34–38.	210. 28–33
IV. 382. 38–39.	211. 1–2.
IV. 383. 1–5.	211. 10–16.
IV. 383. 8–11.	211. 17–20.
IV. 383. 16–22.	211. 25–30.
VII. 123. 30.	211. 30–33.
IV. 383. 23.–384. 5.	212. 4–24.
IV. 448.	212. 30–33.
IV. 396. 28–39.	215. 1–14.
IV. 397. 6–22.	215. 15–32.
IV. 399. 39.	217. 6–14.
IV. 402. 26–32.	217. 25–26.
IV. 403. 28.	217. 27–30.
IV. 403. 35.	217. 30–33.
IV. 403. 35–36.	218. 1–2.
IV. 402.	218. 3–13.
IV. 402. 23–24.	218. 14–18.
IV. 434. 26	218. 24–27.
IV. 403.	218. 28–33.
IV. 399. 19–21.	219. 24–28.
IV. 399. 24.	219. 29–33.
IV. 399.	220. 1–7.

IV. 435. 5–6.	221. 19–20.
IV. 435. 11–17.	221. 21–25.
IV. 434. 38.	221. 30–33.
IV. 435. 1–5.	222. 1–4.
IV. 384. 14–31.	222. 5–25.
IV. 433. 9–18.	223. 23–33.
IV. 411. 5–26.	224. 9–30.
IV. 414. 23.	224. 31–33.
IV. 414. 23.	225. 1–10.
IV. 418. 9–16.	225. 10–16.
IV. 411. 31–35.	225. 19–23.
IV. 380. 18–20.	225. 25–28.
IV. 381. 22.	225. 29–33.
IV. 381. 25–36.	226. 1–14.
IV. 381. 36–382	226. 23–33.
IV. 382. 2.	227. 1–4.
IV. 454.	227. 19–24.
IV. 453. 7–9.	227. 25–29.
IV. 441. 12–14.	227. 30–31.
IV. 441. 16.	228. 3–8.
IV. 441. 22	228. 14–17.

Első ránézésre is feltűnő a táblázat hossza. Ez nem elsősorban a kompilált részek mennyiségét jelzi, hanem a szépírói technikára utal: elsősorban azt, hogy a szerző nem(csak) egybefüggő, nagy részeket használt fel, hanem sok apró részletet. Az átvételek legtöbbször 2–3–4 sorosak. Alapul véve azt, hogy az idézetek szó szerintiek, arra következtethetünk, hogy a kompilátor megtanulta a kérdéses szövegrészeket külön-külön, vagy pedig „könyvből dolgozott”. Annál is inkább az utóbbi valószínű, mert bármilyen jó is lehetett a kompilátor memóriája, valószínűtlen, hogy mondatról mondatra legyen képes „váltogatni” a két szöveg között – úgy, hogy az összefüggés csorbítatlan maradjon.

Ha a táblázatban olyan sorokat találunk, amelyek egymást követő szövegrészeket rögzítenek, egyértelmű, hogy a kompilált rész értelmes ugyan, de az átvétel más-más helyről származik, azaz nem folyamatosan van jelen a forrásszövegben. Ez ismételt a

könyvhasználatra vonatkozó feltételezést valószínűsíti.

Az átvett részek sorrendjét tekintve megállapítható, hogy Kelemen Didák „tömbökben” kompilált. Láthatóan kiválasztott egy-egy részt a forrásból, s ennek szövegét módosította. Az alábbi táblázatban azokat a tételeket soroltam egy tömbbe, ahol öt lapnál kevesebb távolság van az egyes részek között:

IV. 380. 18–20.
IV. 381. 22.
IV. 381. 25–36.
IV. 381. 36–382. 2.
IV. 382. 34–39
IV. 383. 1–5.
IV. 383. 8–11.
IV. 383. 16–384. 5.
IV. 384. 14–31.

IV. 396. 28–39.
IV. 397. 6–22.
IV. 399.
IV. 399. 19–21.
IV. 399. 24.
IV. 399. 39.
IV. 402.
IV. 402. 23–24.
IV. 402. 26–32.
IV. 403.
IV. 403. 28.
IV. 403. 35–36.

IV. 411. 5–26.
IV. 411. 31–35.
IV. 414. 23.
IV. 416. 7–37.

IV. 418. 9–16.
IV. 432.
IV. 432. 1.
IV. 433. 9–18.
IV. 434. 26
IV. 434. 38.
IV. 435. 11–17.
IV. 435. 1–6.
IV. 441. 12–14.
IV. 441. 16.
IV. 441. 22.
IV. 448.
IV. 453. 7–9.
IV. 454.
VII. 123. 30.
VII. 123. 35–124. 11.

A fenti táblázatból kiderül, hogy Kelemen Didák a következő forrásrészek közül választott: a *Kalauz* tizennegyedik könyvének első, negyedik és ötödik részét, illetve ezek bizonyos részeit használta fel. Tételelesen a következőket:

I.
A Christus teste valóban jelen van a sacramentomban
Bizonyság a Szent Pál szavaiból
A szent Íráson éppítettett okoskodással ezen igazság erősítettetik
A régi Ecclesia tanú-bizonysága erősíti ezen igazságot

IV.

Az érzékenységből és emberi okoskodásból erőtlenül bizonyítnak a Calvinisták

A szent Írásból megbizonyosodik a kenyér és a bor változása

A szent Atyák és az igaz okoskodás erősítik a mi vallásunkat

V.

Miben vagyon gyökere a közbe-vetésnek [t. i. az úrvacsora egy szín alatti vételének]

Elégéségesnek mutattatik az egy szín vétel

Megállapítható, hogy a *Buza fejekben* szereplő, Oltáriszentségről szóló prédikációjában mindenképpen összetettebb, „bonyolultabban” felépített beszédet kompilált Kelemen Didák a számára ekkorra már sejthetően jól ismert Pázmány-forrásból. Az előző beszédhez képest még feltűnőbb a minorita hitszónok kompilációs „stílusa”: a kiválasztott szövegrészeket úgy tömöríti, hogy a szöveget végigolvasva apró „szakaszokat”, rövid részeket húzott ki a Pázmány-beszédből annak ellenére, hogy beszédében alig van olyan lap, amely nem tartalmaz – akárha kis részben is – kompilációt, amint az alábbi táblázatról is leolvasható:

Kelemen, 1729
208. 31–33.
209. 1–30.
210. 9–26.
210. 28–211. 2.
211. 10–20.
211. 25–33.
212. 4–24.
212. 30–33.

215. 1–32.

217. 6–14.
217. 25–218. 18.

218. 24–33.
219. 24–33.
220. 1–7.
221. 19–25.
221. 30–33.
222. 1–25.
223. 23–33.
224. 9–33.
225. 1–16.
225. 19–23.
225. 25–33.
226. 1–14.
226. 23–33.
227. 1–4.
227. 19–31.
228. 3–8.
228. 14–17.

Felhasználta-e Kelemen Didák saját korábbi prédikációját későbbi hitszónoklatához? Minden bizonnyal igen. Bőséges adatok ugyan jelenleg nem állnak rendelkezésünkre ennek bizonyítására, de két rövid rész azt igazolja, hogy 1721-ben megjelent szövegét a későbbiekben is tudatosan használta. Ezek pontos helye:

Kelemen, 1721	Kelemen, 1729
3. 25–27.	208. 17–20.
3. 27–30.	209. 31–33.

Mint a sorok sorszámai is mutatják, Kelemen Didák saját régebbi megfogalmazását bontotta ki részletesebben:

Kelemen, 1721	Kelemen, 1729
„Az első, kitt a’ testi gyönyörűségek ki csiklandának a’ csuklyából, hiszi-is, nem-is.	„Luther Márton, ki a’ Testi undok kívánságok után indúla, Klastromot oda

<p>Mert azt mongya: hogy Christus Teste-is, kenyér-is, a' Teste-is a' kenyérrel egygyüt, vagy benne, vagy alatta, vagy mellette ott vagyon valahól. A másik, a' ki fazakat törvén ki szökék közüllünk, meg vakmeröitvén magát, egy általlyában csak meg tagadá, hogy nem valóságos Teste, s-vére, hanem csak jele, pecsétjtje;²⁰⁰</p>	<p>hagya, Istennek tett erős fogadása ellen rosssz életre adá magát, hiszi-is, nem-is; Mert azt mongya, hogy Kristus Teste is, Kenyér-is, a' Test-is a' kenyérrel edgyüt, vagy benne, vagy alatta, vagy mellette, de ott vagyon valahol.²⁰¹</p> <p>„(...) Kálvinus János, ki a' Papi életet el hagyván ki szökék közüllünk, magát meg vakmeröitvén egy általlyában csak meg tagadá, nem valóságos Teste, vére, hanem csak jele, 's pecsétjtje;”²⁰²</p>
---	--

Az 1721-es szöveg forrás voltát az is igazolja, hogy az 1729-es szöveget filológiai szempontból elemző Hargitai Andrea nem állapított meg Pázmány-átvételt a jelzett helyeken. A fenti idézetek sovány bizonyító erejét érdekesebbé teszi, hogy a második Kelemen-szöveg 209. lapon lévő Pázmány-átvétele után közvetlenül egy korábbi Kelemen-szövegrész következik, amely ráadásul közvetlen folytatása a 208. lapon lévő átvétel forrásának. Mindezekből arra következtethetünk, hogy Kelemen Didák saját „régí” szövegét felhasználva alakította ki a *Buza fejek* című prédikációskötetben szereplő beszédét.

²⁰⁰ KELEMEN, 1721, 3.

²⁰¹ KELEMEN, 1729, 208.

²⁰² KELEMEN, 1729, 209.

Helmeczi Komoróczy István: református püspök 1741-ben megjelent *Igazság paizsa* című írásának előszavában felháborodásának adott hangot a következő okokból: „(...) két egyházi rendű Személyeket jegyzek meg, kik nyomtatásba Magyar nyelven, az Oltári Szentségről ki botsáttatott Prédikációjok által, arra tzeloznak, hogy el *áltatván tanítványinkat, magok után vonják*. Tsel. 20:30. Azért is lett, hogy Prédikációjokat ezek között hintgették. *Az Első, Sz. Ferentz Szerzetiből való Minorita Barát*: ki Bátor Városa piatzán el 3r mondotta Prédikációját, és Nyomtatásba ki adta 1721. edik Esztendőbe: hová maga Nevét fel nem tette, jólehet, az, sokaknál, talám nálam is tudva vagyon; mellyel, mivel maga el halgatott, én is róla halgatok. Másodikat prédikállatta, és nyomtatásba ki botsátotta 1735. ödik esztendőbe Tudós Bernárd Pál. Ugy látzik Prédikátziójok meg fontolásából, hogy ezek egy más kezére jádtzottak: mert a’ mit az Első rövidebben ellenünk ki-adott, a’ Második azt ki szélesétette, és az Elsőnek, szavait, többire, ígéről ígére le irta. Éles elmének jelét találtam ugyan a’ Prédikációkba; mind az által a’ kettőt egybe vetvén, azonnal gyanúskodtam, hogy vagy az Elsőből irta le a’ Második az egy formájú szókat; vagy pedig mind kettő más Tudós Ember munkájából. Nemis tsalatkoztam meg ez gondolatomba. Mert mikor már ez Prédikációkra; nevezetesben a’ bővítéssel valóra készítettett Feleletemnek vége felé közeléttetem volna, jöve kezemhez egy jóakarómtól, ama széles tudományú és nagy elméjő Cardinál Pázmány Péternek Kalaúzos Írása, melynek XI edik Könyvébe, mind két Prédikációnak, többire, minden szavait ígéről ígére fel találtam.”²⁰³

Helmeczi műve egyéb tekintetben Albertinus Deventerben 1655-ben megjelent *De eucharistiae... sacramento* című műve nyomán íródott,²⁰⁴ s több vitát keltett a kortárs teológusok között. A katolikus szerzők közül Gusztinyi János nyitrai püspök *Üdvösség mannája* című 1759-ben, illetve 1769-ben magyarul, majd 1794–1795-ben szlovákul megjelent művében támadta.²⁰⁵ Őt követte 1775-ben Molnár János jezsuita,²⁰⁶ majd 1799-ben Kiss Mihály.²⁰⁷ Támadta ugyanakkor az evangélikus Ribini János is Chernel Lászlóhoz írt hosszú levelében, erre Hatvani István szintén kéziratban – még hosszabban – reagált, amelyet Ribinyi ismét megválaszolt.²⁰⁸ Joggal tehette fel a kérdést a felekezeti ellentétek

²⁰³ HELMECZI, 1741, 3^{r-v}.

²⁰⁴ ZOVÁNYI, 1977, 249.

²⁰⁵ ZOVÁNYI, 1977, 249.

²⁰⁶ MOLNÁR, 1775.

²⁰⁷ KISS, 1799.

²⁰⁸ ZOVÁNYI, 1977, 249.

keresztüzében álló mű kapcsán: „miképpen tudott ez az elegáns, de igen erős antikatolikus polémia a cenzura és a könyvharmincad virágában Magyarországra bekerülni és itt akadálytalanul annyira elterjedni, hogy a’ másik oldalról több igen jelentős cáfolat keletkezett róla, még évtizedek mulván is.”²⁰⁹ A dühös – és láthatóan filológiai felvértezettséggel rendelkező szerző – kifakadása némi pontosításra szorul. A két beszéd közül a Bernárd-féle szöveg valóban jóval hosszabb a másikénál, s valóban szerepelnek bennük közös részek. Ez elsősorban valóban közös forrásuknak, Pázmány *Kalauz*ának köszönhető. A Bernárd Pál-szöveg a *Kalauz*-átvételek mellett jelentős részben Kelemen Didák 1729-es, *Buza fejek* című kötetének Böjt IV. vasárnapra írt beszédét beszédet is magába olvasztotta – legalábbis erre utal a szöveg számos olyan mondata, amely a *Kalauz*ban nem szerepel, ám a Bernárd-beszédben szó szerint s azonos sorrendben fordul elő, mint Kelemen Didáknál. Különösen feltűnő ez azoknál a részeknél, amelyek különböző liturgikus szövegekre – konkrétan Szent Péter, Szent Jakab és Szent Márk liturgiájára – vonatkoznak, amit a prédikáció keletkezése idején már a római katolikus szertartásokban már nem használtak. A Bernárd-szöveg kompilált részeit összefoglalóan az alábbi táblázat szemlélteti:

Pázmány, ²¹⁰ Kelemen	Bernárd
IV. 375. 8–16	3. 1–11
IV. 375. 17–32., 376. 1–13.	4. 1–32.
IV. 376. 13–19.	5. 1–9.
IV. 384. 14–31.	6. 10–30.
IV. 387. 3–4.	8. 3–4.
IV. 387. 7–30.	8. 4–32.
IV. 387. 30–31.	9. 1–2.
IV. 387. 31–388. 2.	9. 4–17.
IV. 397. 12–16.	16. 28–32.
IV. 396. 13–18.	16. 4–9.
IV. 397. 16–23.	17. 1–10.
IV. 398. 13–22.	17. 20–32.
IV. 398. 22–25.	18. 1–6.
IV. 398. 36–399.3.	18. 8–12.

²⁰⁹ Révész Imre válasza Trócsányi Zoltán kérdésére. (RÉVÉSZ, 1937; TRÓCSÁNYI, 1937.)

²¹⁰ A táblázatban római számmal kezdődő jelölések utalnak a Pázmány-forrásokra.

215. 32. – 216. 3.	20. 8–11.
216. 3–17.	20. 19–32.
216. 17–217. 15.	21. 1–32.
217. 15–218. 15.	22. 1–32.
218. 15–219. 14.	23. 1–32.
219. 14–220. 7.	24. 1–27.
208. 11–15.	24. 29–33
208. 15–209. 12.	25. 1–32.
209. 12–210. 1.	26. 1–24.
221. 3–18.	27. 1–16.
224. 6–21.	27. 17–33.
224. 22–225. 21.	28. 1–32.
225. 21–226. 19.	29. 1–32.
226. 19–227. 4.	30. 1–18.
13. 2–9. Kelemen (1721)	34. 10–20.
IV. 404. 32–405. 1.	34. 22–27.
IV. 412. 16–20.	34. 28–32.
IV. 412. 20–21.	35. 1.
IV. 412. 28–29.	35. 6–7.
IV. 412. 21.	35. 7–9.
IV. 412. 24–29.	35. 10–20.
IV. 412. 29–31.	35. 20–31.
IV. 413. 5–22.	36. 2–14.
IV. 227. 5–12.	40. 25–32.
IV. 227. 12–228. 13.	41. 1–32.
IV. 228. 13–29.	42. 1–16.
IV. 229. 13–27.	42. 17–31.
IV. 229. 27–230. 6.	43. 1–11.

Azt a tényt, hogy Bernárd váltogatta forrásait – s nem feltétlenül a Kelemen-szövegek közvetítésével nyúlt a Pázmány-szövegekhez –, azok a részek szemléltetik, amelyek több beszédben is előfordulnak.

Bernárd Pál Kelemen Didák 1721-es beszédét használta az alábbi esetben:²¹¹

Pázmány	Bernárd	Kelemen, 1721
<p>A tanítványok botránkozása-után pedig azt mondá nekik: Ez botránkoztat-meg titeket? Hát mikor látandgyátok az Ember fiát felmenni, a hol előb vólt? az-az, ha ezt ily nehéznek itilétek mostan, mentül nehezebben hiheitek menybe- menetelem-után, hogy itt e földön az én testemet kel- ennetek. Vagy a mint egyebek magyarázzák: Akkor sem fogjátok-e hinni, hogy én abban módot találok, mint ehessétek az én testemet, midőn menybe- meneteletem látván, istenségemről bizonyosok lehettök?”²¹²</p>	<p>A’ tanitványok botránkozása után pedig azt mondgya nekik: Ez botránkoztatott-é meg tikteket? Hát mikor látandgyátok az ember Fiát fel menni a’ hol előbb vala 67. vers. az-az: ha ezt oly nehéznek itilitek mostan, mentül nehezebben hiheitek menyben menetelem után, hogy itt a’ földön az én testemet kellyen ennetek. Így erőssiti Kristus a’ Tanitványokat az ő testéről való értelemben. El-hivék azért a’ Sz. Apostolok, hogy Kristus Urunk őket meg nem csalta abban, a’ mitt mondott hogy ád, a’ helyet egyebet mást nem adot, hanem a’ maga valóságos testét s-véret mondván: végyétek és egyétek ez az én testem, melly ti érettetek adatik. Nem hiheték-el a’ ’Zidók, azért hit nélkül</p>	<p>A’ Tanitványok botránkozása után pedig azt mondá: Ez botránkoztatotté meg tikteket? hát mikor látangyátok az ember Fiát fel menni a’ hol előbb vala ugyan szent János hatodik részinek hatvan harmadik versében. Az-az, ha eszt ily nehéznek itilitek mostan, mentől nehezebben hiheitek menybe menetelem után, hogy itt a’ Földön az én Testemet kellyen ennetek. Láttjátok-é mint erőssitti Christus a’ Tanitványokat az ő testiről való értelemben. El hivék azért az Apostolok, hogy Christus Urunk őket meg nem csalta; a’ mitt mondott hogy ád, a’ helyet egyebet mást nem adott, hanem a’ maga valóságos Testit, vérit. Vegyétek, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik. Nem</p>

²¹¹ A táblázatban azokat a szövegrészeket jelöltem félkövér betűtípussal, amelyek legalább két szövegben azonos módon szerepelnek.

²¹² PÁZMÁNY 1898, 394–395.

	maradának, némely Tanítványok-is ebben meg ütköztén oda hagyták Kristust Joan 6. v. 67. ebből a' mostaniak-is érthetnek, ha ök JEsussal járnak-é, avagy a' szökevény Tanítványokkal.” ²¹³	hiheték-el a' sidók, azért hit nélkül maradának, némely Tanítványok-is ebben meg ütköztén, oda hagyák Christúst. Ebből a' mostaniak-is érthetnek, ha ök-Jésussal járnaké, vagj a' szökevény tanítványokkal.” ²¹⁴
--	--	---

A táblázatban közölt szemelvényen jól látszik: bár vannak „közös részek”, az ezeket közvetlenül követő mondatok csak Kelemen Didák 1721-es és Bernárd Pál 1735-ös beszédében szerepelnek, Pázmányál nem.

Igazolható azonban az is, hogy Pázmány műve is a közvetlen források közé tartozott:²¹⁵

Pázmány	Bernárd	Kelemen, 1721
Ha azért tusakodik okosságunk és azt kiáltja: <i>Quomodo potest hic nobis Carnem suam dare ad manducandum?</i> Mint adhattya ez nekünk az ő Testét, hogy megegyük? Emlékezzél az Istennek régi cselekedetirül, és azt felellyed: a mint egy darab sárból egész embert formáhatott; a mint semmiből mindent	Ha azért tusakodik okosságunk és azt kiáltja <i>quomodo potest hic nobis Carnem suam dare ad manducandum,</i> mint adhattya ez nekünk az ő testét hogy meg együk? Sz. János 6. rész. 53. vers. Emlékezzél az Istennek régi cselekedetirül, es azt felellyed: A mint egy darabb sárból egész embert formáhatot; a' mint	„Ha azért tusakodik okosságunk, és azt kiáltja: <i>Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?</i> mint adhattja az ő testit, hóggy meg együk? emlékezzel Istennek régi csuda tételiről, és azt felellyed: a' mint egy darabb sárból egész embert formáhatott, a' mint semmiből mindent alkotot egy mondásával;

²¹³ BERNÁRD, 1735, 11.

²¹⁴ KELEMEN, 1721, 6.

²¹⁵ A táblázatban csak azokat a részeket jelöltem félkövér betűtípussal, amelyek mindhárom szövegben előfordulnak.

alkothatott egy mondással, oly könnyű néki ama mondással, <i>Hoc est Corpus meum</i> , ez az én Testem, a kenyeret testé változtatni. Moyses idejében, menyi csudálatosságokat cseleküvék Isten, mellyek hitelt szereznek az Oltáriszentségnek? ²¹⁶	semmiből mindent álkothattott egy mondással, olly könnyű néki a' maz mondással. <i>Hoc est Corpus meum</i> ez az én testem, a' kenyeret testé változtattni. Moyses idejében menyi csudálatosságokat cseleküvék Isten, mellyek hitelt Szereznek az oltáriszentségnek! ²¹⁷	oly könnyű néki ama mondással, <i>Hoc est Corpus meum</i> , ez az én Testem, a' kenyeret testé változtattni.” ²¹⁸
--	---	--

A táblázatban közölt szemelvény szerint a „közös részeket”, az ezeket közvetlenül követő mondatok csak Pázmány, illetve Bernárd művében szerepelnek, Kelemenénél nem.

Akad arra is példa, hogy két forrást – esetünkben Pázmány *Kalauzát* és Kelemen Didák 1721-es beszédét – kisebb egységekben, váltva kompilált Bernárd. Ennek a sajátos átvételtípusnak szemléltetéséhez először az Ocskay György által is közölt sajátosságokra is érdemes felhívni a figyelmet. A szerző 1982-es tanulmányában – többek között – az alábbi szövegrészeket hasonlította össze:

Pázmány	Kelemen, 1721
„Szép dolog vólna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany-forintok képét adná; ha vadászattyában fogott szép nyúl-hústra híjna, és az asztalra nyúl-hús képet tenne: köszönhetné a jó tartást. ” ²¹⁹	„Szép dolog vólna, ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnre valahol bor vólna; köszönhetné a jó tartást. ” ²²⁰

Az idézett rész további filológiai érdekességeire Ocskay György is felhívta a

²¹⁶ PÁZMÁNY, 1898, 125

²¹⁷ BERNÁRD, 1735, 12.

²¹⁸ KELEMEN, 1721, 5.

²¹⁹ PÁZMÁNY, 1898, 387–388.

²²⁰ KELEMEN, 1721, 8.

figyelmet, s ennek révén igazolta, hogy Kelemen Didák a *Kalauz* második kiadását használta.²²¹

A Pázmány-, illetve Kelemen-változatot egybevetve Bernárdéval, mindkét esetben találhatók egyezések a szövegben:

Kelemen, 1721	Bernárd
„Szép dolog volna, ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnire valahol bor volna; köszönhetnéd a jó tartást.” ²²²	„(...) szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat igrne, és az arany forintok képét adná. Ebédre hina, s-írot étkeket, s-írott madarakot rakna elődben, borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna, melytől száz mért földnyire távúl valahol bor volna. keményen kínálna, hogy egyél igyál. Köszönhetnéd a jó tartást.” ²²³

Pázmány	Bernárd
„Szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany-forintok képét adná; ha vadászattyában fogott szép nyúl-hústra híjna, és az asztalra nyúl-hús képet tenne: köszönhetnéd a jó tartást.” ²²⁴	„(...) szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat igrne, és az arany forintok képét adná. Ebédre hina, s-írot étkeket, s-írott madarakot rakna elődben, borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna, melytől száz mért földnyire távúl valahol bor volna. keményen kínálna, hogy egyél igyál. Köszönhetnéd a jó tartást.” ²²⁵

Ha az 1721-es Kelemen- és a Pázmány- szövegeket Bernárddal való egyezéseit egybevetjük, megfigyelhető, hogy a Bernárd-szövegrész kompiláció – váltott forrásokkal. Az alábbi táblázatban betűhív átírással folyamatos szöveget közlök, ám tipográfiai jelölésekkel szemléltetem a különböző forrásból származó átvételeket. Az azonos forrásból származó

²²¹ OCSKAY, 1982, 445–446.

²²² KELEMEN, 1721, 8.

²²³ KELEMEN, 1721, 8.

²²⁴ PÁZMÁNY, 1898, 387–388.

²²⁵ KELEMEN, 1721, 8.

részeket azonos cellában, azonos „tömbben” helyeztem el.

Pázmány	Bernárd	Kelemen
<p>„Szép dolog volna,</p> <div> <p>ha ki néked száz aranyat ígérne, és az aranyforintok képét adná;</p> </div> <p>ha vadászattyában fogott szép nyúl-húsrá híjna, és az asztalra nyúl-hús képet tenne: köszönhetné a jó tartást.”²²⁶</p>	<p>„(...) szép dolog volna,</p> <div> <p>ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany forintok képét adná.</p> </div> <div> <p>Ebédre hina, s-írot étkeket, s-írott madarakot rakna elődbe, borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna, melytől száz mért földnyire távul valahol bor volna. keményen kínálna, hogy egyél igyál.</p> </div> <p>Köszönhetné a jó tartást.”²²⁷</p>	<p>„Szép dolog volna,</p> <div> <p>ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnire valahol bor volna;</p> </div> <p>köszönhetné a jó tartást.”²²⁸</p>

A Kelemen-Bernárd egyezést részletesebben vizsgálva szó szerinti átvétel és sorrendi cserét egyaránt alkalmazott a kompilátor:

Kelemen	Bernárd
<div> <p>ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe,</p> </div>	<div> <p>Ebédre hina, s-írot étkeket, s-írott madarakot rakna elődbe,</p> </div>

²²⁶ PÁZMÁNY, 1898, 387–388.

²²⁷ KELEMEN, 1721, 8.

²²⁸ KELEMEN, 1721, 8.

<p>s-keményen kínálna, hogy egyél,</p> <div> <p>borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnire valahol bor vólna;</p> </div>	<div> <p>borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna, melytől száz mért földnyire távúl valahol bor vólna.</p> </div> <p>keményen kínálna, hogy egyél igyál.</p>
--	--

Az átvételek kutatói rendszerezése nyomán létrejövő ábra azt a látszatot kelti, hogy a szövegek szorosan „egybefonódnak”. Filológiai szempontból tehát mindenképpen helytálló az a Helmeczi-megállapítás, amely a *Kalauz*hoz kapcsolja a Kelemen Didák és Bernárd Pál néven jegyzett szövegeket, fontos azonban megállapítani, hogy a két szöveg között ennél szorosabb filológiai kapcsolat van.

Az 1729-es Kelemen-beszéd Bernárd-forrás voltát elsősorban azon szövegek jelenléte igazolja, amelyek a minorita hitszónok prédikációjában megtalálhatók, de a *Kalauz*ban nem szerepelnek:

Kelemen, 1729	Bernárd
<p>„Szent András életiben olvassuk; azt mondgya vala a’ Tyrannusnak: <i>Én a’ mindenható Istennek mindennap macula nélkül valo Báránnyal áldozok, a’ ki jól lehet fel áldoztatott, és az ő Teste igazán étettetik a’ kösségtől, még is éppen és élevenen meg-marad.</i>”²²⁹</p>	<p>„Szent András életiben olvassuk; hogy aztmondgya vala a’ Tyrannusnak: <i>Én a’ mindenható Istennek mindennap macula nélkül valo Báránnyal áldozok, a’ ki jól lehet fel áldoztatott, és az ő Teste igazán étettetik a’ kösségtül, még-is éppen és élevenen meg-marad.</i>”²³⁰</p>

Kétségtelen, hogy az Oltáriszentségről szóló beszédek teológiai tárgyuknál fogva erősen kötöttek, s mivel gyakorta Pázmány *Kalauz*ából táplálkoznak, nem véletlen, hogy hasonlítanak egymásra. Elgondolkodtató azonban, hogy Bernárd beszéde több ízben tartalmaz olyan átvételeket, amelyek Kelemen nagybőjti beszédével szó szerint megegyeznek,

²²⁹ KELEMEN, 1729, 216.

²³⁰ BERNÁRD, 20–21.

Pázmánnyal összevetve azonban több eltérés is mutatkozik köztük. A Hargitai Andrea által készített táblázat kivonata így szemlélteti a *Buza fejek* című kötetből származó beszéd 25. lapjának Pázmány-átvételeit.²³¹

Pázmány	Kelemen, 1729
IV. 411. 31–35.	225. 19–23.
IV. 380. 18–20.	225. 25–28.
IV. 381. 22.	225. 29–33.

A szövegekben a fenti részek a következőképpen szerepelnek:

Pázmány		Kelemen, 1729
„ <i>Nam tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i> ¹ <i>Si DEO indigna, hominibus necessaria; ita jam Deo digna, quia nihil tam dignum DEO, quam salus hominis.</i> ² Sz. Jeronimus: <i>Quanto sunt humiliora quae pro me passus est Christus, tanto plus illi debeo.</i> ^{3,232}	¹ Greg. Hom. 6. in Evang. ² Tertull. 2. Contra Marcionem, c. 27. ³ Hieron. Cont. Helvid. Sub finem.	„Hallyad szent Gergely tanítását, Hom. 6. in Evang. Tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit. Annál méltábban kell az Istent tisztelni, menél méltatlanabb dolgokott az emberekért fel válalt. Hasonlot ír Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27. Hasonlót szent Hieronymus contra Helv. sub finem. ” ²³³

Ebben az esetben a forrásszöveg egyik idézetét meghagyta, majd az ennek margóján jelzett hivatkozások főszövegben való szerepeltetését kombinálta a minorita hitszónok a latin idézet magyar fordításának ugyancsak főszövegbéli szerepeltetésével. Ily módon, háromféle átvételt alkalmazva variálta, „élénkítette” a beszédet.

A Bernárd-beszéddel összevetve a Kelemen-idézetet, a következő eredményre jutunk:

²³¹ HARGITAI, 2001, 654.

²³² PÁZMÁNY, 1898, 381.

²³³ KELEMEN, 1729, 225.

Kelemen, 1729	Bernárd
225. 21–226. 19.	29. 1–32.

Ezek szövege a következő:

Kelemen, 1729	Bernárd
„Hallyad szent Gergely tanítását, <i>Hom. 6. in Evang. Tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i> Annál méltábban kell az Istent tisztelni, menél méltatlanabb dolgokot az emberekért fel válalt. Hasonlot ír <i>Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27.</i> Hasonlót szent <i>Hieronymus contra Helv. sub finem.</i> ” ²³⁴	„Hallyad Sz. Gergely tanítását, <i>Hom. 6. in Evang. Tanto DEus ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i> Annál méltábban kell az Istent tisztelni, menél méltatlanabb dolgokot az emberekért fel válalt. Hasonlót ír <i>Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27.</i> Hasonlót szent <i>Hieronymus contra Helv. sub finem.</i> ” ²³⁵

Megjegyzendő továbbá, hogy a kiemelt részt megelőző, illetve követő sorok is meggyeznek Bernárd és Kelemen prédikációjában. Ebből adódóan igazolhatónak tűnik, hogy bár a *Kalauzban* is szerepelnek hasonló részek, Bernárd Pál közvetlen forrása még azokban az esetekben is Kelemen Didák 1729-es beszéde volt, amikor megfelelő Pázmány-szöveg is rendelkezésre állt volna.

²³⁴ KELEMEN, 1729, 225.

²³⁵ BERNÁRD, 1735, 28–29.

A Pázmány-, Kelemen- és Bernárd-szöveg összehasonlítását az alábbi táblázat szemlélteti:

Pázmány		Kelemen, 1729	Bernárd
<p>„<i>Nam tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i>¹ <i>Si DEO indigna, hominibus necessaria; ita jam Deo digna, quia nihil tam dignum DEO, quam salus hominis.</i>² Sz. Jeronimus: <i>Quanto sunt humiliora quae pro me passus est Christus, tanto plus illi debeo.</i>^{3,236}</p>	<p>¹Greg. Hom. 6. in Evang.</p> <p>²Tertull. 2. Contra Marcionem, c. 27.</p> <p>³Hieron. Cont. Helvid. Sub finem.</p>	<p>„Hallyad szent Gergely tanítását, Hom. 6. in Evang. Tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit. Annál méltábban kell az Istent tisztelni, menél méltatlanabb dolgokot az emberekért fel válalt. Hasonlót ír Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27. Hasonlót szent Hieronymus contra Helv. sub finem.”²³⁷</p>	<p>„Hallyad Sz. Gergely tanítását, Hom. 6. in Evang. Tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit. Annál méltábban kell az Istent tisztelni, menél méltatlanabb dolgokot az emberekért fel válalt. Hasonlót ír Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27. Hasonlót szent Hieronymus contra Helv. sub finem.”²³⁸</p>

²³⁶ PÁZMÁNY, 1898,

²³⁷ KELEMEN, 1729, 225.

²³⁸ BERNÁRD, 1735, 28–29.

Ha Bernárd Pál Kelemen Didák-átvételeinek egészét tekintjük, azaz a Bernárd-kompilációkat tartalmazó táblázat *Buza fejek* című kötetből származó, (feltételezett) átvételeit összegezzük (vagyis az egymást követő részeket összevontan szerepeltetjük), a következő táblázatot kapjuk eredményül:

Kelemen, 1729
208. 11–210. 1.
215. 32. – 220. 7.
221. 3–18.
224. 6–228. 29.
229. 13–230. 6.

Errőla táblázatról – annak ismeretében, hogy a *Buza fejek* című kötetben lévő beszéd a 207. lapon kezdődik és a 230-on végződik – leolvasható, hogy a huszonnégyszempontnyi beszédből hetet egyáltalán nem használt fel a kompilátor – kilencet viszont teljes mértékben, nyolcat részben. Az alábbi – táblázat nyomán készített – ábrán más szempontból ábrázolom a kompilációt: itt nem csak az átvett részeket, hanem az egész forrást szemléltetem. Az egyes cellákban csupán a lapszámokat tüntettem fel. Megvastagítottam azokat a számokat, amelyek olyan lapokra utalnak, amelyeken kompilált rész található. A szemléletesség érdekében különválasztottam a kompilációt tartalmazó illetve nem tartalmazó részek celláit:

Kelemen, 1729
207
208
209
210
211

212
213
214

215
216
217
218
219
220
221

222
223

224
225
226
227
228

229
230

Az ábrából egyértelműen kitűnik, hogy az átvételeket, kihagyásokat tömbben alkalmazta, majd ezek sorrendjét „blokkonként” cserélte meg a kompilátor.

Ugyanez figyelhető meg a Pázmány-átvételek esetében is:

Pázmány

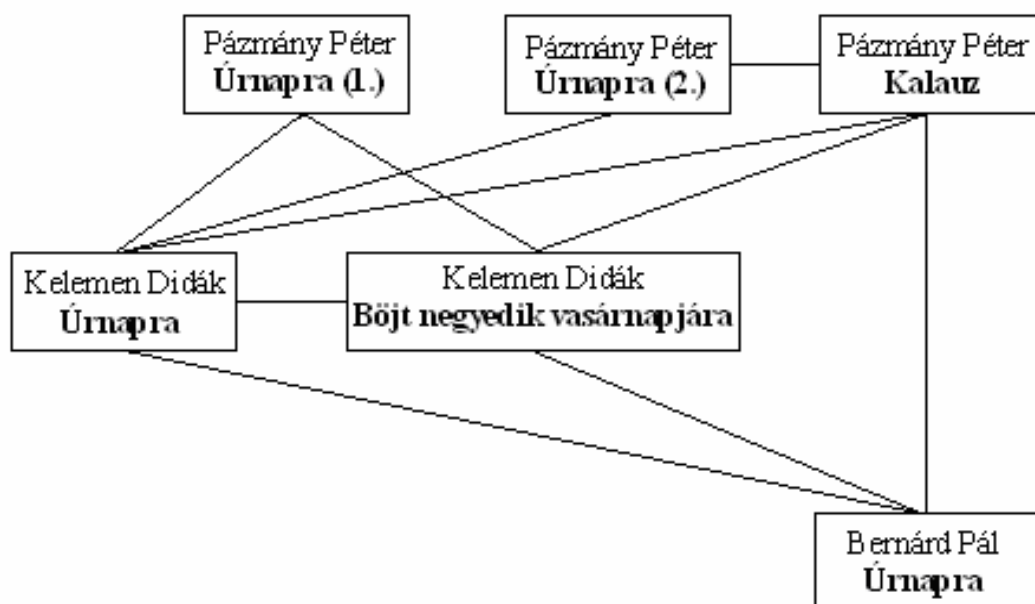
375. 8–376. 19.

384. 14–31.
387. 3–4.
387. 7– 388. 2.

396. 13–18.
397. 12–23.
398. 13–25.
398. 36–399. 3.
404. 32–405. 1.

412. 16–20.
412. 20–

Esetükben már „szaggatottabbak” a kompilált részek, s nem is annyira „tömbszerűek”, mint a Kelemen-átvételek esetében. Azonban mindkét forrás felhasználása alátámasztja azt az elképzelést, hogy a szövegalkotás folyamatának első lépéseként a kompilátor kiválasztotta forrásait, majd azokon belül rögzítette az adaptálni kívánt részeket. Ez utóbbiakat további részekre bontotta, majd sorrendjüket mondanivalójának megfelelően cserélte.

Az 1724-ben megjelent, Tagányi Béla által jegyzett *Ur-teste-napi prédikáció* érdekessége – azon túl, hogy Szinnyei József megfogalmazása szerint ez az első magyar munka, melyet piarista írt²³⁹ –, hogy jóllehet a pázmányi szöveg hagyományra épül, szerzője láthatóan ügyelt a kompiláció elkerülésére, s ezáltal is kimaradt a korszak – fentiekben is hivatkozott – filológiai-teológiai vitáiból.

Tagányi beszédének sajátossága, hogy a „kálvinista Rómában”, Debrecenben hangzott el. Joggal gondolhatnánk tehát, hogy ésszerű lett volna a szerzőnek – ha másért nem – a tanítás tisztaságának megőrzése, illetve ennek minél pontosabb közvetítése érdekében a nagy jezsuita előd nyomdokain járnia munkájának megfogalmazásában. Tagányi azonban úgy tárgyalta hitszónoklatában a *Kalauz* vonatkozó könyvének anyagát – természetesen hasonló érveket sorakoztatva –, hogy nem alkalmazott kompilált, szó szerint átvett szövegrészeket.

Beszédének fő – megfogalmazott – célja, hogy a hitszónok a „kálvinisták ellen a lutheristákat hátrahagyva” igazolja, hogy a kenyér színe alatt Krisztus teste, a bor színe alatt Krisztus vére van jelen. „Hogy tehát a kenyér, mellyet ő adandó vala a’ világ életéért, nem pusztá kenyér, vagy a’ Szent Testinek pecséttye, és drágalátos Vérének jele, de azon valóságos Teste és Vére légyen, mely a’ Bóldogságos Szűznek méhében formáltatott és attúl született, és a’ Kereszt-fának Oltárán a’ világ váltságáért meg-áldoztatott.”²⁴⁰

A bizonyítás során Tagányi az utolsó vacsora eseményeit bemutatva Krisztus szavaival, majd az evangélisták egybehangzó elbeszéléseivel érvelt, végül Pázmányhoz hasonlóan az ősegyház tekintélyeire – Hilariusra, Damascenusra, Chrisostomusra, Cyrillusra – hivatkozva fejtette ki álláspontját. Ezután – mivel megfogalmazása értelmében ezek a bizonyítékok sem tántorítják el az elvetemült ellenkezőket tévtanaiktól – három jellegzetesnek tartott „ellenkezést” mutatott be és cáfolt. Elsőként az úgynevezett figurata-értelmezést, melynek értelmében Krisztus testét csak jelképesen jelenlévőnek tartják a protestánsok. Másodszor a részesülést jelképesnek tekintő kafarniták nézetét, végül pedig azt az elképzelést, mely szerint elfogyna Krisztus teste, ha szétosztanák. Az érvek felvetésében és azok szerkesztésében ugyancsak a *Kalauz* egyes részeit követte Tagányi. Ezt követően a megtestesült és bennünk lakó Igéről elmélkedett a piarista hitszónok, majd pedig az Oltáriszentség imadásáról, illetve – a bálványimádás kérdésére is kitérve – a körmenetekről értekezett.

²³⁹ SZINNYEI, 1909, 1222. h.

²⁴⁰ TAGÁNYI, 1724, 3.

Eddigi ismereteink szerint a Tagányi-beszéd több részéről valószínűsíthető, hogy Pázmány volt a forrása. Ennek ellenére nincs egyértelmű bizonyítékunk sem arra, hogy ezek a szövegek eredendően Pázmánytól származnak-e – vagyis a jezsuita szerző használt-e forrást – sem arra, hogy közvetlenül tőle vette-e át Tagányi. A szövegrészek hasonlatossága azonban jó alkalmat ad arra, hogy bemutassuk a polémikus prédikációk néhány filológiai ismervét és (lehetséges) szövegalkotási módját.

Egymás mellé állítva Tagányi és Pázmány szöveget, könnyen észrevehető, hogy a piarista hitszónoké a tömörebb változat:

Pázmány	Tagányi
<p>„(...) Christus mint kegyes Atya, halála-előtt testamentumot szerzett az utolsó vacsorán (...).</p> <p>Tudva vagyom pedig, hogy az okos atya az ő fiaiközött-való békeségre gondot viselvén, a testamentumot, mit szinte a frígy-levelet könnyű és világos szókkal írja. (...)</p> <p>Az ó testamentomban árnyék és homály volt minden minden rend-tartás: még-is, a környül-metélésről, az áldozatokról adott törvényeket senki meg sem gondolta (...)</p> <p>Mint lehetséges tehát, hogy az új testamentom fényességét setétebb igékkel homályosította volna Christus Úrunk?”²⁴¹</p>	<p>„Mert valaki okossan Testamentomat fundál, szükséges, hogy világos, és nyilván való szókkal fundállyá; mivel egyébiránt a’ homályos szókkal el-rendeltetett Testamentomból inkább zúrzavar, és zenebona zavaroskodik az Atyafiak között, mintsem egyenetlenségeknek vége vetettség. Oly világos szókkal minden czikkellyei az ó Testamentom állapotinak voltak ki adva, a’ mely csak árnyéka vala az új Testamentomnak.”²⁴²</p>

Ez nemcsak a mondatok megfogalmazásából tűnik ki, hanem abból is, hogy Pázmány további magyarázó, konkretizáló exemplumokkal, példákkal fűszerezte saját mondanivalóját, például így: „Azért ha valaki testamentomban egy kő-házat (...) hadna baráttjának; akár-mint vitatná a megholt embernek patvaros fia, hogy az ő atya csak egy kő-ház leíratott képét hadta

²⁴¹ PÁZMÁNY, 1903, 387.

²⁴² TAGÁNYI, 1724, 6.

testamentomban (...) senki ezeknek a fogásoknak helyt nem adna.”²⁴³

Az azonos fogalmazású részek röviden, sőt „szentenciaként” is összerakhatók:

Okos testamentum – világos szókkal [írandó.]
Az Ótestamentum az Újtestamentum árnyéka.

Mai szemmel kérdés, hogy valóban összefüggésbe hozható-e egymással két szöveg ilyen módszerrel. Jeremias Drexel körülbelül így írta elő az adversaria létrehozását és alkalmazását az excerpálás módszerével. A fenti Pázmány-szövegből képzett lemma (mai értelemben leginkább tárgyszónak mondhatnánk) leginkább az Ótestamentum, illetve az Újtestamentum lenne. Tagányi feltételezett adversariai a drexeli „definíció”²⁴⁴ és annak modern értelmezései szerint²⁴⁵ a lemmánál nagyobb, szentenciaszerű, vagy ahhoz hasonlóan összerakható, pár szóból álló, adott forrásból kijegyzetelt szövegrészek, amelyeket saját szövegében újra felhasznált a piarista hitszónok.

A historiát – azaz formai szempontból hosszabb, összefüggő kompilált szövegrészt – Kelemen Didák fogalmazott Pázmány szövege alapján:

Pázmány	Kelemen, 1721
„Ennek felette Christus, mint kegyes Atya, halála-előtt, testamentomot szerzett az utolsó vacsorán, és az emberi nemzetséggel új frígyet és szövetséget vetett. Tudva vagyon pedig, hogy az okos atya, az ő fiaiközöt-valo békeségre gondot viselvén, a testamentomot mint szinte a frígy-levelet, könyű, tulajdon, és világos szókkal írja (...).” ²⁴⁶	„Annak felette Christus Urunk mint kegyes Atja, halálának előtte, testamentumot szerze utolsó vacsorán, és az emberi nemzetséggel uj szövetséget, uj frígyet vete. tudva vagyon pedig, hogy az okos Atja, az ő fiai közöt valo békességre nézve, gondot viselvén, a’ Testamentumot mint szinte a’ frígy levelét tulajdon, és világos szókkal írja (...).

²⁴³ PÁZMÁNY, 1903, 387.

²⁴⁴ Drexel a jezsuita segédkönyvek gyakorlatának megfelelően sajátos – a skolasztikus definícióktól gyökeresen eltérő – megfogalmazása: „[minden adversaria, ami] historia non est, sed tamen (...) paulo fusius exscribitur.” (DREXEL, 1638, 125.)

²⁴⁵ BLAIR, 2003; NEUMANN, 2001, 51–62.

²⁴⁶ A terjedelmi okokból nem idézett szövegrészek is – minimális eltérést leszámítva – megegyeznek a két műben.

<p>Az ó testamentomban árnyék és homály volt minden rend-tartás: még-is a környűl-metelésről, az áldozatokról-adott törvényeket senki meg sem gondolta, hogy figurával, kell érteni; a húsvéti bárányon vagy környűl-metelésen senki egyebet nem magyarázott, hanem azt, a mit a szók világosan jegyeznek. Mint lehetséges tehát, hogy az új testamentom fényességét setétebb igékkel homályosította volna Christus Úrunk?”²⁴⁷</p>	<p>Az ó Testamentumban árnyék, s-homály volt minden rend tartás, még-is a’ környűl metelésről, az áldozatokról adot törvényeket senki meg sem gondolta, hogy figurával, idegen magyarázattal kell érteni. Az Húsvéti Bárányon, vagy környűl metelésen senki egyebet nem magyarázott, hanem csak azt, a’ mitt a’ szók világosan jedzettek; mint lehetséges tehát, hogy az új testamentumnak fényességit setétebb igikkel magyarázta volna Christus Urunk?”²⁴⁸</p>
---	---

Arra, hogy az excerpálás mint jelenség nem elszigetelt a korszakban, bizonyíték a szintén piarista Farkas Lajos jóval későbbi, 1795-ben kelt úrnapi prédikációját olvassuk, amelyben egy harmadik változatban, a következőképpen szerepel a vonatkozó rész. Ezt összevetve Tagányi szövegével számos hasonló vonást talál az elemző:

Tagányi	Farkas
<p>„Mert valaki okossan Testamentomat fundál, szükséges, hogy világos, és nyilván való szókkal fundállyá; mivel egyébiránt a’ homályos szókkal el-rendeltetett Testamentomból inkább zúrzavar, és zenebona zavaroskodik az Atyafiak között, mintsem egyenetlenségeknek vége vetettség. Oly világos szókkal minden czikkellyei az ó Testamentom állapotinak vóltak ki adva, a’ mely csak árnyéka vala az új Testamentomnak.”²⁴⁹</p>	<p>„(...) a’ Testamentomnak természeti tulajdonsága (...), hogy minden okos, igaz, és az övéit buzgón szerető Testamentom’ szerző az az örökséges böltsen el-intéző akarattyát leg-világosabb és leg egyenesebb értelmű igékkel jelentse-ki, (...) mivel másképpen az együgyű és tehetetlen unokáknak nem tsak haszontalan, hanem gyakran ártalmas lenne a’ kétséges Testamentom.”²⁵⁰</p> <p>„(...) az új Testamentom foglalattyának</p>

²⁴⁷ PÁZMÁNY, 1903, 387.

²⁴⁸ KELEMEN, 1721, 7–8.

²⁴⁹ TAGÁNYI, 1724, 6.

²⁵⁰ FARKAS, 1795, 22.

	egyenessebb értelműnek kell lenni, mint az ó Testamentomé volt; mivel az ó Testamentom árnyék vala , az új Testamentom pedig valóság.” ²⁵¹
--	---

A feltételezett adversariák tehát Farkas Lajos szövegéből sem hiányoznak – sőt megegyeznek Tagányiéval –, jóllehet Farkas az exemplumok helyett inkább élénkítő eszközökkel „dúsította” a szöveget, saját céljainak megfelelően alkalmazta az Ó- és Újtestamentummal kapcsolatos érvelést. Az ő gondolatmenete ugyanis éppen ellentétes irányú Tagányiéhoz képest: a katolikus-protestáns ellentéteket magyarázva beszélt az Oltáriszentségről, s nem az Oltáriszentség kapcsán a felekezeti különbségekről. Ennek okán szólt Jézus önmagát eledeleként bemutató szavairól, majd az utolsó vacsora történéseiről. Természetesen nem állítható bizonyosan, hogy Tagányi közvetlen forrása Pázmány lett volna, Farkasé pedig Tagányi, vagy éppenséggel mindkét piaristáé Pázmány. Megállapítható azonban, hogy ugyanaz a gondolatmenet szerepel Pázmány teológiai összefoglalásában, mint a két piarista szerzetes prédikációiban, utóbbiak azonos módon excerpáltak, ráadásul mindhárom mű vitairatként is értelmezhető.

²⁵¹ FARKAS, 1795, 23.

BERÉNYI ISTVÁN (1745)

Berényi István egri egyházmegyei áldozópap – korábban csaródi református pap *Meggyőzhetlen igazság* című, 1749-ben Pozsonyban megjelent úrnapi beszéde ugyancsak Pázmány *Kalauzán* alapul. Érdekessége azonban, hogy átmenetet jelent a jelentős mértékű átvételeket és a néhány sornyi kompilált részt tartalmazó prédikációk között. Ugyanez jellemző szerzőjének szövegkezelésére is: a szó szerint átvett részekről kezdve a szöveg lényegesebb változtatásokig.

Jól érzékelhető a szövegbővítés a következő esetben:

Pázmány	Berényi
„Az Ecclesia egy-felé sem térvén az igaz útról, a két csavargás között egyenesen jár, és noha nem mindenütt, de sacramentomban valóságosan jelen-lenni mongya a Christus testét. ” ²⁵²	„De a’ Római Anyaszentegyház viszont sem balra, sem jobbra-tér, hanem a’ közép úton meg maradván (a’ Kristus két Lator között függött, az Igazság-is két szél hamisság között fénlik) a’ két tsavargás között egyenesen jár, és noha (a’ Lutheristák ellen) nem mindenütt, de (a’ Kálvinisták ellen) az Óltári Szentségben valóságosan jelen-lenni mondgya, hiszi, és vallya Kristus testét. ” ²⁵³

A hitszónok tehát egyaránt alkalmazta az egyes szavak rokon értelmű cseréjét – Római Anyaszentegyházat használva az Ecclesia, illetve Óltári Szentséget a sacramentom helyett –, valamint kétféle – jóllehet azonos módon jelölt – betoldást is: az „eretnekségek” pontos megnevezésével – Lutheristák ellen, Kálvinisták ellen – konkretizálva, illetve a kereszten függő Krisztus képével színesítve a kompilált szövegrészt.

Érdekes az a bővítő eljárása is, melynek során Pázmány latinul citált locusát lefordítja, eretnekséghez kapcsolja és magyarázza. A szövegkezelés érdekessége, hogy az első két lépés a Bernárd Pál névvel fémjelzett szövegben is nyomon követhető:

²⁵² PÁZMÁNY, 1898, 5.

²⁵³ BERÉNYI, 1749, 5.

Pázmány	Bernárd	Berényi
„ <i>Pater major me est.</i> ” ²⁵⁴	„Szent János 14. rész: 28. vers. <i>Pater major me est.</i> Az Atya nagyobb nálamnál.” ²⁵⁵	„A’ régi tévelygők találtak valami mondásokat a’ Szent Írásban, mellyekkel támogatták hamisságokat, úgy mint Szent János Evangelistánál az első ágozat ellen azt: <i>Pater major me est.</i> Az Atya nagyobb én nálamnál: és így vélekedtek: ha az Atya nagyobb, tehát a’ Fiú nem egy véle, mert az ISTENben nagyobbtság vagy kisebbség, elsőség, vagy utólsóság nintsen, és következendő képen, nints-is az ISTENben Háromság. Ez Arius.” ²⁵⁶

A Berényi- és a Bernárd-szöveg abban a vonatkozásban is párhuzamba állítható, hogy Pázmány három részből álló idézetfüzérét kibontva csak kettőt magyaráztak meg, a harmadikról tudomást sem vettek a kompilátorok.

Berényi szerkesztői tevékenységének érdekes vonása mutatkozik meg az Ábrahámról szóló részben: a hitszónok ez esetben a margón szereplő locusokat főszövegben idézi latinul és magyarul, majd magyarázza is ezeket.

Pázmány	Berényi
„Példánk lehet ebben Ábrahám, kinek Isten fiú magot ígére. Meggondolván Ábrahám felesége magtalan-koros vóltát, lelki értelemre akará vonni és úgykezdé	„Abrahámnak Isten ő Szent Felsége Fiat ígére, mondván: faciam te in gentem magnam Nagy nemzetséggé tészlek tégedet. Abraham elméjében forgatván Feleségének

²⁵⁴ PÁZMÁNY, 1898, 376.

²⁵⁵ BERNÁRD, 1735, 5.

²⁵⁶ BERÉNYI, 1749, 5.

magyarázni, mint-ha eztet az ő fogadott fiárúl, Eliezerrül kellene érteni.” ²⁵⁷	koros vóltát, főképpen pedig magtalanságát, lelki értelemre akará vonni Isten ígéretit, és úgy magyarázza, minth eztet az ő fogadott Fiárúl, Eliezerrül kellenék érteni, így szólván: Mihi autem non dedisti semen, et nunc vernaculus meus, haeres meus erit. Nékem pedig nem adtál magot, és most ez az én szolgám leszen nékem örökösöm. Hogy ezt a’ kételkedést az Úr Isten világosabban szól néki azonnal, így biztatván...” ²⁵⁸
--	--

Eljárása jelentős mértékben növeli a beszéd terjedelmét, ám a kompilált részeket „széthúzza”, eltávolítja egymástól. Ennek következtében szövege jelentős mértékben Pázmány szövegén alapul ugyan, de a tényleges kompiláció ehhez képest nem túl sok benne, s inkább „szigetekben” fordul elő:

Pázmány	Berényi
375. 11–25.	4. 24–39.
375. 25–32.	5. 1–8.
376. 4–8.	5. 15–21.

A táblázatból látszik, hogy a szó szerint kompilált részek viszonylag nagy terjedelműek ugyan Berényi szövegében, de ezek voltaképpen egy-egy „feldúsított” exemplumon alapulnak.

²⁵⁷ PÁZMÁNY, 1898, 384.

²⁵⁸ BERÉNYI, 1749, 6.

2. 7. ÖTVENED VASÁRNAPI BESZÉD – HATVANAD VASÁRNAPRA

CSÚZY ZSIGMOND (1724)

Csúzy Zsigmond pálos hitszónok hatvanad vasárnapra írt második beszéde²⁵⁹ *Evangéliumi trombita* című beszédgyűjteményében, Pozsonyban jelent meg 1724-ben. A kötet érdekessége, hogy minden prédikációt egy úgynevezett evangéliumi tudomány követ, amely ez esetben egy második – tartalmában inkább a katekizmushoz közelítő, főként teológiai fejtegetéseket tartalmazó – beszédet jelent. Az általam elemzett mű a *Tizennegyedik keresztényi tudomány* főcímet viseli.

Pázmány Péter prédikációskötetében a Quinquagesima vasárnapra rendelt második prédikáció a Lukács-evangéliumból vett jerikói vak történetének nyomán íródott, tartalmi szempontból a Szentírás jelentőségét méltatta benne a szerző: „Annak-okáért, hogy az Isten Igéjének mennyei fényességét meg-böcsüllyük és tudatlanságunk mesterének, lelki vakságunk orvosának hála-adók legyünk: ez jelen-való órában, szóllok *a Szent Írásban foglalt Isten igéjének felséges méltóságáru és hatalmas hasznainak csudálatos erejéről*.”²⁶⁰

Csúzy prédikációja az Illyés András-féle Szent László-beszédhez hasonlóan nem arra az alkalomra íródott, amelyre a forrásmű. Míg azonban Illyés esetében a de sanctis-jelleg láthatólag jelentős mértékben befolyásolta a kompilációt, a Csúzy-beszédet tekintve a két vasárnap tartalmi vonatkozásában – így elsősorban a kapcsolódó evangéliumi szakaszokat illetően – nem olyan egyértelműen hozható egymással összefüggésbe, mint két katonaszentről szóló prédikáció. Drexel műve azonban ilyen esetekre is adott útmutatást: ilyenkor a hitszónok első feladata az, hogy az evangéliumi szakasz egy vonását emelje ki, s ahhoz alkalmazzon felhasználandó prédikációt.²⁶¹

A Pázmány-beszéd két fő egységre tagolódik: a margón hangsúlyosan, külön betűtípussal jelölt I. része: A Sz. Írás méltóságáru, II. része: A. Sz. Írás hasznáru és erejéről címet viseli. A Csúzy-beszédet figyelmesen olvasva egyértelműen megállapítható, hogy a pálos hitszónok kizárólag a második részt használta fel, amint azt az alábbi táblázat is szemlélteti:

Pázmány	Csúzy
498. 21–22.	185. 32–33.

²⁵⁹ A prédikáció polemikus vonatkozásairól: TASI, 2005-B. Az átvételről: LUKÁCSY, 1995-B, 272–273.

²⁶⁰ PÁZMÁNY, 1903, 493.

²⁶¹ DREXEL, 1638, 383–384.

498. 22.	185. 34.
498. 24–28.	186. 1–5.
498. 22–24.	186. 5–7.
498. 29–35.	186. 8–15.
499. 4–8.	186. 21–25.
500. 27–34.	186. 31–32.
500. 34–501. 6.	187. 1–7.
501. 7–24.	187. 9–21.
500. 12–20.	187. 22–28.
500. 19.	187. 30.
499. 30–31.	187. 31–32.
500. 3.	187. 38–39.
499. 19.	187. 39.
499. 19–22.	188. 1–3.
500. 6–9.	188. 5–8.
500. 10.	188. 8–9.
508. 37– 509. 5.	188. 31–39.
509. 5–9.	189. 1–6.
507. 5–6.	189. 8–9.
507. 1–5.	189. 13–16.
506. 2–11.	189. 18–26.
506. 22–23.	189. 29–30.
506. 26–28.	189. 33–35.
507. 13.	189. 39.
507. 13–15.	190. 1–5.
508. 4–7.	190. 11–14.
508. 23–29.	190. 23–28.
509. 21–23.	190. 37–39.
509. 32–36.	191. 7–10.
509. 509. 39–510. 1.	191. 10–11.

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy Csúzy nem sorrendben közölte a felhasznált részeket. Ennek tartalmi-szerkesztési okai vannak. A forrásként használt Pázmány-prédikáció

ugyanis jelentős mértékben felsorolásra épül, amelyben a Szentírással kapcsolatos metaforákat fejtette ki a szerző: „Ezek a nevezetek és hasonlatosságok böcsülletesek, tekinteteseek és igen alkalmasok, a Sz. Írás hasznának és erejének ismételre; de úgy tetszik, ezeknél-is világosb NÉGY nevezettel adgyák előnkbe az Atyák a Szent Írás méltóságát és hasznát.”²⁶² Szentírás-metaforák – a felsorolást tartalmazó szövegrészek felcserélhetőségénél fogva – jó alapot biztosítottak az sorrend módosításával az átszerkesztésére, új beszéd viszonylag egyszerű létrehozására is. A Pázmány-kötet áttekinthető, jól tagolt, logikus szerkezetű beszédei és ezek tipográfiai eszközökkel jól elkülönített bekezdései minden bizonnyal megkönnyítették az átdolgozó munkáját.

Ha a Pázmány-átvételeket sorba rendezzük, az alábbi táblázatban szereplő adatokat kapjuk:

Pázmány
498. 21–35.
499. 4–8.
499. 19–31.
500. 3.
500. 6–10.
500. 12–20.
500. 27.–501. 24.
506. 2–11.
506. 22–23.
506. 26–28.
507. 1–6.
507. 13–15.
508. 4–7.
508. 23–29.
508. 37– 509. 5.
509. 5–9.
509. 21–23.
509. 32–36.
509. 509. 39–510. 1.

²⁶² PÁZMÁNY, 1903, 499.

Joggal merül fel a kérdés, hogy – különösen a metaforák használata esetén – közvetlen kapcsolat helyett nem csupán Pázmány és Csúzy közös forrásáról, esetleg loci communes használatáról beszélhetünk-e. A Pázmány-beszéd közvetlen forrás voltát támasztja alá a margók vizsgálata: a pálos hitszónok legtöbbször Pázmány hivatkozásait veszi át, sőt, egy ízben a margón olvasható témamegjelölést is: *In pane – cum pane – sub pane*.²⁶³

További adalékot szolgáltat a két beszéd közötti közvetlen kapcsolat igazolására egy harmadik forrás vizsgálata is. Pázmány Péter nagybőjti ötödik vasárnapra írt beszéde (mint kell az Isten Igéjét gyümölcsösen hallgatni) ugyancsak Szentírás-metaforákat tartalmaz, ezek azonban nem szerepelnek Csúzy prédikációjában: „(...) Hogy az Isten Igéjének halgatására és megtartására gerjedne az emberek szüve, sok példákkal és hasonlatosságokkal előnkbe-adta a Szent Lélek, ennek erejét, hasznát, foganatos gyümölcsét. Nevezi ezt (...), két-élű pallosnak és *fejszének* (...). Nevezi *jó mag-nak*; melyből Isten fiai nevelkednek. (...) Nevezi oltovány ág-nak (...); mely a mí vadságunkat szelídíti. (...) Nevezi világoskodó lámpás-nak és fényesség-nak; mely a hitetlenségek és tudatlanságok setétségét, mennyei fényességgel világosítja. Nevezi, eső-nak, harmat-nak, hó-nak; mely a földet nedvesíti és gyümölcsössé teszi. (...) Nevezi tűz-nak és kő-sziklákat-rontó pöröly-nak (...) Végezetre, betegségünk-gyógyító orvosság-nak, lelkünk mosogató víz-nak, örök életre tápláló eledel-nak, lelki szomjúságunk enyhítő ital-nak neveztetik az Isten Igéje.”²⁶⁴

Ezen forrás vizsgálata – ha nem is feltétlen bizonyító erővel – mindenképpen arra mutat rá, hogy a témakörbe tartozó metaforák széles választéka állhatott a hitszónok rendelkezésére – amelyből ízlésének megfelelően válogathatott. Esetünkben Csúzy Zsigmond igényei nem voltak nagyra törők: a beszéd voltaképpen egyetlen Pázmány-prédikációra épül. A pálos hitszónok láthatóan nem keresett egyéb forrásokat a további lehetséges metaforák tekintetében, s nem elegyítette a szöveget más, hasonló tartalmú Pázmány-átvétellel sem, holott erre is lett volna lehetősége. Ennek ellenére nem kizárt, hogy a beszédnek volt más forrása is: a Pázmány-beszéd többé-kevésbé következetes átvétele után a forrásmű befejeződésével a Csúzy-prédikáció váratlanul a korábban írtakhoz alig kapcsolódó tartalommal folytatódik: „Magasztaljuk (mondám) jó Urunkat, és akarattját tellyeséttő Szent Fiát a’ Kristus Jésust; a’ ki érettünk, *cum iniquis deputatus est*; az Isten-telenek-közé számláltatott ; az Isten-telenekpedig, az ó Törvényben meg-köveztetnek. Kérdés: ha Urunk

²⁶³ CSÚZY, 1724, 188; PÁZMÁNY, 1903, 508.

²⁶⁴ PÁZMÁNY, 1903, 581–582.

az Isten-telenek-közé akart érettünk számláltatni, miért-nem meg-köveztetni-is?”²⁶⁵
Elképzelhető, hogy ez a rész máshonnan származó kompiláció.

Azt a tényt, hogy Csúzy Zsigmond beszédének legfőbb forrása Pázmány prédikációja volt, elsősorban a szó szerint egyező részek igazolják. Így például a következő:

Pázmány	Csúzy
„Ez az én testem. Ezeket a’ szókat, böcsüllí <i>Luther</i> : de azt mongya, hogy ama szó, ez, annyit téssen, hogy ebben, ezzel, ez-alat, vagyon az én Testem. <i>Calvinus</i> , a Christus szavát helyén hadgya; és erőssen vítattya, hogy Christus nem mondotta, hogy ezzel-együtt vagyon az ő teste; hanem hogy, ez az ő Teste: a Testen pedig, azt mongya, hogy nem kel Testet, hanem Test jelét érteni.” ²⁶⁶	„Ez az én testem. Ezeket a’ szókat böcsüllí <i>Luther</i> ; de, azt mondgya, hogy a’-maz szó, Ez, annyit téssen, hogy <i>ebben, ezzel, ez-alatt</i> vagyon az én testem: Hasonlo-képpen <i>Calvinus</i> , a’ Kristus szovát helyén hadgya, és erőssen vítattya, hogy Kristus nem mondotta, hogy ezzel, egygyütt vagyon az ő teste, hanem hogy Ez az ő teste; a’ testen pedig, azt mondgya, hogy, nem kell testet, hanem, test jelét értenj.” ²⁶⁷

Figyelemre méltó azonban a fentieket közvetlenül követő részek egybevetése is, amelyeket olvasva további kompilációval összefüggő szövegalkotási módok figyelhetők meg:

Pázmány	Csúzy
„Mí <i>catholicusok</i> , a Christus szavai-mellet maradunk: ahoz semmi tóldalékot nem akasztalunk: hiszük, a mit Christus mondott; hogy az ő szavának erejével, mellyel a világot semmiből teremtette, ő Testévé lett a kenyér, mint Cana Galileában a víz borrá változott.” ²⁶⁸	„Mi pedig <i>Catholicusok</i> , tétovázás-nélkül a’ Kristus szavai-mellet maradunk, és a’-hoz semmi tóldalékot nem föltozunk; hanem valamit Urunk Kristus mondott, azt hiszszük; hogy t. i. az ő szovának erejével, mellyel a’ világot semmiből alkotta; szinte mint a’ Cana Galilaeában, a’ víz, valóságos borrá változott; ugy a’ vég-vacsorán, testé lött, a’ kenyér.” ²⁶⁹

²⁶⁵ CSÚZY, 1724, 191.

²⁶⁶ PÁZMÁNY, 1903, 508–509.

²⁶⁷ CSÚZY, 1724, 188.

²⁶⁸ PÁZMÁNY, 1903, 509.

²⁶⁹ CSÚZY, 1724, 189.

A fenti rövid Csúzy-részletben félkövér betűtípussal jelöltem azokat a szavakat, amelyek Pázmánynál is fellelhetők. Jól látható így, miként dúsította a pálos hitszónok a nagy jezsuita előd szövegét, vagy változtatta meg annak egy-egy szavát. Így a szócsere (*akasztalunk* helyett *föltozunk*, *alkotta* helyett *teremtette*), a szavak sorrendjének cseréje (*hiszük*, *a mit Christus mondott* helyett *valamit Urunk Kristus mondott*, *azt hiszszük*) és a bővítés (*Cana Galileá-ban a víz borrá változott* helyett *Cana Galilaeában, a' víz, valóságos borrá változott*) egyaránt megtalálható a fenti szövegben.

A Csúzy-szöveget tovább vizsgálva megállapítható, hogy mindez szisztematikusan, nagyobb egységekben is előfordul. Az alábbi szövegrészben a Szentíráshoz alkalmazott metaforák sorrendje, valamint – a kincstartó ház/fegyverház esetében – tartalma változik:

Pázmány	Csúzy
„A Szent Atyák, sok különböző nevezetekkel és hasonlatosságokkal ismértetik a Szent Írás hasznát és erejét. Némellyek ezt, lajtorjá-nak nevezik, mellyen égbe emeltetik és Isten-eleibe vitetik lelkünk; mint a Jákob lajtorjáján felmentek az Angyalok. Egyebek, Istentől adatott Tükör-nek mongyák a Szent Írást: mert ebben, nem-csak magunk fogyatkozásit láttuk, de az isteni felséget-is homályban szemléllük. Arany-száju Sz. János Kúcs-nak nevezi a Szent Írást; mellyel mellyel Meny-ország kapuja felnyitattik: Scripturarum lectio, caelorum est reseratio. Sokan ezt, País-nak és gyémánt-Fal-nak híják; mellyel óltalmaztatunk ellenségünk dühösségétől. Vannak, a kik lelki szárnyak nevével ékesítik a Szent Írást: mert ez-által, nem mint Icarus, veszedelmesen, hanem örök dücsösségnek nyerésével, Isten-eleibe röpülünk. Cassiodorus, a Szent Írást,	„Sok különböző nevezetekkel, és hasonlatosságokkal ismértetik nem-csak a' Szent Atyák, de, még maga-is a' Szent Írás, az Isten igéjének méltóságát, és mi-nékünk, igen szükséges erejét, és hasznát. Némellyek ezt, az Írás-magyarázó Bölcsék-közül (mint Szent Gergely Pápa) Istentől adatott tükörnek mondgyák, mert ebben, nem-csak a' magunk fogyatkozásit láttuk, hanem az Isteni Fölséget-is homályban szemléllük. Némellyek (mint arany-száju Sz. János) kúcsnak nevezik, mellyel, örök-hazánk, a' M. boldogság kapuja fel-nyitattik. Némellyek, hasonlatosságban, lajtorjának mondgyák; mellyen, mint Jákob P. lajtorjáján az Angyalok; úgy a' mi lelkünk, némi-némüképpen fel-emeltetik, és Isten-eleiben vitettetik. Némellyek ezt paiznak , és gyémánt falnak híják; mellyel, fene ellenségünk dühösségétől óltalmaztatunk.

Thesaurum Ecclesiae, anyaszentegyház kincsenek és kincs-tartó házának nevezi: mert abban vagy on minden tudománynak gazdagsága: abban talált az ecclesia segítséget, minden állapotában és szükségében. A mártíromságok idejében, állhatatosságot és bátorságot vett ebből: békeséges üdőkben, bölcseséget és mennyei titkokat tanult, mellyel a hamis tévelygések fakadásit megfojtotta és előltotta. Szerencsétlenségben, bátorságot; jó-szerencsés állapotban, alázatosságot; és minden igyében, szükséges gazdagságot talált a Szent Írásban. ²⁷⁰	Vannak mások, a' kik, lelki szárnyak nevével ékeséttik; mert ez-által, nem mint nagy-ra vágó nyúghatatlan Icarus, fészédelgő veszedelemmel; hanem örök dicsőségnek nyerésével, a'-vagy-is, nyerésére felragadtatunk. Mások a' V. A. szent egy-ház kincsenek , mellyel, végtelen boldogságot vásárlunk magunknak; mások pedig, fegyver-háznak nevezik; mellyből, ellenségink-ellen hathatos fegyvert kölcsönözünk (...) ²⁷¹
--	--

Könnyen elképzelhető, hogy a pálos hitszónok a drexeli lemmák segítségével alakította ki beszéde szerkezetét: ha a fenti táblázatban vastagon szedett fogalmakat felsorolásként kijegyzetelte, majd sorrendjüket módosítva felírva újra visszakereste a vonatkozó szövegrészt, könnyedén átszerkeszthette Pázmány beszédét.

A Csúzy által átfogalmazott részek több esetben megfigyelhető sajátossága, hogy a mondatszerkezet teljesen megegyezik a Pázmány-szövegével – jóllehet a „rokonértelmű” szavak használata olykor stilisztikai módosítást jelent:

Pázmány	Csúzy
„Bolondság tehát azt vitatni, hogy a Szent Írást minden műves ember ember és egy-ügyű asszony által-érti.” ²⁷²	„Esztelenség azért mondani, hogy annak fölséges mivoltát, akár melly csácsogo vén lotyo, vagy dúrva mives ember egy-aránt jól érti.” ²⁷³

A Csúzy-prédikációban helyet kapott a tömörítés is:

²⁷⁰ PÁZMÁNY, 1903, 498–499.

²⁷¹ CSÚZY, 1724, 185–186.

²⁷² PÁZMÁNY, 1903, 507.

²⁷³ CSÚZY, 1724, 190.

Pázmány	Csúzy
<p>„(...) négy nevezettel adgyák előnkbe az Atyák a Szent Irás méltóságát és hasznát. Először: lelki eledel-nek híják a Szent Irást. (...)”²⁷⁴</p> <p>„Másodszor: szép tiszta Forrás-nak neveztetik a Szent Irás.”²⁷⁵</p> <p>„Harmadszor: a Szent Irás, Paradicsom-nak mondatik.”²⁷⁶</p> <p>„Negyedszer: sokan Manna-hoz hasonlították és Manna-nak híják a Szent Irást.”²⁷⁷</p>	<p>„(...) im, már lelki eledelnek, az-az, téjnek, méznek, bornak, és minden-napi tápláló kenyérnek mondatik: már szép tiszta forrásnak: már Paradicsomnak; már pedig Mannának neveztetik [t. i. a Szentírás]; (...)”²⁷⁸</p>

A három metaforát tehát Pázmány részletesen kifejtette beszédében, s nem írt róluk összefoglaló felsorolást. Ez pedig Csúzy egyszerűsítő eljárására, valamint jegyzetelésre utal, melyet a következő ábrák szemléltetnek:

²⁷⁴ PÁZMÁNY, 1903, 499.

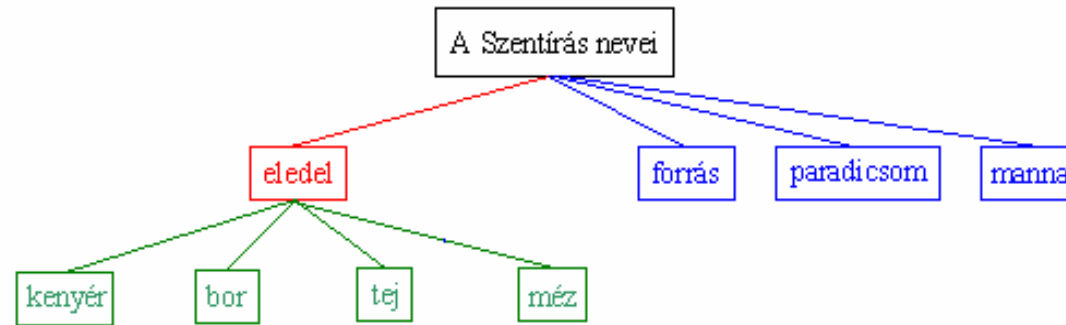
²⁷⁵ PÁZMÁNY, 1903, 501.

²⁷⁶ PÁZMÁNY, 1903, 502.

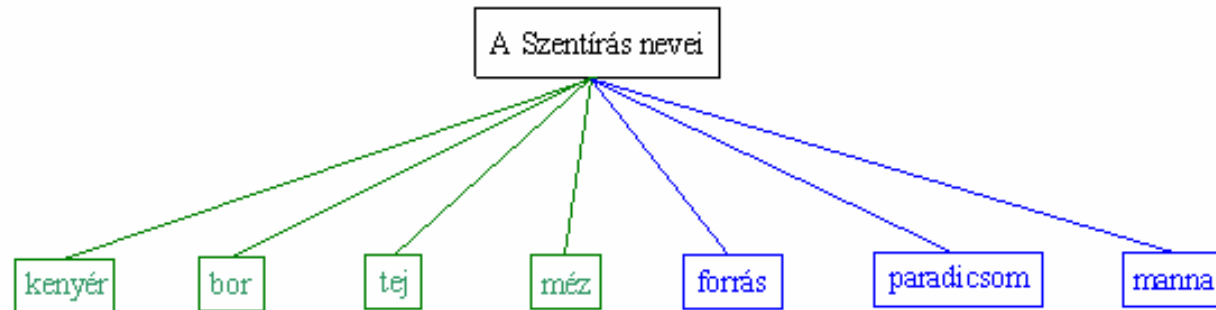
²⁷⁷ PÁZMÁNY, 1903, 503.

²⁷⁸ CSÚZY, 1724, 186.

Pázmány beszéde

Csúzy beszéde

Az ábrákon jól látható, hogy a Pázmány által írt prédikáció szerkezete hierarchikus, és több szintből áll, mint Csúzyé. Utóbbi szerző prédikációja ezért jóval egyszerűbb felépítésű. A jelenség általánosan ismert, jóllehet eddig nem az irodalomtudományban vizsgálták elsősorban. A gráfelmélet terminológiája szerint Pázmány prédikációja a hierarchikus fatopológia, Csúzyé a csillagtopológia szerkezetét mintázza. A két rendszer közötti kapcsolat lényeges eleme, hogy bár a fatopológia csillagtopológiák hierarchikusan rendezett gyűjteményének tűnik, jelentős különbség köztük, hogy utóbbi esetében a kapcsolat fenntartását központi csomópont végzi, míg előbbinél ez nem központosított, hanem az ágaknál lévő csomópontoknál jön létre. A vizsgált prédikációk esetében ez úgy valósul meg, hogy Pázmány csoportosítása tematizáltabb és árnyaltabb, mint Csúzyé. Előbbi szerző ugyanis jobban rávilágít az egyes fogalmak értelmére is, hiszen nem csupán metaforák felsorolását adta, hanem ezek tartalmi csoportosítását is.

Megállapítható, hogy Csúzy Zsigmond hatvanad vasárnapra írt keresztényi tudományának közvetlen forrása Pázmány Quinquagesima vasárnapra írt második beszéde lehetett. Ez a kijelentés éppúgy közvetlenül igazolja a már korábban feltételezett²⁷⁹ Csúzyra gyakorolt jezsuita hatást, mint Pázmány tekintélyét és irodalomtörténeti szerepét.

²⁷⁹ „A legműveltebb pálosok Rómában, a jezsuita vezetésű Collegium Germanicum Hungaricumban tanultak, annak azonban nincsen nyoma, hogy Csúzy is ott tanult volna. A jezsuita hatás ennek ellenére valószínűsíthető, ugyanis a pálos képzés korszakunkban jezsuita irányítás alatt volt.” (TASI, 2000, 697.)

2. 8. „SZAKIRODALOM” AZ ÍTÉLET JELEIRŐL

KELEMEN DIDÁK (1729)

Lépes Bálint veszprémi, nyitrai, majd győri püspök, kalocsai érsek *Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre és Pokoltól rettentő és mennyei bódogságra édesgető tükör* című, Prágában 1616-ban, illetve 1617-ben megjelent kétkötetes műve tartalmát tekintve a négy utolsó dologról – halál, ítélet, pokol, mennyország – elmélkedik. Lépes Gabriele d’Inchino olasz szerzetesnek Antonius Dulcken által latinra fordított művéből ültette át magyarra munkáját.²⁸⁰ Lépes a két kötet anyagát részekre osztva minden bizonnyal prédikációnak szánta, a művek egésze mégis a kegyességi irodalom körébe tartozik.

A magyar barokk próza változatairól szóló tanulmányában Bán Imre leszögezte, hogy „az egyházi prózában [...] Lépes kezdeménye nem talál közvetlen folytatásra”.²⁸¹ E megfogalmazást ítélte túlzottan szigorúnak Bitskey István Lépes Bálint írói tevékenységéről szóló tanulmányában, hivatkozva a kései barokk gyakorlatára. Bitskey név szerint is utalt Kelemen Didák compilátori tevékenységére, illetőleg az erről szóló, Ocskay György által írt tanulmányra: „Nemrég Kelemen Didákról mutatták ki, hogy erősen Pázmány hatása alatt állt, s a XVIII. századi prédikációgyűjtemények alapos vizsgálata még feltehetően több eredményt is hozna.”²⁸² Bitskey meglátását a filológiai kutatás teljes mértékben igazolja: éppen az Ocskay-tanulmányban bemutatott, *Buza fejek* című Kelemen Didák-prédikációgyűjteményben található Lépes-kompiláció, amely az utolsó ítéletről jeleiről szól. Jóllehet ezek felsorolása igen régi, gyakorta használt, középkori eredetű eleme az adventi prédikációknak,²⁸³ a Lépes-szöveg forrás voltát szó szerinti egyezések igazolják. Erre példa az alábbi idézetpár is:

Lépes	Kelemen
„I Az tenger, negyven ölnyre emelkedik az hegieknek magassága fölben, es mint egy vastagon allo kö fal leszen, minden folyo vizek az szerent cselekszenek. II Nap annyira el apad, es az ő öliben száll, hogy	„(...) első nap a’ tenger negyven ölnyre emelkedik a’ hegyeknek magossága felibe, és mind egy vastagon állo kö fal lészen, minden folyó vizek a’ szerént cselekésznek, ket nap annyira el apad és

²⁸⁰ BITSKEY, 1994, 335.

²⁸¹ BÁN, 1971-B, 190.

²⁸² BITSKEY, 1994, 342.

²⁸³ Erről bővebben: RAJHONA, 2008.

<p>aleg fog meg láczani. (...) III Napon minden tengeri oktalan állatok, egyben gyűlnek, es az éghre föl ordétanak, nagy banattiokban, szanakodvan az bünösökön. IV Nap a' tenger es minden vizek eghni főgnak, az bünösök gialazattokra, kik egetnek, az ő testi kivansagokban. V Napon, az füvek es fak verrel verettékeznek, az mint meg iövendölt volt a' Sibilla <i>Judii signum, tellus sudore madescet.</i> Isaiasis. <i>Inebriabitur terra sanguine.</i> VI Napon, oly nagy es közönseges föld indulas leszen, hogy minden kezi epöletek el romlanak miatta, nem kivanvan tova b szenedni az bünösöket.”²⁸⁴</p>	<p>bészáll az ő ölibe, hogy csak alig látczik meg. Harmad nap, minden tengeri oktalan állatok egybe gyűlnek, és az égre fel ordítanak szánakodván a' bünösökön. Negyed nap a' tenger, és minden vizek égnak a' bünösöknek gialazattyokra, kik égtének a' testi kívánságokban. Ötöd nap, a' füvek, és fák vérrel verétikeznek, a' mint meg jövendölté vólt a' <i>Sybilla. Judicii signum tellus sudore madescet.</i> Isaias-is: <i>Inebriabitur terra sanguine. Isa. 30.7.</i> (...) Hatod nap, oly nagy és közönseges föld indulás leszen, hogy minden kézi épöletek romlanak miatta, nem kívánván tovább szenedni a' bünösöket.”²⁸⁵</p>
--	---

Mind Lépes, mind Kelemen Didák Szent Jeromosra hivatkozott ezen utalás esetében, aki „a' Sidok kronikájokban az esztendőnként lett dolgoknak fel jedzési között, olvasta” a történeteket. Természetesen nem kizárt az sem, hogy a minorita hitszónok Inchino, netán Jeromos művét olvasta volna, ám tény, hogy az idézett szöveg szó szerint megegyezik Lépes írásával – aligha véletlenül.

Kelemen Didák excerptálását, kompilálását segíthette, hogy a szöveg felépítése logikus, kronologikus (tizenöt napot tekintve), szerkezete egyszerű, követhető. Felsorolás jellegéből, valamint a Lépes-kiadvány tipográfiai megoldásaiból – gondolva itt főként a verzállal szedett római számokra – adódóan megkönnyítette a kompilátor dolgát.

Ha az összefüggő Lépes-szöveget tekintjük, a kompiláció egyfajta „aránytalanságára” figyelhet fel az elemző, amennyiben a már-már ritmikus próza folyamát megtörve – nagy valószínűséggel más forrásból átvéve – a tizennegyedik nap eseményeit részletesebben mutatja be a hitszónok, majd visszatér a tizenötödik nap eseményeinek sommás ismertetésére. A koncionátor láthatóan nem törekedett arra, hogy arányosan minden napról bővebben emlékezzen meg, azaz gyakorlatilag arányosan, esetleg több forrást váltogatva kompiláljon.

²⁸⁴ LÉPES, 1616, 60–61.

²⁸⁵ KELEMEN, 1729, 5.

Kelemen Didák forráshasználatát tartalmi szempontból jelentős mértékben befolyásolhatta Lépes fordításának „szakkönyv-jellege”, hiszen egyfajta enciklopédikusságot jelentett a téma széles körű feldolgozásával. Nem lehetett mellékes szempont a kegyességi irodalom egyes darabjainak prédikációvá alakítására vonatkozó gyakorlat sem. Ebben az esetben egyértelműen látható, hogy Kelemen Didák tartalmi szempontot is hangsúlyosan érvényesített beszédének összeállításakor.

Lépes	Kelemen
60. 25–61. 24.	4. 9–33.
61. 24–62. 9.	5. 1–14.
62. 10–12.	6. 32–34.

Emellett azonban a „kézenfekvő” segédletet is igénybe véve a de tempore-beszédek logikájának megfelelően – amely természetesen nem mond ellent a tartalmi szempontnak sem – ugyanebben a prédikációban az ugyanerre a vasárnapra rendelt Pázmány-beszédből is felhasznált egy rövid részt a minorita hitszónok:

Pázmány	Kelemen
„Mikor a <i>Tábor-hegyén</i> Christusnak dűcsösséges színét láták a tanítványok; mikor a koporsó-örzők fel-támadásának fényességét tekinték, elhalának, elájulának rémülésekben. (...) minémü rettegésben lesznek akkor a gonoszok (...).” ²⁸⁶	„Ha <i>Thábor hegyen</i> Kristus Urunknak dicsőséges színét látván a’ Tanítványok, és a’ koporsó örözők fel-támadásának fényességit elhalának, el ájulának rémülésekben, ha szent Pál mikor Damáskus mezeiben kegyessen meg jelenék, félelem, s-resketés miatt lábra nem álhata, Act. 9. v. 6. 7. Jaj Ur Isten minémü rettegésben lesznek tehát akkor a’ gonosszak , kik az irgalom idejében Istennel meg nem békéllettek, Heb. 10. v. 29. kinek vérét annyiszor tapodták, mennyiszer vétkeztek: kik ellen annyiszoráruló pártosokká lóttanak, mennyi ördögnek engedtenek, Heb. 10. v. 7. kitt

²⁸⁶ PÁZMÁNY, 1903, 13.

	annyiszor meg feszítettek, valahanszor bűnben estek, Luc. 21. v. 26. el száradnak, s el hálnak félelmekben.” ²⁸⁷
--	---

Az átvételek nem ismeretlenek a szakirodalomban, pontos helyüket Hargitai Andrea a következőképpen regisztrálta:²⁸⁸

Pázmány	Kelemen
13. 16–20	13. 20–24.
13. 24–26.	13. 21–24.
13. 28–29.	13. 25–27.
13. 27.	13. 28.
13. 29.	13. 30.

E rövid – alig tíz sornyi – átvételt regisztráló táblázat Kelemen Didák gondos filológiai munkáját szemlélteti: láthatóan mondatról mondatra tömörítette Pázmány megfogalmazását, hiszen a prédikációjának szövegét ugyanarról a lapról származó, csaknem az eredetivel egyező sorrendben lévő – kivétel a 3. számmal jelölt átvétel –, kisebb sorkihagyásokkal átvett résszel bővítette. A szó szerinti egyezések egyértelműsítik a két beszéd kapcsolatát, a Hargitai-táblázat két oszlopából pedig leolvasható, hogy az átvétel mértéke összességében nem túl nagy, de jelentős szerkesztői munkával készült. A Kelemen-prédikáció összefüggő szövegrészét ugyanis láthatóan mondatról mondatra állította össze a kompilátor. Részint kihagyott a Pázmány-szövegből egy-egy mondatot, részint megcserélte azok sorrendjét.

Megállapítható tehát, hogy a Kelemen-féle első ádventi beszéd kompilált részeinek két eddig ismert forrása Pázmány hasonló alkalomra írt beszéde, részint Lépes Bálint kegyességi művének témához kapcsolódó részlete. A két átvételnél a kompilátor jószerivel ellentétes módszerhez folyamodott: előbbi esetben egy nagyobb, logikusan szerkesztett, tartalmában is összefüggő, kerek egészet emelt át saját szövegébe, alig szerkesztve (jóllehet idegen szöveget beékelve), utóbbi esetben pedig exemplumláncot vett át, mondatról mondatra szerkesztve.

²⁸⁷ KELEMEN, 1729, 13.

²⁸⁸ HARGITAI, 2001, 650.

2. 9. A SOKSZÍNŰ FORRÁSHASZNÁLAT

KELEMEN DIDÁK (1729)

Kelemen Didák minorita szerzetes és hitszónok *Buza fejek* című kötetében megjelent Nagypéntekre való második prédikációjának legfőbb kompilációs forrásának sokáig Pázmány Péter második nagypénteki beszédét tartotta a szélesebb közönség számára hozzáférhető szakirodalom.²⁸⁹ A későbbiekben azonban igazolást nyert, hogy e beszéd legfőbb forrása az úgynevezett *Makula nélkül való tükör*²⁹⁰ című kegyességi mű.²⁹¹ Ez voltaképpen az 1698-ban, a jezsuiták prágai, Károly Ferdinándról nevezett nyomdájában megjelent *Welik Žiwot Pána a Spsytelé Nassého Krysta Gežisse A geho neyswetgessy... Matky Marye Panny...* című írásnak magyar változata, amelyet a Nymburkba való Edelbert, kapucinus szerzetes fordított német rendtársának, Martin Cochemnek *Das grosse Leben Christi* című könyvéből.²⁹²

A magyar változatot egy klarissza szerzetesnő, Ujfalusi Judit készítette el, aki némileg átdolgozta a cseh kiadást: a prágai könyv 1137 lapjából 536 és 177 fejezetéből 129 maradt a Nagyszombatban, 1712-ben megjelent műben. A fordító rövidítései tehát jelentős mértékűek voltak, s ezen kívül számos stilisztikai változást is eszközölt Cochem művén.²⁹³ Érdekes, hogy a mű címét is megváltoztatta, s ezáltal némiképpen magyarázatot is adott a „húzásokra”. A *makula nélkül való tükör* kifejezés igen erőteljesen utal a klarissza hagyományra, hiszen Assisi Szent Klára Prágai Boldog Ágneshez írt levelében a következők olvashatók: „(...) megadatott, hogy élvezd a mennyei egyesülést Azzal, (...) ki a dicsőség ragyogása, az örök világosság fényessége és makula nélkül való tükör. (...) Ó kedvesem, ha e tükörbe nézel, az isteni kegyelem fog gyönyörködtetni. (...) A tükör végén pedig lásd meg a kimondhatatlan szeretetet mellyel szenvedni és becsstelen halállal meghalni akart a kereszten.”²⁹⁴ Valószínűleg

²⁸⁹ OCSKAY, 1982; HARGITAI, 2001.

²⁹⁰ *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1722.

²⁹¹ Ocskay György 1982-es (OCSKAY, 1982) és Hargitai Andrea 2001-es (HARGITAI, 2001) publikációját új adatokkal

2003-ban, a Medgyesy-Scmikli Norbert révén kezembe került *Makula nélkül való tükör*-példány nyomán gazdagítottam. Eredményeimet két ízben is a szakmai közvélemény elé bocsátottam a 2001-ben és 2003-ban tartott Országos Tudományos Diákköri Konferencián, majd publikáltam (MACZÁK, 2003). Doktori műhelyvitámat követően 2008 tavaszán Az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúrtudományi Intézet Toldy Ferenc Könyvtárának időközben digitalizált – és szélesebb körben hozzáférhetővé tett – katalógusából vált világossá számomra, hogy Ocskay György cikke voltaképpen bölcsészdoktori disszertációjának (OCSKAY, 1983) részlete. Az 1983-as dolgozat kéziratából kiderült, hogy Ocskay is felismerte a *Makula nélkül való tükör*rel kapcsolatos egyezéseket. (Ez mellékszála volt a középkori kódexek Kelemen Didák nagypénteki prédikációjára gyakorolt hatását is említő dolgozatának.) A disszertációt és a vonatkozó adatokat eddigi ismereteim szerint szélesebb nyilvánosság előtt nem publikálták. A *Makula nélkül való tükör*rel kapcsolatos adataim önálló kutatás eredményei – jóllehet addig számomra ismeretlen dolgozatban már említették őket.

²⁹² VIDA, 1969, 250.

²⁹³ VIDA, 1969, 250.

²⁹⁴ <http://www.katolikus.hu/szentek/0608.html> 2008. május 16. (Forrásként az Acta Sanctorum I. kötetének 508.

ebből ered az Ujfalusi Judit által fordított mű bevezetője: „Imé egy igen szép makula nélkül való Tükör akada kezembe, a’ mellyben Szüz Szent Klára Anyánk gyakran belé tekingetvén, meg útálta ez világ hivságát, és Szent Ferencz Atyánk második Szerzetének első Plántája lett”

Kelemen Didák prédikációiban legtöbbször olyan helyen fordulnak elő a Makula nélkül való tükörből származó átvételek, amelyeken a korábbi elemzések nem jeleztek forrást. Huszonegy olyan szövegrészt találtam azonban, amelyet a műről az eddigi legrészletesebb elemzést készítő Hargitai Andrea Pázmánynak tulajdonított, de ezek az átvételek a jezsuita hitszónok műveit tekintve csupán tartalmi vonatkozású, míg a *Makula nélkül való tükör* esetében szó szerinti egyezést mutatnak, amint ezt az alábbi példa is igazolja.²⁹⁵

Pázmány	Kelemen	Makula nélkül való tükör
„(...) mikor megértette volna Pilátos, hogy Christus Galiléa-béli: mivel Heródes, Galiléa-nak fejedelme, akkor Jerusalemben vala, ő-hozzá küldé Jesust. Kit nagy örömmel láta Heródes, remélvén, hogy csudát tészene-előtte: és kezdé sok dolgokról kérdezkedni. Noha Pilátos-nak és Caifás-nak, megfelele Christus némely kérdésekre; de, mivel Heródes a pusztában kiáltott szózatot megölette vala, csak egy szózatját sem érdemle-tőlle.” ²⁹⁶	„Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilaea Héródes birodalma alatt volna, meg örüle rajta, és monda a’ Zsidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Héródes birodalma alól való mennyetek hozzá, ’s panaszokat mondgyátok meg néki: Héródes nem volt az, a’ ki az ártatlan Gyermekeket meg ölette; hanem annak Fia, és magárúl sokat állított, ’s házasság törésben élt, keresztelő Sz. Jánost meg ölette, és titkon Urunk Jéhus halálára igyekezett.” ²⁹⁷	„Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilea Heródes birodalma alatt volna, meg-örüle rajta, és monda a’ Sidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem volt az, a’ ki az ártatlan gyermekeket meg-ölette; hanem annak fia volt, és magárúl sokat állított, és házasság-törésben élt, Keresztelő Sz. Jánost meg-ölette, és titkon Urunk Jéhus halálára igyekezett.” ²⁹⁸

lapját adtk meg a szerkesztők.)

²⁹⁵ A táblázatban a szemléletesség kedvéért nem kronológiai sorrendben közöltem az adatokat.

²⁹⁶ PÁZMÁNY, 1903,

²⁹⁷ KELEMEN, 1729, 304.

²⁹⁸ *Makula*, 1712, 350.

A fenti részlet tehát bizonyosan a *Makula nélkül való tükörből* származó átvétel a Kelemen-beszédben, annál is inkább, mivel az idézetet megelőző és az azt követő mondat is ugyanebből a műből származik. A többi húsz hasonló esettel együtt ez elégséges indoknak látszik ahhoz, hogy módosíthassuk azt az elképzelést, miszerint Kelemen Didák prédikációskötetében kétséget kizáróan elkülönülnek sűrített, tömörített, magyarázatot, betoldást, érvek cseréjét, szócsereit, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást tartalmazó részek. Az említett szövegalkotási módok nemlétét azonban csak akkor lehetne bizonyítani, ha a prédikációskötet teljes szövegkorpuszának szó szerinti forrásait megtalálnánk. Elviekben tehát alkalmazható ez a felosztás, ám a gyakorlatban nem vonható le belőle reális következtetés, hiszen az előbbieket nyomán bármikor újabb, hasonló források bukkanhatnak fel. Ebből adódóan a vizsgált szövegkorpusznak azon részeit, amelyeknek szó szerinti forrásai még nem találhatók, a megadott szempontok szerint nem feltétlenül szükséges tipizálni, célszerűbbnek tűnik csak azon szövegrészeket biztos forrásként értelmezni, ahol döntő többségében szó szerinti egyezés tapasztalható.

Az átvételek nem hagynak kétséget afelől, hogy Kelemen Didák szűkítette a forrásokat, s elképzelhetővé teszik az esetleges bővítést is. A fent idézett szövegrészek között is akad olyan, amelyik eredetijéből részeket hagyott el a kompilátor:

Kelemen	Makula
„Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszokat mondgyátok meg-néki: Heródes nem vólt az, a' ki az ártatlan gyermekeket meg-ölette.” ²⁹⁹	„Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszokat mondgyátok meg-néki. Kin a' Sidók meg-örülének, mivel hogy Sidó volt, gondolták, hogy hamarább végbe viszik kívánságokat nála. Heródes nem vólt az, a' ki az ártatlan gyermekeket meg-ölette (...)” ³⁰⁰

Cserék, beszúrások:

Makula	Kelemen
„mert ottan egész tagjai reszketni kezdének	„térdei egybe verődtek, szemei bé-estek,

²⁹⁹ KELEMEN, 1729, 304.

³⁰⁰ Makula, 1712, 349–350.

<p>és lelkének minden ereje szomorúságot mutatott. Térdei egybe törődtek, szemei bé hűnyóban voltak, a' vér benne meg-alutt, orczája el halványodott, ajaki el-kékültek, szive dobogott, és minden ereje ugy meg-fogyatkozott, hogy alig birhatott magával, és mint mikor valami veszedelmet lát valaki maga előtt, miként retteg. Olly formán rettegett az édes Jesus-is, mivel az iszonyú halált, a' következendő rettenetes kinnyát, az emberek sok utálatos bűneit, mint valami nagy három veszedelmet, maga előtt láttya vala; azért az ő el bágyatt fejét egy feléis más felé is hajtogattya vala, és hol egyik, hol másik Tanítvány vállaira rakja vala, a' szemeit néha az égre fel-emelte, néha a' földhöz szegezte hol jobb hol bal felé tekintett (...).”³⁰¹</p>	<p>ajaki el-kékültek, orczája el halványodott, minden ereje meg fogyatkozott, magával csak allig birhatott, s' Lelkinek minden ereje szomorúságot mutatott; azonban hol fel az Égbe, hol alá a' földre veti vala szemeit, most jobb vállára, most bal vállára hajtogattya vala Szent fejét.”³⁰²</p>
--	--

Az átvételek pontos helyét az alábbi táblázat szemlélteti:

Makula	Kelemen
286. 26–28.	283. 10–12.
310. 1–4.	284. 29–33.
310. 4–16.	285. 1–16.
310. 25–28.	285. 20–24.
314. 3–6.	286. 5–9.
314. 7–11.	286. 22–25.
316. 27–30.	287. 8–10.
317. 20–26.	288. 2–12.
315. 34 – 316. 3.	288. 28–33.
316. 3–7.	289. 1–5.

³⁰¹ Makula, 1712, 286.

³⁰² KELEMEN, 1729, 283.

315. 9–15.	289. 6–13
319. 25.	289. 17–18.
319. 7–9.	289. 19–20.
317. 31–318. 1.	289. 23–26.
319. 16–17.	289. 26–28.
320. 4–5.	289. 31–32
320. 5–12.	290. 3–11.
320. 17.	291. 7–8.
320. 25–29.	291. 29–33.
320. 29–31.	292. 1–3.
321. 1–2.	292. 10–11.
322. 25–323.10.	292. 19–29.
326. 3–4.	294. 23–24.
326.9–10.	294. 24–25.
327. 1–9.	294. 25–33.
327. 9–11.	295. 1–3.
326. 15–18.	295. 3–7.
326. 9–10.	295. 17–19.
327. 11–14.	295. 22–25.
328. 29–30.	296. 3–5.
329. 18–19.	296. 13–16.
331. 20–23.	297. 14–18.
332. 28–30.	297. 29–31.
332. 34–35.	297. 31–32.
335. 8–10.	298. 25–27.
342. 20–26.	300. 15–21.
335. 31–33.	301. 4–6.
336. 1–10.	301. 7–16.
336. 23–25.	301. 17–20.
336. 28–30.	301. 20–23.
336. 34–35.	301. 24–27.
344. 16–22.	301. 28–33.
344. 22–345. 2.	302. 1–11.

343. 28–36.	302. 24–31.
344. 3–10.	303. 3–12.
349. 27–350. 1.	304. 13–19.
350. 3–6.	304. 20–23.
350. 8–9.	304. 24–26.
351. 25–31.	304. 26–33.
351. 31–33.	305. 1–3.
351. 35–352. 2.	305. 5–7.
353. 3–13.	305. 10–20.
353. 25–28.	305. 22–25.
353. 35–354. 2.	306. 14–17.
354. 6–16.	306. 17–26.
358. 21–28.	314. 7–15.
360. 29–31.	316. 23–24.
360. 34–361.8.	316. 24–33.
361. 8–13	317. 1–7.
361. 15–26.	317. 7–21.
362. 4–6.	318. 3–5.
269. 13–16.	318. 28–32.
269.16–23.	319. 1–9.
270. 1–8.	319. 19–24.
274. 9–18.	319. 24–33.
274. 15–16.	319. 25–26.
274. 19–22.	319. 26–29.
274. 12–15.	319. 29–31.
274. 16–18.	319. 31–33.
274. 18–19	320. 1–2.
274. 1–6.	320. 10–13.
274. 35–36.	320. 18–20.
337. 22–26.	320. 21–26.
338. 5–8.	320. 27–29.
338. 4–5.	320. 29–30.
340. 6–21.	321. 1–17.

340. 25–27.	321. 17–20.
340. 29–33.	321. 20–24.
337. 4–7.	321. 28–31.
338. 27–29.	321. 30–32.
338. 30–31.	322. 1–2.
366. 9–13.	322. 3–10.
366. 35–367. 2.	325. 1–3.
367. 9–11.	325. 13–15.
369. 23–24.	325. 30–31.
369. 32–33.	326. 1–3.
370. 13–16.	326. 4–7.
374. 3–5.	330. 19–21.
375. 12–16.	331. 12–17.
379. 13–17	332. 30–33.
379. 19–20.	333. 1–2.
380. 4–21.	333. 2–20.
381. 8–14.	333. 21–28.
381. 33–36. 382. 4.	333. 29–33.
381. 36–382. 4.	334. 1–5.
382. 6–11.	334. 5–11.
382. 24–27.	334. 11–14.
382. 11–14.	334. 14–16.
382. 20–24.	334. 16–21.
383. 6–10.	334. 21–24.
383. 14–16.	334. 24–28.
383. 10–12.	334. 31–33.
383. 22–25.	335. 1–3.
383. 29–31.	335. 4–5.
389. 28–35.	335. 11–19.
394. 9–12.	335. 24–27.
396. 6–11.	336. 1–7.
394. 16–18.	336. 7–9
395. 2–3.	336. 18–20.

394. 25–30.	336. 25–33.
397. 3–10.	337. 1–7.
399. 28–31.	338. 1–3.
400. 35–401. 19.	338. 16–31.
402. 9–10.	339. 17–19.
403. 31–33.	339. 25–27
404. 5–8.	339. 28–32.
405. 9–24.	340. 10–26.
430. 23–431. 5.	341. 17–32.
431. 11–21.	342. 1–12.
435. 12–16.	342. 17–20.
436. 15–16.	342. 21–22.
438. 9–13.	343. 9–15.
14–16.	343. 32–33.
442. 16–17.	344. 1–2
439. 6–10.	344. 9–14.
439. 34–440. 6.	344. 14–23.
443. 14–19.	344. 27–33.
443. 31–36.	345. 2–7.
442. 22–29.	345. 8–16.
446. 27–29.	345.18–20.
446. 32.	345. 24.
436. 36–437.1.	346. 7–8.
437. 14–17.	346. 11–15.

Ha ezen adatmennyiséget elemezni kívánjuk, azonnal felűnik az átvételek jelentős száma mellett ezek rövideége, valamint a forrás sorrendjének rendszeres cseréje. A nagypénteki beszéd 334. lapjának átvételei jól példázzák ezt:

381. 36–382. 4.	334. 1–5.
382. 6–11.	334. 5–11.
382. 24–27.	334. 11–14.
382. 11–14.	334. 14–16.

382. 20–24.	334. 16–21.
383. 6–10.	334. 21–24.
383. 14–16.	334. 24–28.
383. 10–12.	334. 31–33.

Annak ellenére, hogy jól láthatóan csaknem az egész lapot e forrásból kompilálta a hitszónok:

334. 1–28.
334. 31–33.

s az átvételek is többé-kevésbé összefüggő szövegből származnak:

381. 36–382. 4.
382. 6–14.
382. 20–27.
383. 6–12.
383. 14–16.

A sorrendi cserék miatt rendkívül bonyolult, nehezen áttekinthető és igen terjedelmes átvételrendszert regisztrálhatunk, amely viszont Kelemen Didák ars excerptendi-technikáját látszik igazolni. Csak jegyzeteléssel, majd ezek sorrendjének módosításával magyarázható a rövid, ám pontos átvételek mennyisége és sorrendi változtatása. Másként aligha lehetséges ugyanis, hogy Kelemen Didák segédlet nélkül, soronként memorizálta a forrást, majd fejben alakította volna át – olykor két-három soronként – ezek sorrendjét.

A jegyzetelés és az újrendezés – s ezáltal az új szöveg kialakítása – azonban a minorita hitszónok kompilációs eljárásának csak második, illetve harmadik fázisa lehetett. Az első fázis minden bizonnyal a kompilálandó szövegek kiválasztása lehetett. Annál is inkább, mivel a *Makula nélkül való tükörből* származó átvételek tükrében 45 fejezetet Betániai jelenettől (61)³⁰³ Jézus temetéséig (105). Az átvételek lapszámait sorrendbe téve megállapítható, hogy olykor jelentős mértékben „ugrott” a kompilátor, azaz számos fejezetet nem használt fel, ugyanakkor több összefüggő szöveget részletesen is:

Makula

³⁰³ A zárójelben közölt számok – az áttekinthetőség kedvéért nem a lapszámot, hanem a fejezetszámot regisztrálják.

269
270
274
286
310–323
326–329
331–332
335–338
340
342–345
349–354
358
360–362
367
369
370
374
375
379–383
389
394–397
399–405
430
431
435–439
442
443
446

A fel nem használt fejezetek a következők voltak: az utolsó vacsoráról (63), a kertbe menetelről (64), Jézus szomorúságának okairól (66) szólnak, majd Jézus imái az Olajfák hegyén (67–68), az égi per (69) és Szűz Máriai betániai keserősége. Kimaradt az a rész is, amikor Jézust Pilátusnak vádolják (81), egybevetik Barabással (84), majd anyjával találkozik

(91). A Jézus szavaival (96, 97, 98, 99) és halálával (100) foglalkozó részt szintúgy nem vette át Kelemen a kegyességi műből. A minorita hitszónok tehát először – vélhetően – a *Makula nélkül való tükör* tartalomjegyzéke nyomán – kompilálandó fejezeteket választott.

Kelemen Didák második nagypénteki prédikációjának másik jelentős forráscsoportját képviselik Pázmány Péter hasonló témájú prédikációi. Közülük főként az elsőt, „A Christus szenvedésének egész rendiről” szót használta fel a minorita szerző, szó szerinti átvételeket alkalmazva.

Pázmány második nagypénteki beszédéből („Mit kel a Christus szenvedésében szemlélnünk ; és abból minémű hasznót kell vennünk“) egészen rövid részt használt fel a minorita hitszónok:

Pázmány	Kelemen
Keresztyének; a mi lelki sebeink és fekélyink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tekéletes életünk gyarapodására, isteni szeretetünk gyökerezésére, nincs fogatosb és alkalmatosb eszköz, mint az emberré-lett Isten sebeinek és kín-szenvedésinek gyakor és figyelmetes emlékezése. ³⁰⁴	„(...) Lelki sebeink, 's fekélyeink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tökéletes életünk gyarapodására, Isteni szeretetünk gyökerezésére, a' kisirtetek győzedelmire, a' világi háborúságok viselésire fogatosabb eszköz nincsen, mint a' Kristus kinszenvedésinek 's gyakor, 's figyelmetes emlékezete... ³⁰⁵

A Pázmány-átvételeket tekintve a következő kompilált részeket lokalizálhatjuk Kelemen Didák második nagypénteki beszédében:

Pázmány	Kelemen
624. 22–625. 11.	281. 13–33.
625. 9–11.	282. 1–3.
669. 4–8.	282. 16–21.
627. 37–628. 2.	283. 30–33.
628. 1–15.	284. 1–15.
628. 16–17.	284. 18–20.

³⁰⁴ PÁZMÁNY, 1903, 669.

³⁰⁵ KELEMEN, 1729, 282.

630. 31–36.	284. 22–29.
631. 8–14.	285. 27–32.
632. 23–25.	286. 10–13.
633. 6–11.	286. 15–21.
633. 29.	287. 33.
633. 29–31.	288. 1–2.
634. 16–21.	288. 22–28.
636. 8–23.	290. 12–29.
636. 27–31	290. 30–34.
636. 33–34.	290. 34.
636. 34–36.	291. 1–3.
637. 19–20.	292. 32–34.
637. 32–33.	293. 31–32.
637. 39–638.3.	294. 1–5.
638. 5–6.	294. 17–18.
640. 1–4.	296. 5–9.
640. 4–5.	296. 11–13.
640. 7–10.	296. 21–24.
640. 22–24.	297. 12–14.
640. 24–27.	297. 18–21.
640. 30–36.	297. 21–29.
641. 32–33.	297. 33.
641. 33–35.	298. 1–2.
641. 37–38.	298. 2–4.
638. 35–38.	300. 21–25.
639. 14–19.	300. 29–33.
639. 20–21.	301. 1–2.
642. 1–3.	302. 12–14.
642. 3–4.	302. 23.
642. 5–7.	302. 31–33.
642. 7–9.	303. 1–3.
642. 11–23.	303. 14–29.
643. 16.	304. 26.

643. 18–19.	305. 7–9.
643. 23–25.	305. 20–22.
643. 26–32.	305. 25–31.
643. 36–37.	306. 12–14.
645. 1–5.	313. 13–18.
645. 17–18.	314. 5–7.
645. 36–37.	314. 16–17.
646. 27–37.	318. 6–18.
647. 18–19.	325. 27.
648. 6–7.	326. 4–5.
648. 10–20.	327. 3–13.
648. 25–31.	327. 13–20.
649. 30–33.	327. 21–22.
649. 3–7.	328. 3–8.
649. 11–13.	328. 8–10.
649. 36–37.	328. 24–25.
650. 15–16.	328. 33.
650. 16–20.	329. 1–5.
650. 21–29.	329. 18–26.
650. 38–651. 1	330. 13–15.
651. 37–39.	332. 27–30.
656. 8–9.	336. 9–10.
656. 12–15.	336. 14–18.
656. 15–16.	336. 20–21.
657. 20–29.	339. 7–17.
664. 31–33.	342. 25–29.
664. 39–665. 4.	342. 29–33.
665. 4–13.	343. 1–8.
666. 39–667. 6.	343. 15–22.
666. 33–36.	343. 25–28.

A táblázatból megállapítható, hogy a minorita hitszónok Pázmány első nagypénteki beszédének csaknem minden lapjáról felhasznált egy pár sort. A lineáris, eseménytörténetet

elbeszélő prédikációból nem „jegyzetelhetett” úgy, mint ok-okozati összefüggéseket tartalmazó beszédből. Pázmány ugyanis első nagypénteki beszédében „az egész passiónak rendit”, vagyis az evangéliumi eseménytörténetet fogalmazta meg.

A passió-prédikációk tartalma meglehetősen kötött volt, mivel az események adottak, nem felcserélhetőek, formai szempontból pedig mindenképpen rendkívüli terjedelmet igényeltek. Részint azért, mert a passió történéseinek elbeszélése eleve jelentős terjedelmet kíván, részint pedig azért, mert e hosszú és eseménydús elbeszélések természetesen kiegészültek a hitszónokok szóhasználatából – például metaforáiból, allegóriáiból – és egyéni kommentárjaiból adódó szövegrészekkel. A passió-prédikációkkal – különösen a kompilált módon szerkesztettekkel – igen szoros rokonságot mutatnak az evangéliumharmóniák, amelyek a négy evangéliumban foglalt események, valamint Jézus szavai, mondásai, a logionok folyamatos időrendi elrendezését, illetve előadását jelentik.³⁰⁶ Ezek műfaja elsősorban abban különbözik a szinopszisétól, hogy míg utóbbi az evangéliumokat egymással párhuzamosan – leírt változatban hasábos szerkesztésben – állítja egymás mellé, addig az előbbi az evangéliumokat összefüggő egységes elbeszéléssé alakítja – kompilációs technikával. Ezért az evangéliumharmónia kizárólag az evangéliumok szavaiból áll, de ettől eltekintve gyakorlatilag megegyezik a Jézus életét bemutató elbeszélő kegyességi olvasmányokkal.³⁰⁷ A Pázmány-beszédek esetében feltűnő, hogy a minorita hitszónok az első, ad litteram-prédikációból jelentős mennyiségű szöveget, míg a második, thema szerint rendezettből csak pár mondatot vett át.

Kézenfekvő magyarázat lenne, hogy Kelemen Didák ad litteram-prédikációt szándékozott írni, s ehhez nyilvánvalóan több eseménytörténettel kapcsolatos szöveg átvételére volt szüksége. Nagypénteki prédikációját olvasva azonban egyértelművé válik, hogy bőven tartalmaz elmélkedő részeket is: láthatóan a kétféle típusú szövegalkotás „egyesítésére” törekedett. Nem elhanyagolható az sem, hogy az idézett rész éppen a thema szerint rendezett prédikációk szükségességét hangsúlyozza, tehát műfajjellemző szerepe van. Azaz Kelemen Didák nem szándékozott lemondani az elmélkedő részek használatáról, csak éppenséggel e téren nem Pázmány gondolatait kívánta követni.

Ennek okát keresve megállapítható, hogy az elmélkedő részek jelentős hányadát a minorita szerző az erőteljesen skolasztikus *Makula nélkül való tükörből* emelte át, míg Pázmány műve – mint a fentiekben említettem – más típusú, jellegzetesen voluntarista irányultságú prédikáció. Ennek jelentőségét, újszerűségét így fogalmazta meg Gulyás István

³⁰⁶ Magyar katolikus lexikon, 1997, 434.

³⁰⁷ Vö. PÁZMÁNY, 1903, 103.

„A XVII. század elmélkedéseit az új szellem, a jezsuita aszkétizmus hatja át. Míg a lelkiolvasmányok jórészt a régiek, részben a középkor lelki kincseit közvetítették, addig az elmélkedések teljes mértékben saját koruk termékei. Loyolai Szent Ignác elmélkedéseinek legfőbb jellemzője a verizmus. (...) Erős szerepet juttat az elképzelésnek és a fantáziának. A lélek összes erőit arra akarja összpontosítani, hogy a motívumok között helyesen tudjon distingválni az értelem. A képzelet működését pedig azért fokozza föl, hogy a helyesen meglátott motívumok közül az akarat szabadon tudjon választani. Ezek az elmélkedések az aktív életre nevelnek, a világban forgolódnak emberek lelki igényeihez vannak szabva. (...) Ellentétben van ez Nagy Szent Teréz misztikus szellemével. Szent Teréz és lelki fiai inkább szemlélődni és a világtól elszakadni óhajtanak; elmélkedéseik annak leírásai, amit átéltek; az Isten szeretetét a szerelemmel hasonlítják össze. E szeretetbe való teljes beletemetkezéstől az elragadtatást mint a szeretet különös kegyelmét várják.”³⁰⁸ Ez a meglátás összhangban áll Gábor Csilla jezsuita meditációval összefüggő kutatásaival,³⁰⁹ és Bitskey István retorikai vonatkozású megállapításával: „(...) jellemzője Soares retorikai kompendiumának, hogy teljes mértékben elzárkózik az improvizációtól, a korabeli ferences gyakorlatban szokásos szónoki gyakorlattól, amely a pillanatnyi hangulat és érzelmi sodrás hatására sokat adott.”³¹⁰ A fentiekből adódóan logikusnak tűnik az az elgondolás, miszerint a Pázmány-prédikációk azon részeit, amelyek túlságosan „jezsuiták” voltak egy ferences szerző számára, a minorita hitszónok gondosan „kipótolta” egy a saját rendjének elmélkedési gyakorlatát követő kegyességi mű szövegeivel.

Kelemen Didák második nagypénteki prédikációjának – s ezáltal a *Buza fejek*-gyűjteménynek – harmadik forrása feltehetőleg az ír származású jezsuita, Guilielmus Stanihurstus *Dei immortalis (...) historia* című műve.³¹¹ Az alább közölt részletek hivatkozás és elrendezés tekintetében megegyeznek. Nem mellékes az a tény, hogy abban az időben, mikor Ozolyi Flórián ferences szerzetes, teológiai tanár a Stanihurstus-mű első magyar fordítását³¹² készítette Nagyszombatban, Kelemen Didák – rendi megbízatásból – ugyancsak a városban tartózkodott.³¹³ Ebben az esetben talán latin forrást használhatott Kelemen Didák.

Stanihurstus	Kelemen
„Ha a templomban, midőn az Isteni	„(...) ha Templomban Isteni szolgálton

³⁰⁸ GULYÁS, 1939, 60–61. A skolasztikus és voluntarista irányzatok különbségeire utalt a rend lelkiségtörténetét vázoló Nemesszeghy Ervin is: NEMESSZEGHY, 2006, 13–14.

³⁰⁹ Különösen: GÁBOR, 2000, 137–138.

³¹⁰ BITSKEY, 1998, 690.

³¹¹ Guilielmus STANIHURSTUS, *Dei immortalis in Corpore mortali patientis historia*, Antverpiae, 1660.

³¹² STANIHURSTUS, 1731.

³¹³ Erről bővebben: BARS, 1996.

<p>szolgálatkor jelen vagyok, meghajtom két térdeimet, ha össze-foglalom kezeimet (...) <i>Mit mondanak az emberek?</i> Hogy ha a' friss lakodalomban, midőn némelyek mások hírét s-nevét rágalmazták, keserves gyalázatokkal bé-kormollyák, azok rágalmazásinak nem engedek, hanem halgatással, vagy komor hunyorítással azoknak csácsogó vásottságát kárhoztatom. (...) Miért te, a' ki annyiszor mondod: Ezt ha cselekszem, vagy elhagyom, mit mondanak az emberek? Miért nem mondod? ha ezt cselekszem, a' mit nem szabad cselekedni, mit mondanak a' mennyeiek? (...) Mit az Angyalok Királynéja? Mit a' Kristus? Mit az Isten? Mit a' földön minden Igazak, és mennyben minden boldogok? Mit mondanak akkor, a' mikor haláloznak utolsó óráján veritékezel, midőn a' végső szorongatásokban fekszesz, midőn minden emberektől el-hagyattatván, senki sem lehet a' te segéttöd, hanem csak egyedül az ISTEN? A' kit meg-útáltál?"³¹⁴</p>	<p>jelen lévén térdeimre állok, kezemet egybe fogom, másokkal haszontalan trécsélést, nevetést nem inditok. (...) ha <i>Mit mondanak az emberek?</i> mikor vendégségekben, (...) másokat gyaláznak, hírekben, nevekben mocskolnak, ha én ezen nem örvendek, én-is a' szót nem szaporitom, (...) hanem inkább meg-feddem a' rágalmazót? (...) vallyon miért te, a' ki ezt annyiszor hányod veted elmédben, hogy ha ezt cselekszem, vagy nem cselekszem? (...) Miért nem mondod? hogy ha ezt cselekszem, a' kit nem kellene cselekednem végbe nem viszem? Mit mondanak a' Mennyeiek? (...) mit mond az Angyalok Királynéja? mit mond a' Kristus? mit mond az Isten? mit a' Földön az igazak? az Egekben a' böldegült lelkek? (...) mikor utolsó szükségedben léssesz? mikor mindenektől el-hagyattatol? senki nem segíthet; hanem csak az egyedül, a' kit az emberek tekintetiért meg vetettél, az egy élő Isten!"³¹⁵</p>
--	--

A *Buza fejek* című prédikációskötet forrásairól összességében elmondható, hogy a prédikációskötet igen jelentős hányadát teszik ki a belőlük átvett részek. Ebből következően alkalmazhatók rá az intertextualitás ismérvei is. Megállapítható az is, hogy a gyűjtemény címe és előszavának kalászszedésre vonatkozó képe szó szerinti forráshasználatra utal, ám pontos adatot nem nevez meg, és más módon – például idézőjelek alkalmazásával – sem utal közvetlen átvételre.

Az a szerkesztési mód is előfordul Kelemen Didák beszédében, amelyet alkalmazva a kompilátor többé-kevésbé hasonló tartalmú szövegeket „olvaszt egygyé”, a két korpuszból

³¹⁴ STANIHURSTUS, 1731, 312.

³¹⁵ KELEMEN, 1729, 332.

folyamatosan „váltogatva” a felhasznált forrásokat. Az alábbi példán a Pázmány-prédikáció és a *Makula nélkül való tükör* mondatai váltakoznak:

Pázmány	Makula
<p>„mint valami fársángos királykát és nagy, sok nevetséges tréfákkal vissza-küldé <i>Pilátos</i>-hoz.”³¹⁶</p> <p>„Ki tudná elő-számlálni menyi süvöltést, hagyigálást, taszigálást szenvedett ebben a bolond öltözetben az Isten bölcsessége?”³¹⁷</p>	<p>„mert valaki mit tehetett szóval, cselekedettel, kiáltással, trombitával, vagy nevetéssel, mind el-kövétték.”³¹⁹</p> <p>„(...) és midőn vinnék, mindgyárt sok nép futa egybe, és ajtók, ablakok, utcák emberekkel teli vóltak, kik minnyájan csúfolták, gyalázták és bolondnak kiáltották és hasonló gyalázatos nevekkal nevezték. Némellyek bűdös vízzel meg-öntötték, némellyek sárral, kövel hagyigálták: némellyek csúf ruháját huzták. Midőn pedig valamely útca szegletihez jutott, hol sok nép álván, minnyájan fenn szóval kezdték ötet nevetni, és némellyek csúfságból süveget vetettek előtte, és térdet hajtottak. (...) Ha valami tócsán, vagy sáron kellett menni, mindgyárt középre vitték, melly miatt köntöse, szent, és a’ csúf ruha igen meg-sározódott (...).”³²⁰</p> <p>Azért erőssen meg parancsolák a’ kik vitték, hogy minden irgalmasság nélkül verjék, kiváltképpen a’ fejét akár darabokra</p>

³¹⁶ PÁZMÁNY, 1903, 643.

³¹⁷ PÁZMÁNY, 1903, 643.

³¹⁸ PÁZMÁNY, 1903, 643.

³¹⁹ *Makula*, 1712, 351–352.

³²⁰ *Makula*, 1712, 353.

<p>„Számptalan tréfákat, és mardosó játékokat szórtanak reá. Egy-szóval; úgy bántak véle, mint látyuk, hogy bánnak a sült bolondokkal: ki orrát pattogtatta, ki taszigálta, ki illetlen tréfákkal csúfolta. Oh Szent Isten menyíre megaláztat magadat! Így kellett a mí kevélységünket megrontani: így kellett a mí balgatagságunkat eszrehozni!”³¹⁸</p>	<p>hasogassák, azt pedig azért akarták, hogy ha Pilátus nem akarná halálra adni, úgy-is hogy még azon napon meg-hallyon a’ verés miatt (...)”³²¹</p>
---	---

Kelemen Didák szövegében:³²²

<p>„(...) mert valaki mit tehetett szóval, cselekedettel, kiáltással, nevetéssel, mind el követték, mint valami farsangos Királykát, nagy sok nevetséges tréfákkal vissza küldé Pilátushoz. Midön azért a’ fejr ruhába kötözve vinnék, az ünnepre fel gyülekezett sokaság csudájára futott, az ajtok, ablakok, útczák emberekkel teli vóltak, ’s látván hogy a’ Pilátus szolgálai minden gyalázattal illetnék Urunkot, ezek is minnyájon csúfolták, gyalázták, ’s bolondnak kiáltották: Némellyek sárral, ’s kövel hagyigálták: némellyek csúf ruháját húzták; midön pedig valamely útcza szegletihez jutott, a’ hol sok nép álván, minnyájon fen szóval kezdetek ötet nevetni, ’s némellyek csúfságból süveget vetettek előtte, ’s térdet hajtottak: ha valami tócsán, vagy sáron kellett menni, mingyárt közepére vitték, mely miatt köntösi, Sz. lábai, és a’ csúf ruha igen meg sárosodott; ki tudná elő számlálni mennyi süvöltést, taszigálást szenvedett ebben a’ bolond öltözetben az Isten Bölcsessége? minden irgalmasság nélkül nagy kegyetlenséggel fejét verték, halálos sebekkel sebesítettek; mert azt akarták, hogy ha Pilátus nem akarná halálra adni, úgy-is még azon a’ napon meg-hallyon a’ verés miatt, szamtalan tréfákat, és mardosó játékokat szórtanak reá, egy szóval, úgy bántak véle, mint lattyuk, hogy bánnak a’ bolondokkal: ki orrát pattogtatta, ki taszigálta, ki illetlen tréfákkal csúfolta. Oh Sz. Isten mennyire meg aláztat magadot! így kellett a’ mi kevélységünket meg-rontani, a’ mi</p>
--

³²¹ Makula, 1712, 353.

³²² Az áttekinthetőség kedvéért félkövér betűtípussal jelöltem a *Makula nélkül való tükörből* származó részeket.

Ebből adódóan nem nehéz megállapítani, miért tűnhetnek variánsnak bizonyos szövegrészek: a mondatok hosszúsága megengedi, hogy egyik-másik tagmondatuk különböző forrásból származzék. Hasonló jelenséggel találkozhatunk tehát a prédikáció szövegének tagmondatai szintjén is, mint a beszéd tárgyának kiválasztása tekintetében. Érdekes szempontnak tűnik a kompilációs szerkesztés tartalmi elkülönítésének további vizsgálata: ha érvényesülhet a szöveg egészére vonatkozóan – a makroszerkezetben – és a tagmondatok szintjén – a mikroszerkezetben –, vajon érvényesülhet-e – s ha igen, milyen „egységben” – valamely „köztes méretben” is? A szakirodalom erre a kérdésre már megadta a választ: igen, lehetséges az effajta elkülönítés. Mégpedig a formulák szintjén. Lukácsy Sándor két olyan formuláról is írt hosszabb értekezést, amely jól példázza e tartalmi–formai kettősséget, s emellett meg is található Kelemen Didák *Nagypéntekre való második prédikációjában*. Az első, a Craesus néma fiáról szóló rész a tartalmi kompiláció tipikus példája:

Pázmány	Kelemen
<p>„Craesus, lidiai gazdag király, egy harczon meggyözeték és, mikor az ellenség a király nyakához húzta vólna mezítelen kargyát: a Craesus fia, ki, születésétől-fogva néma lévén, soha szót nem adott vala, látván attya veszedelmét, a nagy bánat és félelem elszaggatá nyelve kötelét, és felkiálta: hogy, ne báncsák, mert ez a király. Ha az atyák veszedelme a néma fiakat-is meg-szóllaltattya: nem lehet, hogy mi-is, a Christus szenvedését látván megnémúlyunk.”³²⁴</p>	<p>„Craesus Lydiaj gazdag Király egy harczon meg gyözetették, mikor az ellenség a’ Király nyakához húzta vólna mezítelen kargyát, a’ Craesus Fia, a’ ki születésitől fogva néma vala, soha nem szóllott látván Attya veszedelmit a’ nagy bánat, és félelem el-szaggatá nyelve kötelét, és fel-kiálta, hogy ne báncsák, mert ez a’ Király. Ha az Atyák veszedelme a’ néma fiakat meg-szóllaltattya: nem lehet hogy mi-is a’ Kristus szenvedésit látván meg némúlyunk.”³²⁵</p>

Az antik eredetű történetet valószínűleg 1623-ban Vásárhelyi Gergely vetette papírra elsőként magyarul, majd őt követte – többek között – Káldi és Pázmány, majd az utóbbi

³²³ KELEMEN, 1729, 305.

³²⁴ PÁZMÁNY, 1903, 625.

³²⁵ KELEMEN, 1729, 281–282.

szerzőtől Kelemen Didák szó szerint vette át.³²⁶ A példa végig azonos volt, de alkalmazása, értelmezése változott: Vásárhelyi a szülők iránti tiszteletet, Káldi a kísértések elhárítását, míg Pázmány – s az ő nyomán Kelemen Didák is – a tanúságtételt példázta vele.

A másik ismert és a korábbi szakirodalom által említett formula a formai, „szövegszerű” átvételre ad mintát:

Stanihurstus	Kelemen
„Lát vala talám ott jelen-lenni némellyeket a’ négy ezerből, kiket a’ pusztában meg-elégített vala kenyerekkel: azok közzül, kiknek annyiszor hirdette vala az örök életnek ígét: azok közzül, kiket különb-különb-féle nyavalyákból ki-gyógyita.” ³²⁷	„Hol vadtok ti öt ezer férfiak aszszony állatokon, és késdedek kívül, kiket öt kenyérrel és két hallal meg-elégített? Hol vadtok ti-is négy ezer férfiak, kisededeken, és Aszszony állatokon kívül, kiket hét kenyérrel, és egynehány halacskával, úgy meg-elégített, hogy hét kosár eledel maradna meg? Ezek e’ az hálaadások, mellyeket jó tévőtöknek fizettek? hol vadtok ti sánták, siketek, némák, vakok, inaszakattak, poklosok, halottak, kiket meg-gyogyított, meg-tartott, gyámolított, fel-támasztott?” ³²⁸

Az úgynevezett ubi sunt-formula valószínűleg bibliai, de mindenképpen antik eredetű.³²⁹ Formai átvételről lévén szó, tartalmi magyarázat helyett célszerűbbnek tűnik példákkal érzékeltetni különféle variánsait. A Székelyudvarhelyi-kódexben olvasható első magyar nyelvű ubi sunt személyek katalógusát tartalmazza: „Mond meg énnéköm, holott vannak Ádám és Éva, holott Matusael, holott vannak mend az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol vagyon az erős Hector vitéz, hol vannak mend a császárok és a királyok, hol vannak mend az nagy pogán bölcsek és versszerző mestörök, holott vannak mend az orvosok?”³³⁰ A Kelemen Didákéhoz igen hasonló – Szent Bernát írásai nyomán kialakult – formulát tartalmaz a Winkler-kódex: „Hol vannak, Jó Jézus, az embörök és az asszonyállatok,

³²⁶ LUKÁCSY, 1994, 246–256.

³²⁷ STANIHURSTUS, 1731, 224.

³²⁸ KELEMEN, 1729, 310.

³²⁹ LUKÁCSY, 1989, 217–218.

³³⁰ LUKÁCSY, 1989, 222.

kiket az öt árpakenyérrel megeléjeztöttél vala? (...) hol vannak az apostalak, jó Jézus, kiknek tisztességöt adtál? Íme bizonynyal immár tégödet mind elhattanak.”³³¹

Joggal merülhet fel a kérdés, nem tekinthető-e közvetlen forrásnak ez a kódex is Kelemen Didák *Nagypénteki második prédikációjának* esetében. Ezt a lehetőséget – eddig ismert szó szerinti egyezések híján – természetesen nem vethetjük el, de igen kevésbé valószínű. Annál is inkább, mivel ez a rész a Stanihurstus-műben is megtalálható, s az ott található szöveg szerkezete nagyobb mértékben hasonlít a minorita hitszónok prédikációjára, mint a Winkler-kódexé. A – részben fent említett – további Stanihurstus-átvételek, valamint a prédikáció megírásának és a kegyességi mű fordításának körülményei inkább ez utóbbi forrást igazolják. Igen valószínű, hogy Kelemen Didák munkássága egyéb irodalmi műfajokkal, így az iskoladrámákkal, valamint képzőművészeti alkotásokkal is szoros kapcsolatban állt – ezekről bőséggel megemlékezett a szakirodalom.³³²

A kompilációról tehát megállapíthatjuk, hogy esetében a tartalmi és a formai szempontú elkülönítés a témaválasztásban, a tartalomban és a szövegszervezésben egyaránt érvényesíthető. Az utóbbi vonatkozásban a szövegkorpusz jelentős részében, egy-egy formulában vagy akár egy mondaton belül is érvényesülhet. A tartalmi–formai elkülönítés többnyire nem jelent kizárólagosságot (kivétel lehet például egy forrásként szolgáló prédikáció rövidített változatának közreadása), általában – amint Kelemen Didák nagypénteki prédikációjában is – a kompilátorok e két eljárást váltogatják.

Kelemen Didák kompilációs gyakorlatáról konkrétabb adatunk nincs. Pázmány műveihez eddigi ismereteink szerint nem készült mutató, ez esetben legfeljebb a perikóparend által meghatározott tartalomjegyzékre hagyatkozhatott a minorita hitszónok. A további források esetében valószínűleg ugyancsak a tartalomjegyzék segítette munkáját. A kétfajta segédlet hasonlóságát jelzi a *Makula nélkül való tükör*, amelyben a tartalomjegyzéket mutatótáblaként tüntették fel.

Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja tehát jelentős mértékben szó szerinti átvételekből áll. A szövegalkotás szempontjából megállapítható, hogy a közvetlen források tekintetében is hatalmas terjedelmű anyagot kellett „mozgatnia”: elolvasnia, tömörítenie, összeillesztenie a hitszónoknak. Kelemen Didák „feladatmegoldásában” nemcsak a filológiai precizitás, hanem a tartalmi és lelkiségi összefüggések figyelembe vétele is meghatározhatta a kompilációt.

³³¹ LUKÁCSY, 1989, 222.

³³² Kelemen Didák prédikációinak dramatikus vonásairól részletesen: TASI, 2002; TASI, 2005; MEDGYESY-SCHMIKLI, 2000; MEDGYESY-SCHMIKLI, 2006. A minorita iskoladrámákról bővebben: KILIÁN, 1981; KILIÁN, 1992, KILIÁN 2005. Egyéb képzőművészeti vonásokról: JAKAB, KILIÁN, 1981.

2. 10. A KOMPILÁCIÓ MINT „STÍLUSHATÁR”

ALEXOVICS VAZUL (1789)

Alexovics Vazul és Verseghy Ferenc irodalomtörténeti ténynek számító rossz viszonyát – jóllehet különböző aspektusból és egymásnak ellentmondó értékítélettel – többé-kevésbé azonos okokban látták mind a kortársak, mind pedig az irodalomtörténészek,³³³ akik kettejük életkorának és személyiségének eltéréseivel, valamint politikai nézetkülönbségükkel magyarázták ellentétüket. Jelen írásomban nem tekintem céloknak az igazságszolgáltatást, és nem tartom feladatommak sem Alexovics, sem Verseghy pályájának eszmetörténeti értékelését. Vizsgálatom tárgya a két életmű egy fontos, egymást keresztező vonatkozásának bemutatása: a két hitszónok prédikációs gyakorlatának egybevetése – néhány filológiai példával illusztrálva.

Az összehasonlításra elsősorban a sajátos szituáció szolgáltat okot: adott volt két, azonos helyen – a pesti pálos templomban³³⁴ –, azonos időben – 1784-től 1786-ig – működő, korábban, a rend feloszlásáig azonos szerzetesrendhez tartozó hitszónok. Elveik és prédikációik azonban szöges ellentétben álltak egymással. A miértekre Alexovics konzervativizmusának, felvilágosodás-ellenességének és Verseghy liberalizmusának jellemzésével már kielégítő feleletet adtak az eddigi kutatások. Ebben az írásban a hogyanra keresünk választ. Egészen pontosan arra, hogy milyen szövegalkotási eljárásokban és milyen módon nyilvánult meg kettejük vitája prédikációs gyakorlatukban. A témából adódóan nem vizsgáltuk az életművek egyéb vonásait: nem foglalkoztunk Alexovics hitvédelmi munkásságával, sem pedig Verseghy szerteágazó tudományos és szépirodalmi tevékenységével.³³⁵

A kérdéses időszakból Verseghy Ferencnek hat prédikációját ismerjük, ezeket *A Mostani Derülésnek Fontosabb kérdéseiről VI. Prédikátziók* címmel szándékozott – sikertelenül – kiadni 1786-ban.³³⁶ Alexovics Vazul *Ünnepnapi prédikációk* című kötete 1789-ben látott napvilágot. Közös tulajdonsága e műveknek, hogy nagy valószínűséggel ténylegesen elhangzott beszédek tartalmazzanak. Alexovics kötetének alcímében „élő nyelvel

³³³ Alexovics negatív megítélését tükrözi Császár Elemér 1903-ban megjelent Verseghyről szóló munkája (CSÁSZÁR, 1903), míg a Közi-Horváth József által írt kismonográfia (KÖZI-HORVÁTH, 1930) minden tekintetben pozitívan értékeli a pálos hitszónok tevékenységét. A későbbiekben megjelent írások és utalások (LUKÁCSY, 1962, 49–51; LÖKÖS, 1968, 213–221; MAKKAJ, 1981, 141–152) ugyancsak a negatívumok kiemelését célozták, míg Sárdy Angéla fel nem hívta a figyelmet a hitszónok „fellobbanó és elhamvadó francia forradalmi eszmék” ellenében tanúsított magatartására. (SÁRDY, 1994, 34–39.)

³³⁴ CSÁSZÁR, 1903, 18.

³³⁵ Vö. CSÁSZÁR, 1903, 365.

³³⁶ Erről részletesen: HORVÁTH, 1928, 95; valamint CSÁSZÁR, 1903, 28, 1. sz. jegyz.

mondott” prédikációkat említett, Verseghy pedig előszavában utalt az elmondás körülményeire: „gyűlölségeket, szidalmakat, rágalmozásokat, üldözéseket érdemlettem prédikációimnak nyilvánvaló leolvasásával [!] mit várjak vajon tőlük, midőn beszédeimet kiadom nyomtatásban? A régi viszálykodásoknál minden kétség kívül semmi egyebet.”³³⁷

Lényeges különbség a két gyűjtemény között, hogy Verseghy tematikáját láthatóan inkább a tartalom, Alexovicsét inkább a praktikum, a prédikálási kötelezettség határozta meg. Előbbi szerző ugyanis egy adott témához – történetesen a „derüléshez”, azaz a felvilágosodáshoz – leginkább kapcsolódó prédikációit gyűjtötte össze,³³⁸ utóbbi az egyes ünnepnapok alkalmával mondottakat. Ez a szempont magyarázza a két gyűjtemény anyagának jelentős terjedelmi különbségeit is, sőt Szauder József meglátása szerint Verseghy korabeli népszerűségét is: „E hat prédikáció (...) minden inkább, mint szentbeszéd: vagy ha »szent« témákról szól, az egyház hivatalos álláspontjával ellenkezően beszél róluk, a teljes laicizálás szellemében. (...) Ezért volt oly nagy hatással a polgárságra. S nem annyira szép szavával, orátori erényeivel, mint inkább érvelésének alaposságával, okosságával tette meggyőzővé ezt a polgári állásfoglalást (...).”³³⁹

Mivel Szent István első mártír ünnepére mindkét szerzőtől maradt fenn beszéd, célszerűnek tűnik ezek egybevetése. Itt jegyzem meg, hogy Alexovics két prédikációt is megjelentetett kötetében ez alkalomra, a két hasonlóan szerkesztett beszéd közül az elsőt elemzem, helyenként utalva a másodikra is.

A témából adódóan mind Alexovics Vazul, mind pedig Verseghy Ferenc az Apostolok Cselekedeteiből a közismert hetedik fejezet ötvenkilencedik versét választotta prédikációja témájának: „Térdeire esvén nagy szóval kiáltott, mondván: Uram! ne tulajdonítsd eztet nékik vétekül.”³⁴⁰ Míg azonban Alexovics mindkét beszédében az ellenségszeretetről szólt, addig Verseghy a tévelygők iránti toleranciáról: „legyenek azok eretnekek vagy hitetlenek, legyenek zsidók vagy pogányok.”

A két hitszónok beszédei terjedelmüket tekintve szinte értekezések, részeik a hagyományos retorikai szabályoknak megfelelőek. A szerzők számos helyen hivatkoztak ó- és újszövetségi locusokra, valamint ókeresztény íróktól származó forrásokra. E tekintetben tehát lényegesen nem különböznek egymástól. Jelentős eltérés mutatkozik azonban a prédikációszerzők szöveghagyományhoz való viszonya között. Alexovics Vazult ugyan

³³⁷ VERSEGHY, 1982, 46.

³³⁸ Vö. SZAUDER, 1961, 79.

³³⁹ SZAUDER, 1961, 79.

³⁴⁰ Verseghy Ferencnél. Alexovics prédikációja előtt a következő fordítás olvasható: Domine, ne statuas illis hoc peccatum. Uram, ne tulajdonítsd nékik e' bűnt.

önálló tollú szerzőnek tartotta a szakirodalom,³⁴¹ jöllehet ő maga Pázmány mondatait idézte beszédgyűjteményének előszavában: „Magam gondolatit, (Halhatatlan emlékezetű Pázmány Péterrel mondom) (...) és újomból szopott dolgokat nem irok. (...) Lopva semmit sem vettem: mert valaki írásában valami jót találok, enyím.”³⁴² (...) „Nyoltz mostan legjelesb Concionatorokkal éltem.”³⁴³

Igen valószínű, hogy Alexovics prédikációjának szerkezetét is Pázmánytól vette át. A jezsuita hitszónok propozíciójában ugyanis így fogalmazott:

Pázmány	Alexovics
<p>„a keresztyén ember nemcsak jó akaróit, hanem ellenségeit-is tartozik szeretni (...); négy okért: először, mert szükséges üdvösségünkre (...). Másodszor; mert ez böcsülletes (...). Harmadszor; mert ez igen hasznos (...). Negyedszer; mert három kiváltságképpen-való nagy okokból, esztelen bolondság az ellenség-gyűlölés.”³⁴⁴</p> <p>„tellyes vólt malaszttal és erősséggel”</p> <p>„erősségnek tellyességét abban mutatta; először (bátran viselkedett a hamis tanúk ellenére) Másodszor (halála előtt prédikált, tanított). Harmadszor (imádkozott gyilkosaiért)”³⁴⁵</p> <p>„Eggyik ok az: mert eszesnek nem itílnők, a ki hagymázban kínlódó attyafiára haragudnék (...)”³⁴⁶</p>	<p>„Szeretnünk kell ellenséginket, rossz-akaróinkat, üldözőinket; és három nagy okra-nézve kell szeretnünk. Először, mert ez üdvességünkre szükséges. Másodszor; mert ez igazságos. Harmadszor; mert ez hasznos. Szükséges; meg-mutatom az I. Részben. Igazságos; meg-mutatom a’ II. Részben. Hasznos; meg-mutatom a’ III. Részben.”</p>

³⁴¹ „Nem támaszkodik annyira a szentíráásra, mint elődei, nem a tekintélyre, mert ez nem bírt erővel, hanem a tapasztalatra és a józan észre. Azért nála csak elvétele akadunk idézetre.” (MIHALOVICS, 1901, 222–223.)

³⁴² ALEXOVICS, 1789, *3^v.

³⁴³ ALEXOVICS, 1789, *3^v.

³⁴⁴ PÁZMÁNY, 1903, 158.

³⁴⁵ PÁZMÁNY, 1903, 159.

³⁴⁶ PÁZMÁNY, 1903, 165.

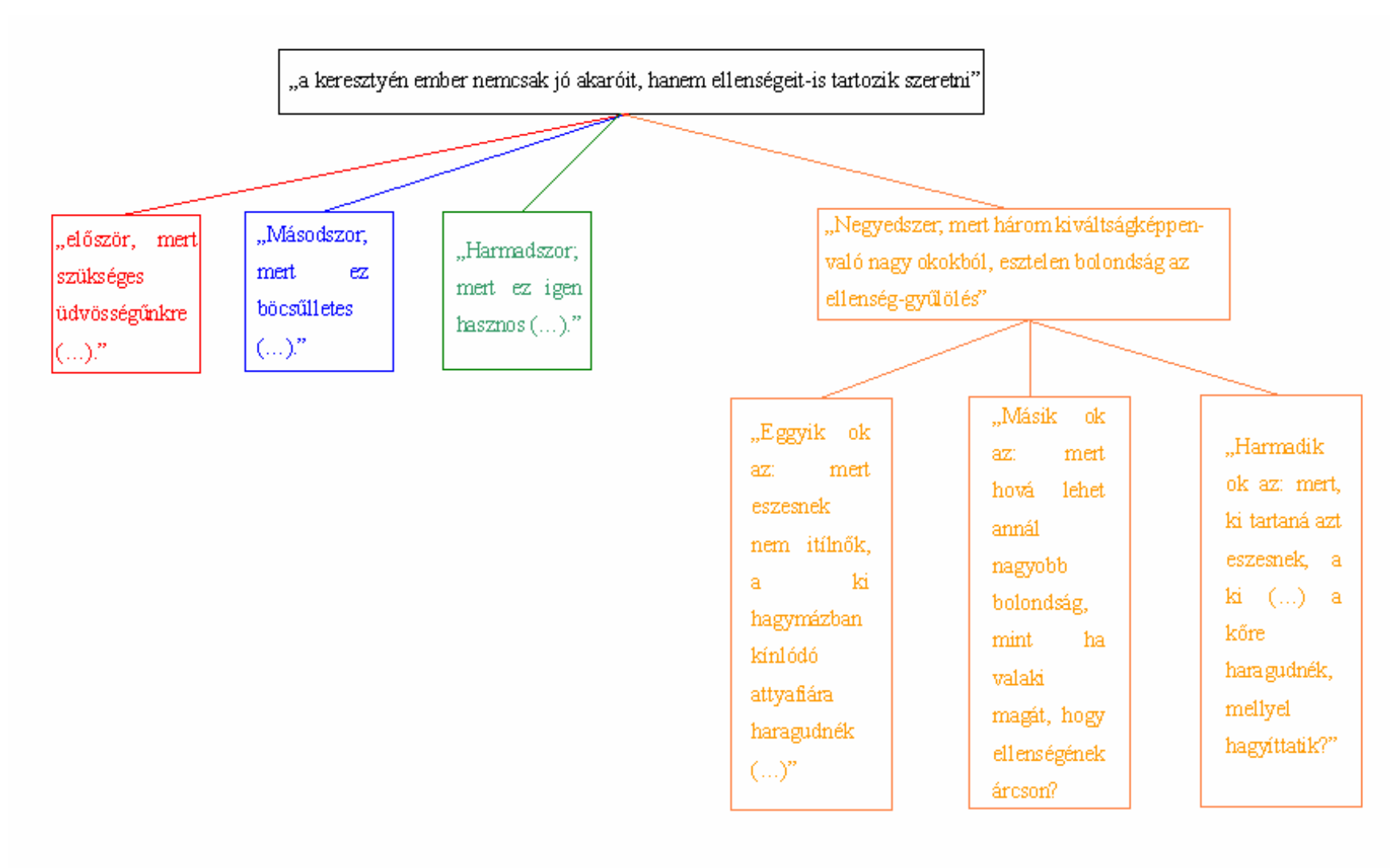
<p>„Másik ok az: mert hová lehet annál nagyobb bolondság, mint ha valaki magát, hogy ellenségének árcson?”³⁴⁷</p> <p>„Harmadik ok az: mert, ki tartaná azt eszesnek, a ki (...) a kőre haragudnék, mellyel hagyíttatik?”³⁴⁸</p>	
---	--

Pázmány prédikációjának vázlata:

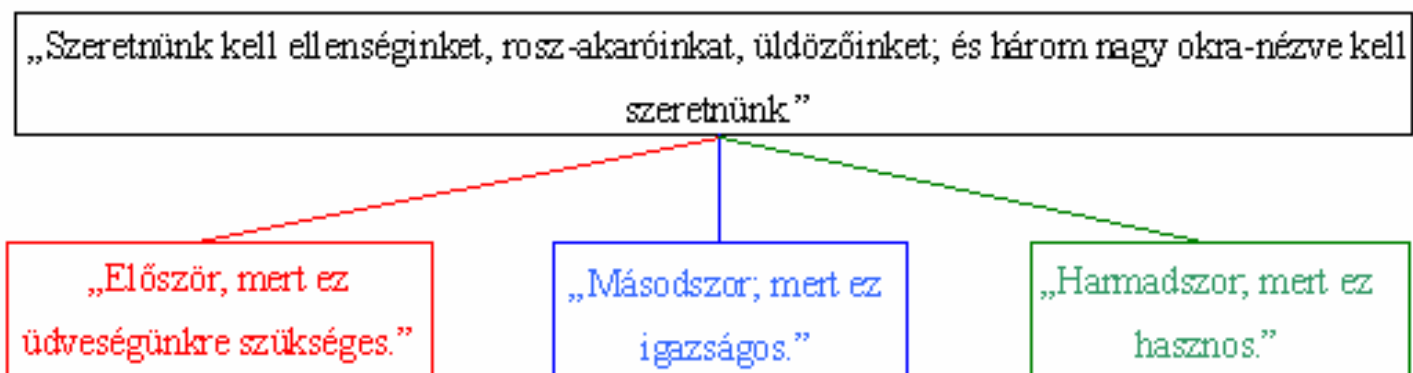
³⁴⁷ PÁZMÁNY, 1903, 165.

³⁴⁸ PÁZMÁNY, 1903, 166.

Pázmány Péter prédikációja

Alexovics Vazul prédikációja

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy Alexovics jelentős mértékben egyszerűsítette Pázmány beszédét. Még lényegesebb ennél az a meglehetősen rövid átvétel, a drexeli adversaria, amely Alexovics ars excerptendi-technikáját igazolja. A pálos hitszónok prédikációja elején ugyanis egy meglehetősen rövid szöveget vett át Pázmánytól:

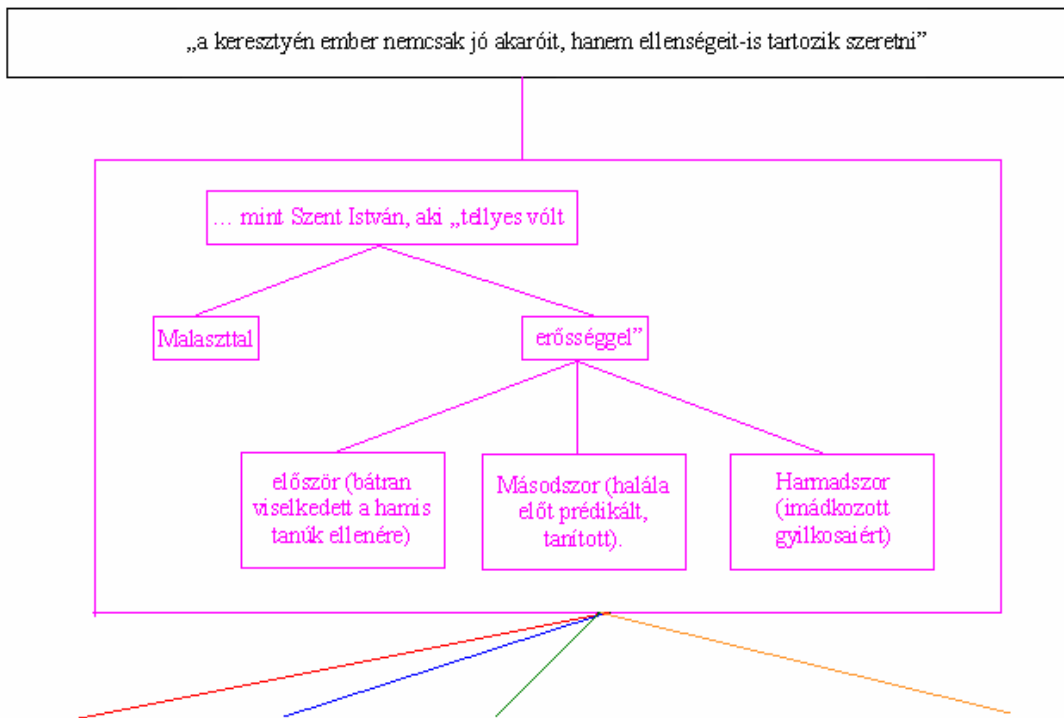
Pázmány	Alexovics
„Másodszor: mert szép hoszú predikállással oktatá a sidokat. És, maga mentségérül nem szólván, megmutatá az Ó Testamentumból, hogy minden üdőben engedetlenek vóltak a sidók. És kemény dorgálással feddé, hogy az igazságnak nem engednek: hogy a Christust elárúlták, megölték. ” ³⁴⁹	„ Szép hoszszú prédikállással oktatta őket; meg-mutatta az ó Testamentomból, hogy ők mindenkor engedetlenek voltak; kemény dorgálással feddette, hogy az igazságnak nem engednek, hogy a’ Kristust el-árúlták, hogy az igazat meg-ölték. ” ³⁵⁰

Alexovics beszédét olvasva megállapítható, hogy tartalmi szempontból nem feltétlenül indokolt az átvétel jelenléte, ráadásul egészen más szövegösszefüggésbe helyezte azt, mint Pázmány. A jelenséget az előző táblázatokat kiegészítve a következőképpen ábrázolhatjuk:

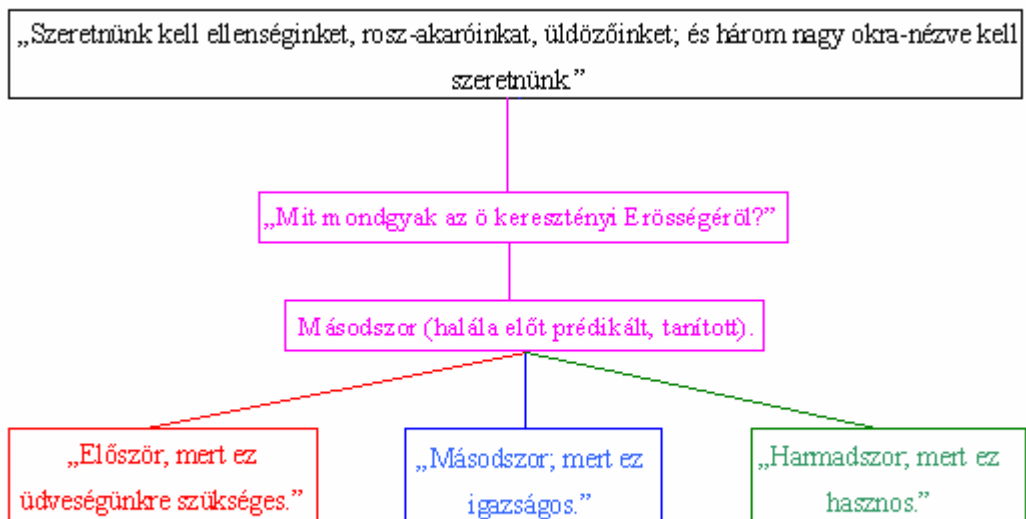
³⁴⁹ PÁZMÁNY, 1903, 159.

³⁵⁰ ALEXOVICS, 1789, 83.

Pázmány beszéde

Alexovics Vazul prédikációja

Alexovics beszédében az első Pázmány-átvétel nem módosítja a szerkezetet, mint az alábbi ábra is bemutatja:

„Mit mondgyak az ő keresztényi Erösségéről?”		
Másodszor (halála előtt prédikált, tanított).		
„Szeretnünk kell ellenséginket, rossz-akaróinkat, üldözőinket; és három nagy okra-nézve kell szeretnünk.”		
„Elsőször, mert ez üdvességünkre szükséges.”	„Másodszor; mert ez igazságos.”	„Harmadszor; mert ez hasznos.”

A „táblázat a táblázatban” elrendezés azért indokolt, mert az adversaria sem terjedelmi, sem funkcionális szempontból nem módosítja a beszéd szerkezetét. A drexeli értelemben vett szerkezeti egység forrását tekintve azonban érdekes jelenség tűnik fel, mivel az adversaria forrása Pázmánynál ugyancsak logikusan rendezett és többszintű szerkesztett:

„tellyes vólt			
Malaszttal	erösséggel”		
	először (bátran viselkedett a hamis tanúk ellenére)	Másodszor (halála előtt prédikált, tanított).	Harmadszor (imádkozott gyilkosaiért)

Alexovics ezt a következőképpen rövidítette és egyszerűsítette:

„Mit mondgyak az ő keresztényi Erösségéről?”
Másodszor (halála előtt prédikált, tanított).

A prédikáció szövegét elemezve tehát igazolható az ars excerpandi-elveinek érvényesülése az adversaria szintjén is.

Verseghy szerkesztésmódja a fentiektől gyökeresen eltér. A következőképpen vezette be prédikációját „(...) a tévelygőknek akármely ok, vagy név alatt elpalástolt gyűlölése

valóságos illetlenség, törvénytelenység, állításomat pedig meg is mutatom a jelenvaló értekezésben a következőképpen: A tévelygőkkel egyáltalán úgy kell bánnunk, hogy Üdvözítőnknek törvényét meg ne sértsük, azután pedig, hogy őket az igaz hitnek ismerésére édesítsük tehetségünk szerint. Bizonyos abban, hogy a tévelygőknek gyűlölése ellenkezik Üdvözítőnknek törvényével, és az első ellenkezik a megtérítésnek és a visszaédesítésnek természetes módjával, és ez második része leszzen beszédemnek (...).³⁵¹

Alexovics és Verseghy prédikációjának szövegalkotási különbségeit ugyancsak a hagyományhoz való viszony határozza meg: utóbbi szerző egyéni invencióra törekedett, előbbi a hagyományhoz kívánt kapcsolódni. Ezt elsősorban az a tény bizonyítja, hogy mindkét szerző pontosan megfogalmazott elképzeléssel rendelkezett az egyházi szónoklat gyakorlatát, a beszédírást illetően. Míg Alexovics ezt prédikációskötetének előszavában gyakorlati útmutatásként közölte, addig Verseghy egy retorikaelméleti tanulmányában tette közzé. Ebben megfogalmazta, hogy prédikációkhoz felhasznált ugyan különféle forrásműveket, de az ezekből átvett idézeteket átfogalmazva építette saját szövegébe.

Ezzel szemben Alexovics a felhasznált forrásanyag pontosabb átvételéhez ragaszkodott. Ezt igazolják a Szent István első mártír napján mondott beszéd Pázmánytól átvett mondatai is, amelyek egyben igazolják, hogy az Alexovics által a bevezetőben hivatkozott nyolc legjelesb koncionátor egyike Pázmány volt. Erre példa a következő szövegrész:

Pázmány	Alexovics
„(...) igazság volna-e, ha a' hagymázban kínlódó atyádfiára haragudnál, vernéd, taglalnád azon okból, hogy szembe megszidott, sőt artzúl vágott? ugy-e, hogy sajnálkodást, nem pedig haragot, és boszszú-állást érdemel az ilyen beteg? mivel az efféle rendetlen dolgokat a' halálos nyavalya tselekedtetí véle. Így vagy on dolga annak, a' ki téged javaidban károsít, vagy kissebbit tisztségedben: esztelenségből tselekszi ezeket, halálát érzi,	„(...) mert eszesnek nem itílnők, a ki hagymázban kínlódó atyafiára haragudnék; és azért verné, taglalná ötét, hogy szembe szidgya, sőt arczúl üti a körül-állókat; szánakodást, nem pedig haragot, és boszszú-állást érdemel az ilyen beteg: mivel az efféle rendetlen dolgokat, a halálos nyavalya tselekedtetí véle. Így vagy on dolga annak-is, a ki téged javaidtól megfoszt, vagy tisztességedben kissebbít, vagy testedben sanyargat. Esztelenségből

³⁵¹ VERSEGHY, 1982, 43.

<p>magának nagyobb kára vagyon ebből, hogy sem néked; mert a' ki téged gyűlöl, odit animam suam, maga lelkét gyűlöli, lelkének poklot készít, és talán ma, vagy holnap pokolra vettetik ellened való gonoszságaért. Mitsoda kegyetlenség tehát ezért ezt nem szólni?”³⁵²</p>	<p>cselekeszi ezeket; halálát érzi; magának nagyobb kára és sérelme vagyon ebből, hogy sem néked. Mert a ki téged gyűlöl, odit animam suam, maga lelkét gyűlöli; (...) Mivel azért a ki tégedet gyaláz, vagy károsít; lelkének poklot készít; és talán ma, vagy holnap, pokolra vettetik ellened- való gonoszságaért: mitsoda kegyetlenség volna ezt nem szólni (...)?”³⁵³</p>
--	--

Alexovics Pázmány-átvételeit a következő táblázat szemlélteti:

Pázmány	Alexovics
159. 23–27	83. 5–10.
158. 30–33.	84. 11–14.
165. 16–29.	89. 17– 30.
165. 29–30.	90. 1.
166. 39–167. 2.	90. 7–11.
166. 35.	90. 11–13.
167. 3–4.	90. 14–15.
167. 5.	90. 17–18.
164. 36–39.	93. 10–15.
164. 21–23.	93. 26–28.
164. 23.	94. 1.

Érdekes adalékot szolgáltat Alexovics szövegselejtére és szövegkezelésére az az eljárás is, melynek során saját, korábban megfogalmazott gondolatait építette egy később keletkezett szövegébe:

Alexovics	Alexovics
„Ám igazságos az, hogy te fele-barátoddal	„(...) ám igazságos, hogy mi fele-

³⁵² PÁZMÁNY, 1905, 165.

³⁵³ ALEXOVICS, 1789, 84.

<p>ugy bánnyál, a' mint Isten bánik véled. 'S hogy bánik Isten véled? gyűlöl-e mikor boszszontod? büntet-e; mihelyst vétkezel? áll-e boszszút, mikor ellene fel-támadsz? (...) Az ő napját fel-támasztja reád, valamint az igazakra; az égi harmatot, az esőt le-ereszti a' te szántó-földedre, valamint az igazak vetéseire (...)”³⁵⁴</p>	<p>barátunkal ugy bánnyunk, a' mint Isten bánik vélünk. 'S hogyan bánik Isten vélünk? gyűlöl-e, mikor boszszontyuk? büntet-e, mihelyt vétkezünk? áll-e boszszút, mikor ellene támadunk? (...) Ugy-é, hogy a' bűn után-is az ő napját fel-támasztja reánk, valamint az igazakra? Ugy-e, hogy a' bűn után-is az égi harmatot, az esőt ugy botsáttya-le a' mi szántó-földeinkre, valamint az igazak' vetéseire?”³⁵⁵</p>
---	---

Mindez azt igazolja, hogy Alexovics prédikációíráskor az „automatikusabb”, szó szerinti átvételek híve volt, mintsem a jelentős mértékű átfogalmazásé. Mint azt a fenti idézetpár is mutatja, a szövegek variálására kedvelt eljárása volt a szám és a személy változtatása a prédikációkban.

A vizsgált prédikációskötetek jelképrendszere is a két szerző eltérő retorikai irányultságát hangsúlyozza. Mindkettőben jelentős szerepet kap a fény, a világosság szimbolikája. Verseghy ezt a „derülés”, a felvilágosodás jellemzésére használta, amikor azokat a keresztényeket kárhoztatta, akik „a közönséges derülésnek világosságától” szemeiket féltik, s akikre „világosság csak grádicsonkint, lassan és igen későn derülhet.” Ez utóbbi mondat a szakirodalmi megállapítás szerint³⁵⁶ a sindelburgi Karl Huber *Esti beszélgetések* című művéből származó átköltés, melynek eredetije így hangzik: „(...) elég lesz nékem, ha szíves ügyekezettel az Igasságnak derülését tsak egy gráditsotskával előre mozdíthatom Nemzetemnél.”³⁵⁷

Ezzel szemben Alexovics a katolikus hit „világosságát”, a „sötét” eretnkség ellentétét fogalmazta meg a fény jelképrendszerével. Könyvének mottójául a páli levelekből kompilált szövegrészt adta meg: „Örömmel, hálákat adván az Atya Istennek, ki méltókká tett minket a' Szentek örökségének részülésére a' világosság által: Ki megszabadított minket a' setétség' hatalmából, és által-vitt az ő szerelmes Fiának országába. Mert valaha setétség valánk, most

³⁵⁴ ALEXOVICS, 1789, 88.

³⁵⁵ ALEXOVICS, 1789, 98.

³⁵⁶ HORVÁTH, 1928, 96.

³⁵⁷ HORVÁTH, 1928, 96.

pedig világosság az Úrban.”³⁵⁸ Erre a szövegrészre kötetének előszavában is utalt Alexovics: „Mert valaha setétség valék, eretnek szakadásban születtem, tizen-öt esztendő koromig botorkáltam a’ gonosz tévelygések úttyán: gyűlöltem, útáltam, kárhoztattam, noha tsak gyermek voltam, az egy igaz, ’s üdvezítő Anya-Szent-egyházat. De könyörült az Irgalmasság Attya rajtam, meg-szabadított a’ setétség hatalmából, meg-világosította elmémet, meg-törte akaratomat, meg-gyógyította álhatatlanságomat, méltóvá tett a’ Szentek örökségének részesülésére, és által-vitt az ő szerelmes fiának országába, a’ Katolika Anya-szent-egyházba, minden egyéb rokonimat, meg-visgálhatatlan tanásából, e’ mái napig a’ setétségben hagyván.”³⁵⁹ Azért is hangsúlyozom ezt a kolosszeiekhez és efezusiakhoz írt levelekre vonatkozó filológiai kapcsolatot, mert a későbbiekben Makkai László történész elsősorban ebben az idézetben látta Alexovics felvilágosodás-ellenességének „fényes” bizonyítékát³⁶⁰ – holott a szövegalkotás szempontjából ez egyfajta parafrázis csupán, tartalmát tekintve pedig a prédikációskötetek előszavaiban gyakorta alkalmazott alázatossági formula egyik változata.

Alexovics Vazul és Verseggy Ferenc hitszónoki tevékenységének eltéréseit tehát nem csupán kettejük életkori és világnézeti különbözősége határozta meg, hanem jelentős mértékben befolyásolta ezt a retorikai hagyományhoz való viszonyuk, amely prédikációik szövegalkotási módjában is tükröződik.

³⁵⁸ Kol 1, 12-13; Ef 5,8

³⁵⁹ ALEXOVICS, 1789, *2^v–*3^r.

³⁶⁰ Erről bővebben: MAKKAI, 1981.

2.11. ÖRÖKÖLT ARGUMENTUMOK

STANKOVÁTSI LEOPOLD (1789)

Stankovátsi Leopold mariánus³⁶¹ hitszónok munkásságáról nem sűrűn – akkor is többnyire az utalás szintjén – emlékezett meg a hazai szakirodalom,³⁶² holott tőle származó forrásanyag bőséggel áll rendelkezésre: számos műve még életében nyomtatásban is megjelent.³⁶³ A reflexiók tulajdonképpen hiánya feltehetően azzal magyarázható, hogy Stankovátsi korának szokásaihoz és közízléséhez messzemenőig alkalmazkodva folytatta hitszónoki tevékenységét – feltűnő egyéni jellegzetesség nélkül. Úgy tűnik azonban, hogy éppen azon a területen érvényesítette egyéni invencióit, ahol talán legkevésbé várnánk: sajátos kompilációs technika figyelhető meg 1789-ben megjelent, Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra szóló prédikációjában. Ezt a beszédet – Miért szenved Isten közöttünk a’ tévelygések konkolyát?³⁶⁴ – vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a Stankovátsi által alkalmazott kompilációs eljárás nem egyedülálló a korszakban.

A szöveg Pázmány hasonló alkalomra írt beszédén – Miért szenved Isten az eretnekséget³⁶⁵ – alapul. Jelentős mértékben, az átvett sorok számát tekintve körülbelül ötvenhat százalékban kompilált, szó szerinti vagy az eredetitől kis mértékben eltérő részt tartalmaz. Erre példa a következő idézetpár:

Pázmány	Stankovátsi
„Egygyenként az emberekről szoktuk mondani; hogy <i>nemo de repente fit pessimus</i> : senki sem lészen egyszer s mind igen latorrá, hanem lassan-lassan nevededik a gonoszság: úgy az eretnekség, nem szokott első bűn lenni: hanem mikor a’ gonoszságok úgy elhatalmaznak, hogy az emberek bibunt, sicutaquam iniquitatem, oly	„Egygyenként az emberekről szoktuk mondani: Nemo repente fit pessimus hogy senki sem lészen egyszersmind igen latorrá, hanem lassan-lassan és gráditsonként nevededik a’ gonoszság: úgy az eretnekség’ tévelygése sem szokott első bűn lenni emberben, hanem mikor a’ gonoszságban úgy el-merül, hogy nyeli mint

³⁶¹ Szinnyei József tévesen minoritaként említi Stankovátsit. (SZINNYEI, 1908, 1398. h.)

³⁶² LUKÁCSY, 1995-B, 271–292; LUKÁCSY, 1994-B, 372.

³⁶³ STANKOVÁTSI, 1788–1789; STANKOVÁTSI, 1789–1800; STANKOVÁTSI, 1789; STANKOVÁTSI, 1799; STANKOVÁTSI, 1800.

³⁶⁴ STANKOVÁTSI, 1789, 258–284.

³⁶⁵ PÁZMÁNY, 1903, 374–385.

künnyen vétkeznek, mely künnyen nyeli a szomjú ember a vizet ; és csak quasi per risum operantur malum, mint-ha játék és csúfság volna a vétek, nevetve és játszadozva cselekszenek, akár-mely nagy gonoszságot: akkor az Isten' haragjának sokáig győjtetett súlya kiöntetik; és az igaz hittúl-is megfosztatnak, a kik az igaz hitnek gyümölcset nem akarták hozni. ³⁶⁶	a' friss vizet a' bűnöket: és csak mintha játék, és tréfaság volna a' bűn, nevetve és játszadozva tselekszik akár mely nagy gonoszságot; akkor az Isten' haragjának sokáig gyűjtetett súlya ki-öntetik, és az igaz hitnek malasztjától is meg-fosztatik, a' ki annak gyümöltseit a' keresztyéni erköltsöket teremteni nem akarta. ³⁶⁷
--	--

A fenti szövegekből is kitűnnek a Stankovátsi-beszéd egészére jellemző vonások: a ferences szerző változtatásai többnyire hasonló jelentésű szavak („csúfság” helyett „tréfaság”, „bűn” helyett „vétek”) behelyettesítésében vagy magyarázó jellegű beszúrásokban („gyümöltseit, a' keresztyéni erköltsöket”) nyilvánulnak meg. Stankovátsi olykor tömörítette is Pázmány mondatait („oly künnyen vétkeznek, mely künnyen nyeli a szomjú ember a vizet” helyett „nyeli mint a' friss vizet a' bűnöket”), ám szövegmódosításai jellemzően nem eredményeznek jelentős stiláris változást – legfeljebb az az eset érdemel említést, amikor Pázmány megfogalmazásán a következőképpen finomított: „Az anyaszentegyház ganéja és hulladékja az eretnek”³⁶⁸ helyett „Az Anyaszentegyháznak sepreje és hulladékresze az eretnekek”³⁶⁹ megfogalmazást alkalmazva.

A ferences hitszónok szövegalkotási eljárását elemezve fontos megállapítani, hogy a vizsgált beszéde elejétől végéig oly módon tartalmaz szövegátvételt – ugyanazon forrás alapján –, hogy egy-két kompilált mondatot követően más forrásból, esetleg egyéni invencióból származó rész következik benne.

Stankovátsi Pázmány-átvételeit az alábbi táblázat szemlélteti:

Pázmány	Stankovátsi
375. 5–8.	258. 15–21.
375. 8.	259. 1.
375. 13–18.	259. 3–13.

³⁶⁶ PÁZMÁNY, 1903, 379–380.

³⁶⁷ STANKOVÁTSI, 1789, 263–264.

³⁶⁸ PÁZMÁNY, 1905, 383.

³⁶⁹ STANKOVÁTSI, 1789, 279.

375. 22–30.	259. 16–27.
375. 30–34.	260. 1–8.
376. 2–4.	260. 12–15.
379. 11–12.	260. 19–20.
379. 12–13.	260. 23–24.
376. 39–377. 1.	261. 10–12.
379. 27–28.	262. 11–12.
377. 31–36.	263. 12–19.
379. 29–31.	263. 23–27.
379. 31–380. 1.	264. 1–13.
380. 1–5.	265. 2–8.
380. 8–16.	265. 10–27.
380. 20–28.	266. 3–17.
380. 29–31.	266. 23–26.
381. 11–24.	267. 3–15.
381. 24–25.	268. 1–2.
381. 26–30.	268. 5–11.
381. 30–36.	268. 15–24.
381. 36.	271. 21.
381. 36–39.	271. 23–27.
382. 16–19.	272. 9–12.
382. 20–26.	272. 15–26.
382. 26–383. 3.	273. 1–27.
383. 4–7	274. 8–11.
383. 9–12	274. 13–15.
383. 8–12.	274. 18–27.
383. 12–28.	275. 1–18.
383. 28–29.	275. 22–24.
376. 27–33.	276. 15–27.
382. 2–8.	277. 13–25.
382. 8–13.	278. 1–12.
383. 32–36.	278. 14–23.
383. 37–38.	278. 26–27.

383. 38–384. 1.	279. 1–7.
384. 2.	279. 18–19.
384. 3–7.	279. 20–27.
384. 7–8.	280. 1–7.
384. 14–26.	280. 7–27.
384. 26.	281. 1.
384. 30–37.	281. 2.–16
384. 38–385. 1.	281. 18–24.
385. 7–11.	282. 6–15.
385. 12–25.	283. 4–26.
285. 26–39.	284. 1–25.

A mariánus szerző beszédében olykor bővítette Pázmány szövegét:

Pázmány	Stankovátsi
„Oh isteni bölcsesség és tudomány gazdagságának magassága! Ki volt Isten tanácsában, hogy tudhassa az ő tetczését?” ³⁷⁰	„Oh Isten’ böltsesége, és tudománya gazdagságának magassága! melly megfoghatatlanok aző ítéleti, és megvizsgálhatatlanok az ő útai! mert ki ismérte meg az Úr elméjét? Ki volt Isten tanácsában, hogy tudhassa az ő tetczését?” ³⁷¹

Stankovátsi prédikációjában az átvételek sorrendje az eredetiével megegyezik, jóllehet a kompilátor egyes részeket – főként latin nyelvű citátumokat – kihagyott a Pázmány-szövegből. Ezt példázza az alábbi idézetpár is:

Stankovátsi	Pázmány
„Hogy isten az ő híveit sok külső tsapásokkal ostorozza, nem tsuda ; mert ezzel gyógyítja minden-napi	„ Nem csuda , hogy az Istennek atyai gondviselése, világi nyomorúságokkal és fogvatkozásokkal látogattya híveit: mert a

³⁷⁰ PÁZMÁNY, 1905, 379.

³⁷¹ STANKOVÁTSI, 1789, 260.

<p>fogyatkozásinkat: a' világ javainak hiúságát, és elégtelenségét ismérteti: szívünket a' mennyei jóknak kívánságára gerjeszti, és ébreszti késedelmességüket, hogy ő hozzá folyamodjunk, és segítséget ő tőlle kérjünk; azért mindenképpen hasznunkra vannak e' világi tsapások és nyomorúságok. De abban nagy tsudálkozással meg-ütközhetik az emberi okosság, hogy a' lélek veszedelemre, és örök kárhozatra annyi ártalmas utakat szenved Isten e' világon: mennyi helyen uralkodik a' vak pogányság, melyben az az igaz Istennek isméreti nintsen, hanem szabadjába botsátotta a' népeket, hogy a' magok útjain járjanak?"³⁷²</p>	<p>külső csapásokkal ostorozza minden-napi fogyatkozásinkat: a világ javainak hiúságát és elégtelenségét ismérteti: szívünket a mennyei jókra gerjeszti: izgattyá késedelmességüket, hogy Istenhez folyamjunk és segítséget ő-tőlle kérjünk.</p> <p>Azért ha csak úgy sanyargatná Isten az ő népét, mint Szent <i>Jób</i>-ot; ha csak testi csapásokkal és külső ostorokkal látogatná, <i>animam servaret</i> és a lelkeket sérelem nélkül óltalmazná: senki abból botránkozást nem vehetne, hogy üressen nem tartya Isten aző népét világi inségektől.</p> <p>De abban nagy csudálkozással megütközik az emberi okosság, hogy a lélek veszedelmére és örök kárhozatra, ennyi ártalmas utakat szenved Isten e világon! Mennyi helyen uralkodik a vak pogányság, melyben az igaz Istennek ismérete nincsen; hanem <i>dimisit gentes ingredi vias suas</i> szabadjába botsátottatnak a népek a veszedelem úttýára?"³⁷³</p>
---	---

A fent vázolt szerkezeti jellemzés alól két nagyobb, összefüggő szövegrész képez kivételt, amelyek forrásai jelenleg nem ismertek. Ezek közül az egyik nem más, mint a prédikáció propozíciója. Azért érdekes ez, mert Stankovátsi a Pázmány-szöveghez képest jelentős szerkezeti egyszerűsítést alkalmazva vázolta fel saját beszédét. Az egyes szövegrészek formáját, tartalmát, a részek sorrendjét változatlanul hagyta, de a köztük lévő kapcsolatot egészen másképp – egyszerűbben – határozta meg.

³⁷² STANKOVÁTSI, 1789, 258–259.

³⁷³ PÁZMÁNY, 1905, 375.

Az elsőn a két prédikációkból kiemelt kapcsolóelemeket tüntettük fel (azonos színnel jelölve a Pázmány- és Stankovátsi-beszédekben található, egymásnak megfelelő – kompilált – beszédrészek kapcsolóelemeit; megjegyezve, hogy a fekete színt a számítógépes alkalmazások gyakorlatának megfelelően nem színek, hanem „automatikus” alkalmazásnak tekintettük), a másodikon ugyanezt az ábrát a hálózati topológia gyakorlatában alkalmazott ágrajzzal szemléltethettük. Mindkét mellékleten a két beszédet – összehasonlításként – együtt mutattuk be. A harmadikon és negyediken külön-külön részletezve mindkét beszéd topologikus ábráját elkészítettük, pontosan feltüntetve a kapcsolóelemeket az ágrajzokon.

Az ábrákból kitűnik, hogy a Pázmány-beszéd szerkezete leginkább a hierarchikus fatopológiának, Stankovátsié a csillagtopológiának felel meg. A két rendszer közötti összefüggések régóta ismertek: jóllehet úgy tűnik, hogy a fatopológia csillagtopológiák hierarchikusan rendezett gyűjteménye, jelentős különbség köztük, hogy utóbbi esetében a kapcsolat fenntartását központi csomópont végzi, míg előbbinél ez nem központosított, hanem az ágaknál lévő csomópontok valósítanak meg hasonló funkciót. Ez esetünkben akkor nyilvánul meg látványosan, mikor a két beszéd propozícióját próbáljuk egymás mellé állítani. Ha az előző idézeteknek megfelelően két oszlopba írt szövegekkel szeretnénk szemléltetni a két beszéd egészére vonatkozó szerkezeti hasonlóságokat és különbségeket, az egyikbe afféle fragmentumok, egy-egy szó („első ok”, „második ok”) kerülnének, míg Stankovátsinál összefüggő szöveg:

Pázmány	Stankovátsi
„most rövideden, okát adom, miért szenvedí Isten virágozni és nevedetni az eretnekségek konkolyát; noha nincs nagyobb lelki veszedelem az eretnekségnél, mely magva és gyökere minden kárhóztató gonoszságoknak” ³⁷⁴	„Három fő tulajdonsága magasztaltatik ebből az Úr Istennek, t. i. Igazsága, hatalmas ereje, és bölts gondviselése. Igazsága, mert a’ gonoszba merült embereket a’ tévelygés konkolyának hintésével, és nevededésével bünteti: ez lészen első. Hatalmas ereje: mert az ő igaz Anyaszentegyházának győzhetetlenségét ugyan ebből ismérteti: ez

³⁷⁴ PÁZMÁNY, 1905, 377.

³⁷⁵ PÁZMÁNY, 1905, 379.

³⁷⁶ PÁZMÁNY, 1905, 382.

³⁷⁷ PÁZMÁNY, 1905, 382–383.

³⁷⁸ PÁZMÁNY, 1905, 382–383.

³⁷⁹ PÁZMÁNY, 1905, 382–383.

³⁸⁰ PÁZMÁNY, 1905, 383.

<p>„Első ok: hogy a gonoszságba merült emberek büntetésével, igazságát ismértesse.”³⁷⁵</p> <p>„Második ok: hogy végtelen bölcsességét és hatalmat ismértesse.”³⁷⁶</p> <p>„Hatalmas erejét Isten, két dologgal ismérteti meg az eretnekségek szenvedésében.”³⁷⁷</p> <p>„Először...”³⁷⁸</p> <p>„Másodszor...”³⁷⁹</p> <p>„Az isteni bölcsességnek fényességét kimutatják és megismértetik azok a jók, melyek az eretnekségből áradnak.”³⁸⁰</p>	<p>második. Bölts gondviselése: mert ugyan ebből sok jókat áraszt az ő Anyaszentegyházára, melyekkel a' jó mag erősödik, és gyarapodik: ez harmadik része beszédemnek.”³⁸¹</p>
---	---

Stankovátsi a prédikáció szerkezetét vázolta a propozícióban. Látható, hogy Pázmány általánosabban fogalmazott, nála „lépésről lépésre”, folyamatosan – az ágaknál lévő csomópontok, azaz az egyes kapcsolóelemeknél megfogalmazva – bontakozik ki az ábrán jelölt szerkezet. Stankovátsinál pedig a központi csomópont, vagyis a propozíció látja el egyedül ezt a feladatot.

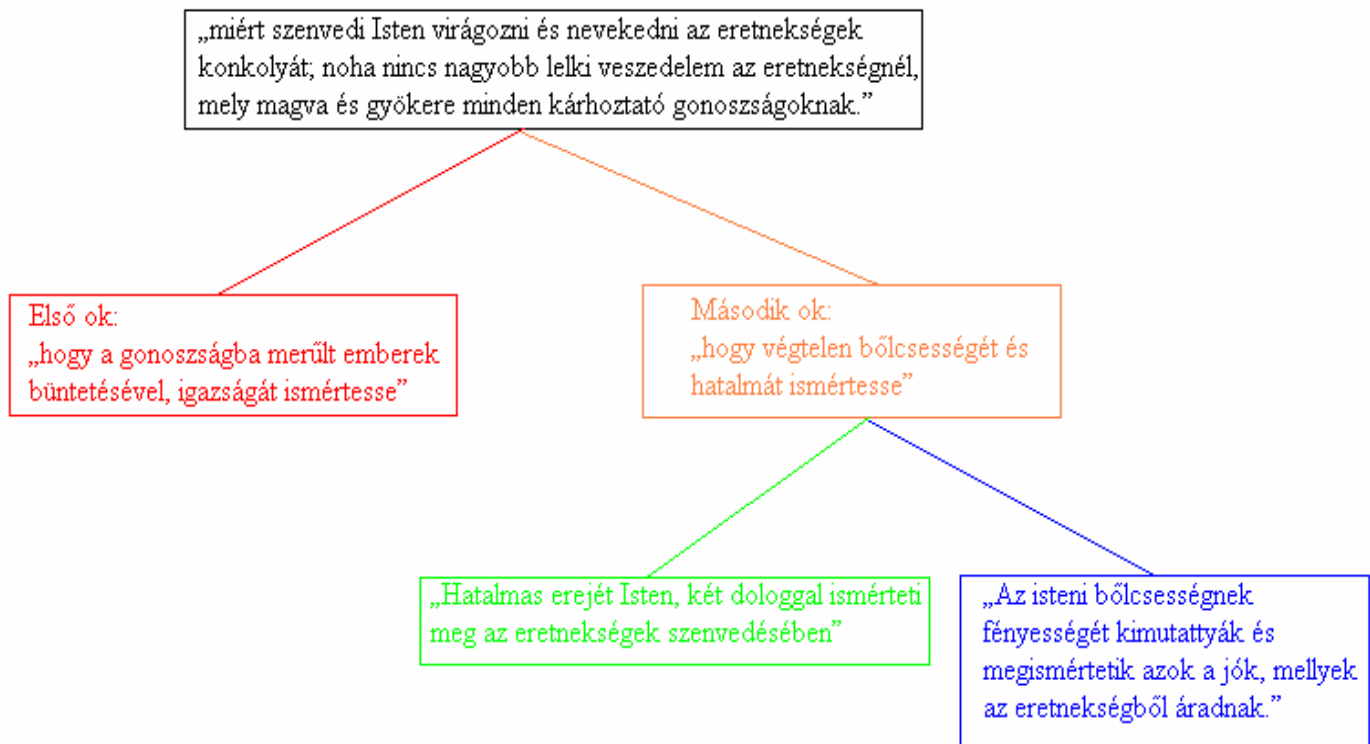
A két prédikációt vizsgálva kiderül, hogy a ferences szerző a forrásszöveg szerkezeti

³⁸¹ STANKOVÁTSI, 1789, 260–261.

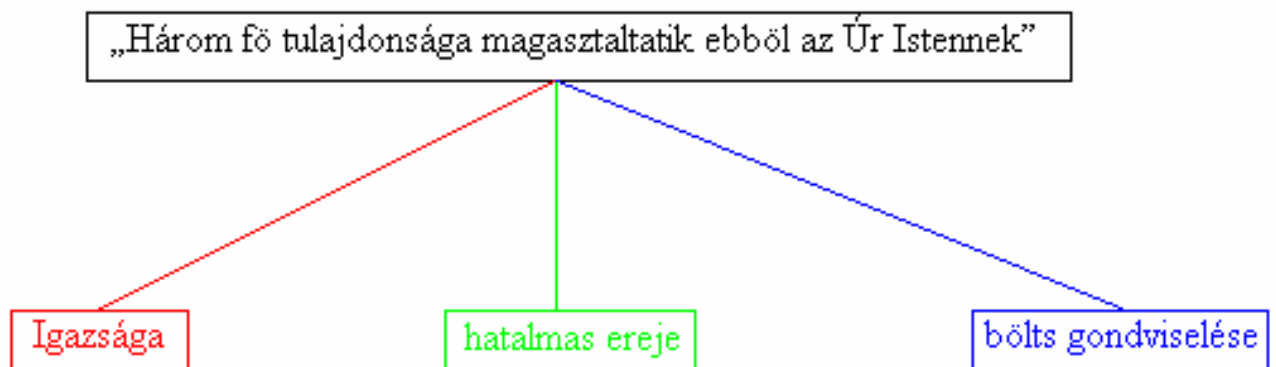
egységeinek hierarchiáját gyakorlatilag megszüntette, amikor az első és második szintet azonos pozícióba helyezte (az ábrákon szemléltetve: Stankovátsi prédikációjában eltűnik a narancsszínnel jelölt rész, a kék és a zöld a pirossal egy szintre került). Ettől a beszéd – mit ahogy ez az ábrából is kiderül – természetesen centralizált maradt, azaz központi csomóponttal rendelkezik ugyan, ám nem hierachikus.

A két prédikáció összefüggései:

Pázmány Péter prédikációja

Stankovátsi Leopold prédikációja

Megállapítható tehát, hogy bár Stankovátsi Leopold mariánus hitszónok Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra szóló prédikációja látszólag tökéletesen alkalmazkodik korának egyházi szónoklatokkal szemben támasztott követelményeihez tartalmi, formai és szövegalkotási tekintetben, a szerző sajátos kompilációs technikát alkalmazva jelentős mértékben egyszerűsítette a szöveget. További prédikációinak hasonló szempontú feltárása, s a kimutatott beszédalkotási eljárás gyakoriságának, illetve következetességének vizsgálata újabb kutatási feladatot jelent.

2. 12. KEZDETI „SEGÍTSÉG”

EGYED JOÁKIM (1798)

Egyed Joákim Szent Péter és Pál apostolok napjára írt prédikációjának forrása minden valószínűség szerint Pázmány Péter hasonló alkalomra írt beszéde. A két szöveg filológiai kapcsolatát igazolja az alábbi idézetpár is:

Pázmány	Egyed
<p>„Ezek, kiknek emlékezetit a mái napon böcsüllettel innepellyük, Szent Péter és Pál Apostol, kiket méltán nevezhetünk vagy ama két olaj-fának, melyet Zacharias Proféta látott Isten szolgálattjára talpon állani, hogy a híveket üdvösséges olajjal kövérítsék és gyógyítsák, vagy a Christus jegyes mátkája két emlejének, mivel ők, mint jó dajkák, <i>Lac potum dederunt</i>, üdvösséges téjjel táplálták és nevelték az Isten fiainak kisdedségét, vagy ama két <i>Cherubin</i>-nak, melyek egy-mást nézték és az Isten szekrényét szárnyokkal fedezték, mert Szent <i>Péter</i> és Szent <i>Pál</i> aranyak voltak isteni szeretetekkel, egy-mást nézték tanítások tanítások egyességével, Isten Szekrényét fedezték a hívek óltalmával (...)³⁸²</p>	<p>(...) Ez okból hirdetvén az Evangéliomnak buzgó hirdetői az ő dítséreteket, őket már ama két olaj-fának nevezik, melyeket lelkében lát-va Zakariás Próféta az Istennek szolgálattjára talpon állani, hogy a’ híveket üdvösséges olajjal gyógyítsák, kövérítsék. Már az Énekek’ könyvéből a’ Kristus’ titkos Jegyesse’ két emlőjének mondják, hogy ők, mint jó Dajkák, üdvösséges téjjel táplálták, nevelték az Isten’ fiainak ártatlan kis-dedségeket. Már Móyses’ második könyvéből, ama vertt aranyból tsináltatott két Kerubiumnak tartják, mellyek az Isten’ Szekrénnének két oldalán állván, egymást nézték, és szárnyakkal azt bé-födözték. Mert ezek az Isteni szeretettel tellyes Apostolok, azon szeretetnek tisztasága-miatt, mint vertt aranyak voltak: egymást nézték tanításoknak egyességével, bé-födözték szárnyakkal az Isten Szekrénnét, oltalmazván erősségekkel a’ híveket, kik templomi az Istennek.³⁸³</p>

³⁸² PÁZMÁNY, 1905, 752.

³⁸³ EGYED, 1798, 651.

Pázmány	Egyed
752. 18–29.	651. 5–22.

E szövegrészek további érdekessége, hogy tartalmazzák a szakirodalomban már részletesen elemzett két emlő metaforájának eddig nem ismertett két példáját. Az *Énekek énekében* szereplő citátum – „A két emlőd, mint a vadkecskének kettős fiacskái” – kapcsán Lukácsy Sándor Pázmány Péter Quinquagesima vasárnapra írt második prédikációjából (Az Isten Igéje igaz világossága az emberi tudatlanságnak) idézett: „Tejnek nevezi [a Szentírás] a lélektápláló mennyei tudományt, nemcsak Szent Pál, mikor azt mondja: *Lac vobis potum dedi*, hogy a híveknek tejet adott innya; nemcsak Szent Péter, mikor azt parancsolja, hogy ha az isteni dolgokban nevedetni és vastagodni [= erősödni] akarunk, *lac concupiscite*, tejet kívánjunk; hanem ő maga, a Nagy Isten, mikor azt ígéri, hogy *Ego lactabo*; mint édes Anya, maga szoptatja és mennyei bölcsesség tejével táplálja fiait. Kiket ugyan kéréssel szorgalmaztat, hogy *Sine pretio* ingyen és minden fizetés nélkül bort és tejet vegyenek tőlle. Mert néki is két emléje vagyon, az Ó és Új Testamentom; mellyek *Meliora ubera vino* a világ boránál jobbak. És *Qui premit ubera exprimit butyrum* valaki az isteni tudománynak tejét szopja, tiszta vaját nyom ebből.”³⁸⁴

Lukácsy – megjegyezve, hogy ez az értelmezés nem Pázmány leleménye – a következőket írta: „A keresztény századok, a számok titkos jelentésének hitében és bővületében mindent, amiből kettő van a Bibliában a két Testamentumra vonatkoztattak. (...) Duo ubera – duo Testamenta: ez volt a legrégibb és leggyakoribb értelmezés.”³⁸⁵ A továbbiakban azonban későbbi századokból származó egyéb variációkat is említett, köztük Illyés Istvánét: „Azt sem hozom elő az Énekek Énekéből, Gillebertus apáturral, hogy ők duo ubera sponsae, lelkeket tápláló két emlői legyenek az Anyaszentegyháznak.”³⁸⁶ A dolgozatunkban idézett Pázmány- és Egyed Joákim-szövegrészekből egyértelműen kitűnik, hogy ismerték ezt az értelmezési lehetőséget. Tény, hogy Pázmány e tekintetben Pál apostol levelét és nem „Guillebertus apáturat” nevezte meg forrásként, de az is igaz, hogy ebben a prédikációjában Illyés több ízben hivatkozott Pázmány ezen beszédére, részben szöveges utalással, részben a margók hivatkozásaiban.³⁸⁷

A két emlő metaforája tekintetében tehát nem mondhatunk biztosat Illyés forráshasználatáról – az azonban bizonyos, hogy prédikációja egészéhez felhasználta

³⁸⁴ Idézi LUKÁCSY, 1994-B, 102.

³⁸⁵ LUKÁCSY, 1994-B, 103.

³⁸⁶ Idézi LUKÁCSY, 1994-B, 104.

³⁸⁷ Illyés István prédikációskötetének tipográfiájáról bővebben: TASI, 2003-A.

Pázmány műveit. Egyed Joákim és Pázmány Péter beszédét egybevetve azonban további filológiai hasonlóságokra figyelhetünk fel. Ezek elsősorban a szövegek létrehozására és szerkesztési elveire vonatkozóan szolgálnak érdekes adatokkal. Pázmány szerint „(...) mivel a kereszténység ennek a két Apostolnak együtt illi napját: méltó volna, hogy mái tanításunkban mind kettőről emlékeznénk; de nem órák, hanem napok kívántatnának, ha mind kettőről egyszer s mind akarnánk szólni. Azért mászorra hagyván a Szent *Pál* életének emlékezését, ez jelen-való órában szóllok Szent *Péter*-ről. És hogy az ő követésére édesedgyék kedvünk, először: *négy tekintetes jóságit számlálom, melyek ő-benne fénylettek. Másodszor: két felséges tisztit és méltóságit említem, melyekkel a mái Szent Evangeliomban ajándékozta és tisztelte őtet édes üdvözítőnk.*”³⁸⁸

Egyed Joákim megfogalmazásában: „Igen hosszas vólnék KK! ha mind azokat az Írásban találtatott jeles példákat, melyeket a’ mi Atyáinknak dítsérői Péter, és Pál Apostolokhoz alkalmaztatnak; elő-akarnám számlálni: nem-is vólna vége beszédemnek, ha, a’ mint mái napon ezen két nagy Szentet egy ünnepléssel tiszteli az egész Anyaszentegyház; úgy mind a’ kettőnek érdemit egygyütt akarnám halgatóimnak eleibe tenni, ’s egygyüt hirdetni dítséreteket. Tsak Szent Péterről szóllok tehát...”³⁸⁹

A két idézett rész között nem áll fenn olyan filológiai kapcsolat, mint a korábban elemzett részekben, de érdemes felfigyelni arra, hogy mindketten időhiányra hivatkozva csak szent Péterről ejtettek szót. A továbbiakban a Pázmány-beszéd szent Péter tulajdonságaival foglalkozott:

Pázmány	Egyed
„Első jósága, mely mingyárt hivatalyában fénylett, engedelmessége vólt.” ³⁹⁰ (...)	
„Második jósága Szent <i>Péter</i> -nek a mélységes alázatosság, mely fundamentoma és első köve a mennyei éppületnek.” ³⁹¹ (...)	

³⁸⁸ PÁZMÁNY, 1905, 753.

³⁸⁹ EGYED, 1798, 651–652.

³⁹⁰ PÁZMÁNY, 1905, 754.

³⁹¹ PÁZMÁNY, 1905, 756.

„Harmadik jósága Szent <i>Péter</i> -nek az isteni szeretet buzgósága volt.” ³⁹² (...)	„lássuk, mi-képpen különböztette Péter magát a hitben a többi Apostoloktól, midőn kérdezné Jésus, kinek mondanák őtet a seregek?” ³⁹⁴
„Negyedik felséges jósága Szent <i>Péter</i> -nek, a hitnek mennyei bölcsessége volt.” ³⁹³	„De jusson eszetekbe KK! hogy Péter nem tsupán a’ hit által érdemlette, hogy annyira fel-magasztaltassék; hanem a’ szeretet által is (...)” ³⁹⁵

Ezt a felépítést részben Egyed Joákim is megtartotta, amikor így fogalmazott: „A’ van tehát hátra, hogy az Írásból mutassam meg, hogy Péter az Apostolok-között magát a’ hitben, és a’ Kristussal-való egyesülésben különböztette; és méltónak mutatta, hogy ő lenne az Anyaszentegyháznak fundamentoma. Az-okáért; nem szóllok itt azokról a’ jóságokról, mellyek Péterben a’ többi Apostolokkal, kik a’ Jésus mellett marattak; közönségesek valának. Nem szóllok arról a’ tsudálatos engedelmességről, mellyet Péter mutatott Jészushoz már akkori-is, mikor előtte a’ hitnek világossága alig hajnallott fel (...) Nem szóllok arról a’ mély alázatosságról, és buzgó kívánságról, mellyel mint Isten’ szavait, halgatta, és fogatta Péter a’ Kristusnak tanító szavait (...).”³⁹⁶

³⁹² PÁZMÁNY, 1905, 757.

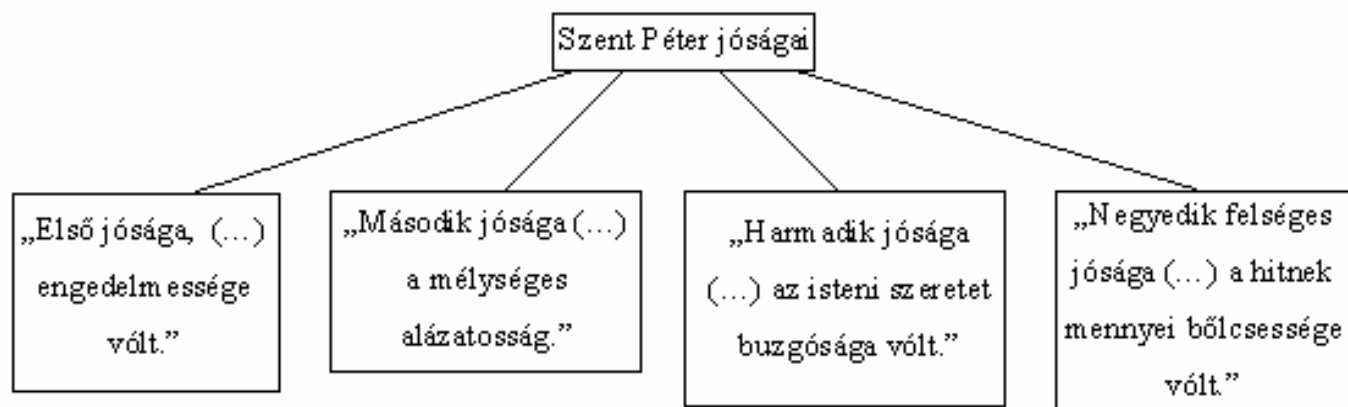
³⁹³ PÁZMÁNY, 1905, 759.

³⁹⁴ EGYED, 1798, 660.

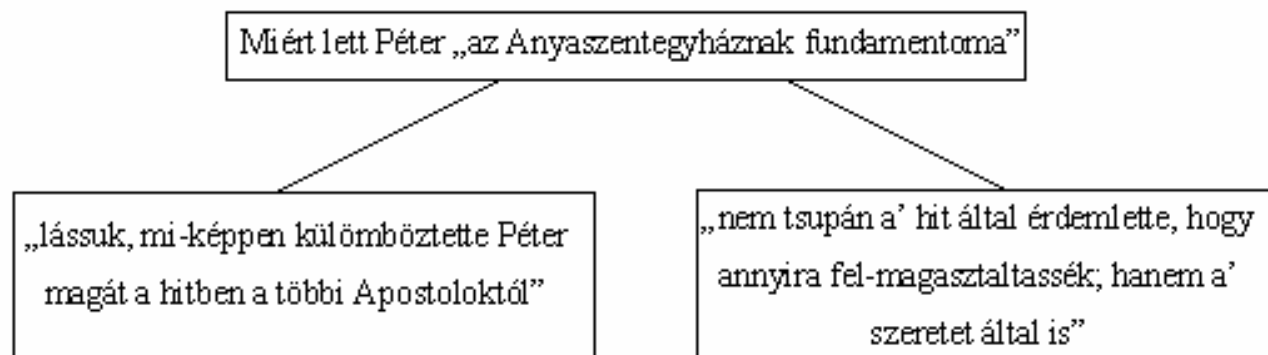
³⁹⁵ EGYED, 1798, 666.

³⁹⁶ EGYED, 1798, 656–657.

Pázmány Péter prédikációja

Egyed Joákim prédikációja

A fentiekből adódóan nagy valószínűséggel állítható, hogy Egyed Joákim Pázmány beszédének szerkezetét alkalmazta saját prédikációjában, mégpedig tudatosan, szöveges formában is érvényesítve a kihagyás retorikáját: Pázmány nyomán azt is hangsúlyozta, miről nem fog szót ejteni: Szent Pálról, Szent Péter engedelmességéről és alázatosságáról.

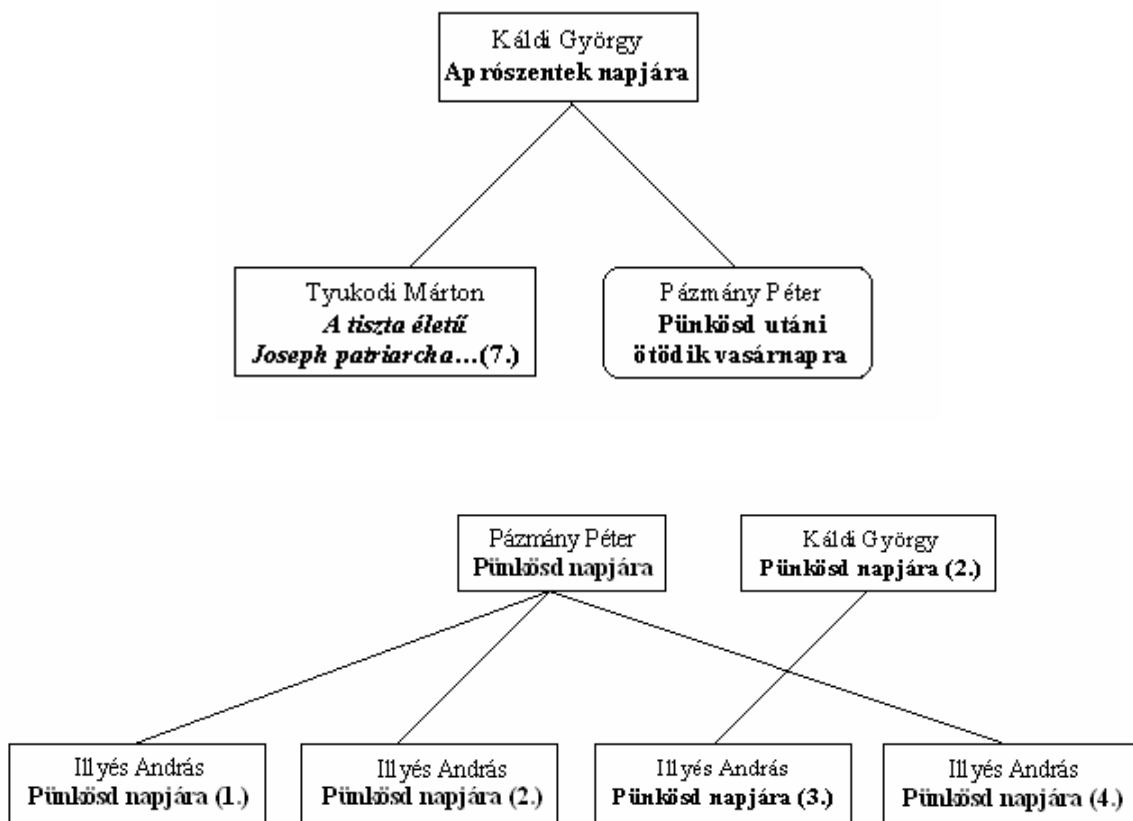
A két szerző ezen szerkesztési elve érthető és természetes, ugyanakkor érdekes adalékkal járul hozzá a szövegalkotás elméleti és gyakorlati kérdéseihez egyaránt. Gyakorlati szempontból könnyen kikövetkeztethető Egyed Joákim eljárása: a logikusan felépített, pontokba szedett, tipográfiai szempontból is könnyen átlátható szöveg gondolatmenetéből könnyedén választotta ki a számára fontos részeket. Ebben valószínűleg fontos szerepe volt a Pázmány-beszédek retorikai megalapozottságának és saját ars excerpendire vonatkozó ismereteinek: Bitskey István megfogalmazása szerint Pázmány proposíciója az adott prédikációban „(...) nemcsak a bevezetés legfontosabb része, hanem az egész struktúra kulcspontja, a logikai váz alappillére. A »propositió« néhány mondatba sűrítve tárja elénk a kiindulópontot és a következtetést, a hittétel aktualitását és az abból levont tanulság gyakorlati hasznát, mindezt rendszerint két pontba foglalva (...).”³⁹⁷ Egyed Joákim tehát retorikai ismereteire is bízvást támaszkodhatott a forráshasználatnál: megnézhetette a proposíciót, majd az ebből kiinduló – esetünkben a Szent Péter tulajdonságaira vonatkozó felsoroláson alapuló – szerkezeti felépítést. Láthatóan az említés szintjén sorra vette azokat a Pázmány-részeket is, amelyeket részletesebben nem kívánt kifejteni. Beszédének felépítését és megfogalmazását tekintve – a munkafolyamatot, illetve az átvétel elhelyezését illetően egyaránt – csak kezdeti „segítséget” vett igénybe Pázmánytól.

³⁹⁷ BITSKEY, 1979, 136.

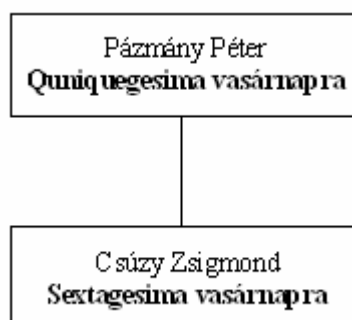
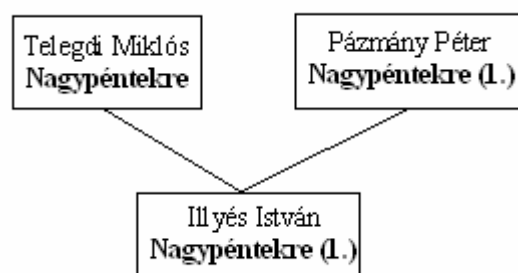
3. ÖSSZEGZÉS

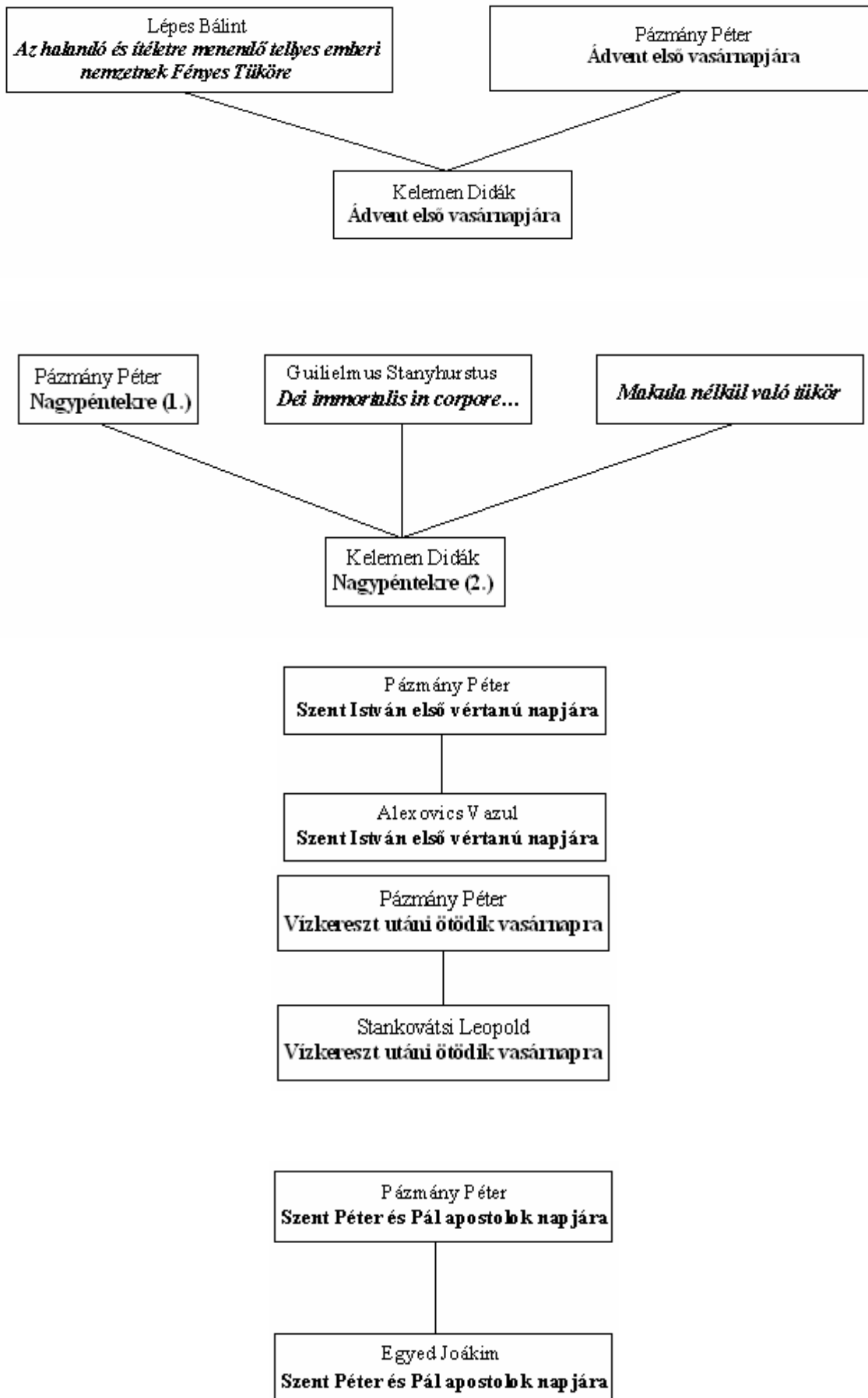
A 17–18. századi, nyomtatott, magyar nyelvű barokk prédikációk szövegalkotási módját vizsgálva kompilációs eljárásokat vizsgáltam. Ennek során huszonegy prédikáció részletes elemzését készítettem el, negyvenegy forrás összefüggéseit vizsgálva. Munkám tizenegy szempont alapján végeztem, részben az eddigi – Ocskay György, illetve Hargitai Andrea által kidolgozott – kutatási módszereket felhasználva, részben új eszközökkel. Mind a kompilációs szövegalkotás tényére, mind ennek módszerére vonatkozóan új, eddig nem vizsgált filológiai adatokat közöltem.

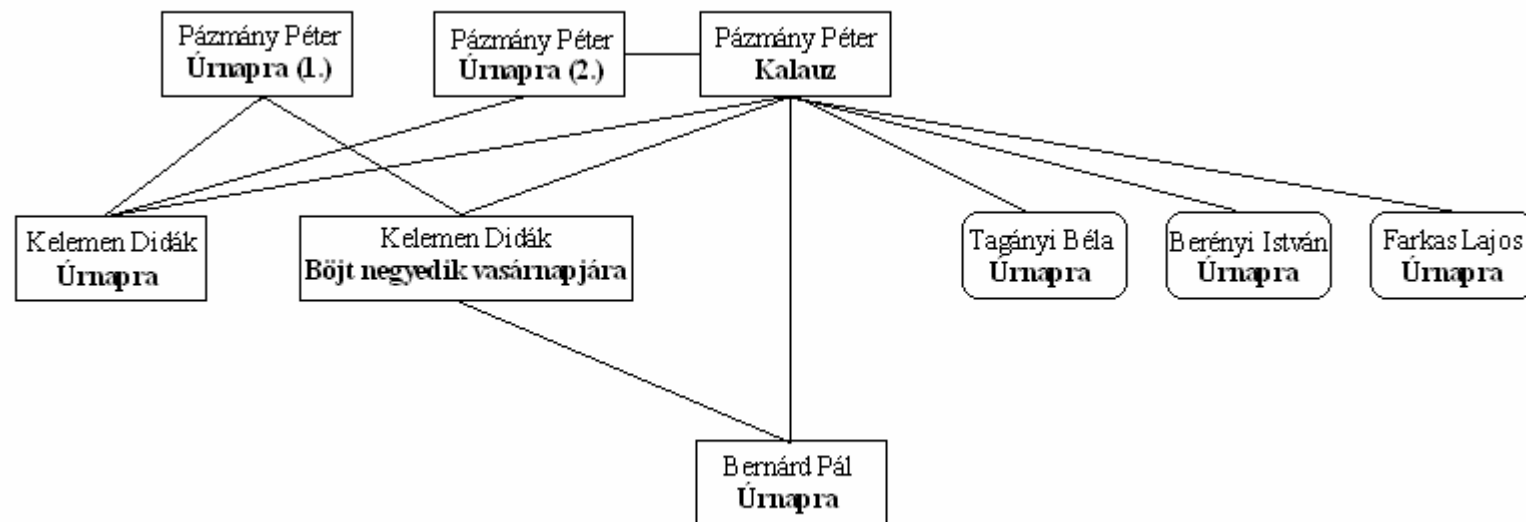
Az elemzett prédikációk forrásait az alábbi – összefoglaló – sztemmákon jelöltem.³⁹⁸

³⁹⁸ A sztemmákat ebben az esetben nem szerkezeti jelölésekre, összefüggésekre használtam mint dolgozatomban előző fejezeteiben. Ebben az esetben nem a szerkezet, hanem sokkal inkább a temporalitás és az egyes források közötti kapcsolat ábrázolása, bemutatása a cél. Amint az Hargittay Emil és Keisz Ágoston dolgozatában is látható. (HARGITTAY, 2001; KEISZ, 2001.)

További kutatási szempontok eredményeit összegeztem az alábbi táblázatban:

Szerző: Mely alkalomra/cím	A forrás műfaja	Átvétel mértéke	Jelölt-e a forrásban?	Egyéb szempontok
1. Alexovics Vazul: Szent István első vértanú napjára	prédikáció	adversaria	jelöletlen	szövegalkotási „stílus” elkülönítése
2. Berényi István: Úrnapra	teológiai összefoglalás	adversaria	jelöletlen	
3. Bernárd Pál: Úrnapra	prédikáció	historia	jelöletlen	a prédikáció hitvita tárgya
4. Csúzy Zsigmond: Sextagesima vasárnapra	prédikáció	historia	jelöletlen	más alkalomra írt beszéd
5. Egyed Joákim: Szent Péter és Pál apostolok napjára	prédikáció	adversaria	jelöletlen	
6. Illyés András: Pünkösöd napjára (1.) ³⁹⁹	prédikáció	historia	előszóban jelölt	
7. Illyés András: Pünkösöd napjára (2.)	prédikáció	historia	előszóban jelölt	
8. Illyés András: Pünkösöd napjára (3.)	prédikáció	historia	előszóban jelölt	
9. Illyés András: Pünkösöd napjára (4.)	prédikáció	historia	előszóban	

³⁹⁹ A címek, illetve elmondási alkalmak után következő, zárójelbe írt számok a prédikációk adott kötetben jelzett sorszáma utalnak.

			jelölt	
10. Illyés András: Szent László napjára (1.)	prédikáció	historia	előszóban jelölt	más alkalomra írt beszéd
11. Illyés András: Szent László napjára (2.)	prédikáció	historia	előszóban jelölt	más alkalomra írt beszéd
12. Illyés András: Szent László napjára (3.)	prédikáció	historia	előszóban jelölt	más alkalomra írt beszéd
13. Illyés István: Egyház napjára	prédikáció	historia	jelölt	
14. Illyés István: Nagypéntekre (1.)	prédikáció	adversaria	jelölt	
15. Kelemen Didák: Advent első vasárnapjára	kegyességi mű	adversaria	jelöletlen	
16. Kelemen Didák: Böjt negyedik vasárnapjára	prédikáció, teológiai összefoglalás	historia	jelöletlen	a prédikáció hitvita tárgya
17. Kelemen Didák: Nagypéntekre	prédikáció, kegyességi mű	historia	jelöletlen	
18. Kelemen Didák: Úrnapi	teológiai összefoglalás	historia	jelöletlen	a prédikáció hitvita tárgya
19. Stankovátsi Leopold: Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra	prédikáció	historia	jelöletlen	
20. Tagányi Béla: Úrnapi	teológiai összefoglalás	adversaria	jelöletlen	
21. Tyukodi Márton: <i>A tiszta életű Joseph patriarcha...</i> (7.)	prédikáció	historia	előszóban jelölt	felekezeti közlés a kompiláció alkalmazása során

A fentiekén túl főként a szerkezethez kapcsolódó – átvételek tételes felsorolásával és jellemzésével, szövegreprodukciós technikák bemutatásával összefüggő – szempontot érvényesítettem, s nem hagytam figyelmen kívül a korábbi, egyéb vonatkozású szakirodalmi eredményeket sem.

Adataim segítségével megállapíthatóvá vált, hogy különféle módszerek különíthetők el a szövegalkotásra vonatkozólag, melyek – a Jeremias Drexel által közismertté tett *ars excerptandi*-eljárásoknak megfelelően – részben a prédikáció szerkezetének kialakításában, részben a felhasznált források átdolgozásában érhetők tetten. A vizsgált prédikációk szerzői különféle szerzetesrendek tagjai voltak – így a minorita Kelemen Didák, a ferences Stankovátsi Leopold, a pálos Csúzy Zsigmond, Egyed Joákim és Alexovics Vazul –, s akad közöttük rendbe nem tartozó (Illyés András, Illyés István), sőt Tyukodi Márton személyében protestáns is.

A kompilált forrásként használt szerzők között Pázmány Péter, Káldi György, Telegdi Miklós és Lépes Bálint, a *Makula nélkül való tükör* című kegyes olvasmány, és Guilelmus Stanihurstus neve került említésre. A kompiláció jelenségét elsősorban magyar nyelvű anyagon igazolhatjuk, de elképzelhető fordítás ilyen felhasználása is – mint például a Stanihurstus-mű esetében. Ám a korszakban előforduló számtalan hasonló tartalmú kiadvány óvatos következtetésekre inti a kutatót.

A vizsgált anyagból mennyiségi alapon ugyan nem vonhatok le messzemenő következtetéseket, de joggal feltételezhető, hogy kompilációs forrásként Pázmány Péter művei központi szerepet kaphattak.

A más szerzőktől származó források használatán túl – vélhetően – saját korábbi szövegüket felhasználó hitszónokokról is van tudomásunk. Dolgozatomban Alexovics Vazult és Kelemen Didákot említettem példaként. A forrásanyag felhasználását tekintve a legtöbb prédikáció prédikációból származik –többnyire azonos ünnepre való beszédből, jóllehet dolgozatomban Csúzy Zsigmond esetében erre is van ellenpélda –, de az általam elemzett Oltáriszentségről szóló beszédek forrása Pázmány *Kalauza*, Kelemen Didák pedig több esetben kegyességi könyveket is használt.

Egy beszéden belül egy és több forrás használatára egyaránt akad példa: Kelemen Didák nagypénteki és Oltáriszentségről szóló beszédeiben több forrást, Illyés András László-beszédeiben egy forrást használt. Az ő pünkösdi beszédeihez köthető az az e tekintetben

„köztes megoldás” is, melynek során egy másik szerző – Káldi György – több, rokon tárgyú beszédéből állított össze új prédikációt.

A források szempontjából Kelemen Didák Oltáriszentség-beszédei és Illyés András László-prédikációi az azonos forráson alapuló beszédek számának növelését példázzák, jóllehet e két beszéd forrásfeldolgozásában lényeges különbség a temporalitás és az ismétlés összefüggő problematikája: Kelemen ugyanazokat a szövegrészeket többször is felhasználja az idők során, Illyés pedig azonos forrás alapján készített „egyszerre” három prédikációt, különböző szövegrészekből.

Az átvételek mértéke tekintetében a nagyobb (például Stankovátsi Leopold és Illyés István esetében) és a kisebb, összefüggő részek (Alexovics Vazul és Egyed Egyed Joákim prédikációjának ismeretében), valamint a nem összefüggő, de jelentős terjedelmű (így Kelemen Didák nagypénteki beszédében) részek átvételére is akad példa.

A szerkezet szempontjából a legtöbb esetben láthatóan szerkezeti vázlat segítette a kompilátor munkáját, de Illyés András Káldi-kompilációit tekintve igazolható a tipográfiai elrendezés jelentős szerepe is. A szerkezeti változtatások tekintetében többnyire láthatóan az egyszerűsítésre (mint Stankovátsi Leopold), illetve a rövidítésre (mint Egyed Joákim) törekedtek a hitszónokok. Ez alól is találtam kivételt: Tyukodi Márton további részekre osztotta, „bonyolította” Káldi szövegét.

Az egyes szövegrészek sorrendjének megtartásával főleg Illyés András beszédeiben találkozunk, míg a forrásszöveg sorrendjének variálására Kelemen Didák nagypénteki beszéde ad jó példát. Az átvételek pontosságát tekintve ugyancsak előfordulnak fokozatok: vizsgált anyagomban Illyés András ragaszkodott legjobban a forráshoz, legkevésbé Tagányi Béla, illetve – amennyiben a fordítást is mérvadónak tekintjük e szempontból – Kelemen Didák a Stanihurstus-forrás tekintetében.

A korábbi szakirodalmi megállapításokat elfogadhatjuk annak tekintetében, hogy a szűkítéssel, a bővítéssel, a szórendi cserével és – olykor – a rokon jelentésű szóval való behelyettesítéssel módosítottak a leggyakrabban a kompilátorok a forrásszövegen. Ugyanakkor érdemes megemlíteni azt a sajátos bővítési formát, ami a margókhoz kötődik: a forrás margójegyzetében hivatkozott bibliai citátum főszövegbe emelésével, esetleges lefordításával és magyarázatával viszonylag egyszerű eszközökkel jelentősen bővíthetett saját beszédén a kompilátor. Dolgozatom példái közül Berényi István beszéde szolgáltatja erre a leglátványosabb példát.

A szövegalkotás kompilációs, excerpálást érvényesítő formája tehát – a „műfajából” adódó kötöttségei ellenére – számtalan variációs lehetőséget rejtett magában, ezért jelentős

mértékben segíthette az önálló szépírói stílus kialakítását, mivel teret engedett a szerkesztői invenciónak. Több esetben figyelhető meg ugyanis, hogy az átvételeket új szerkezetben, a prédikáció más helyén, módosítva – például tömörítve, bővítve – szerepeltette a kompilátor. A kompiláció esetében tehát „a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstrukturálásának, a kompiláció technikájának érvényesülésében”⁴⁰⁰ jelent meg a szerzői novum.

⁴⁰⁰ HARGITTAY, 2001, 251.

4. RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK, FELHASZNÁLT IRODALOM

4.1. FORRÁSOK

- ALEXOVICS, 1789 = ALEXOVICS Vazul, *Ünnepnapi prédikációk*, Pest, 1789.
- BERÉNYI, 1749 = BERÉNYI István, *Meggyőzhetlen igazság az oltári szentségben Krisztus jelenlétéről*, Pozsony, 1749.
- BERNÁRD, 1735 = BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés*, Kassa, 1735.
- BOD, 1766 = BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766.
- CSÚZY, 1724 = CSÚZY Zsigmond, *Evangéliumi trombita*, Pozsony, 1724.
- DREXEL, 1638 = Jeremias DREXEL, *Aurifodina*, Coloniae, 1638.
- EGYED, 1798 = EGYED Joákim, *Ünnep-napi prédikációk*, Vác, 1798.
- FARKAS, 1795 = FARKAS Lajos, *Úrnapi beszéd*, Pest, 1795.
- GUSZTINYI, 1759 = GUSZTINYI János, *Üdvösség mannája*, Eger, 1759.
- HELMECZI, 1741 = Melianus GNATERETH [HELMECZI KOMORÓCZI István], *Igazság paizsa*, Miaburg [Utrecht], 1741.
- HERMÁNYI DIENES, 1992 = HERMÁNYI DIENES József *szépprózai munkái*, s. a. r., jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9).
- ILLYÉS, 1691 = ILLYÉS András, *Megrövidített Ige*, I, Nagyszombat, 1691.
- ILLYÉS, 1692 = ILLYÉS András, *Megrövidített Ige*, II, Bécs, 1692.

- ILLYÉS, 1708 = ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum*, Nagyszombat, 1708.
- ILLYÉS, 1710 = ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus*, Nagyszombat, 1710.
- KÁLDI, 1631-A = KÁLDI György, *Az Innepekre-valo Predikatzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631.
- KÁLDI, 1631-B = KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631.
- KELEMEN, 1721 = KELEMEN Didák, *Úrnapi beszéd*, Pozsony, 1721.
- KELEMEN, 1729 = KELEMEN Didák, *Buza fejek*, Kassa, 1729.
- KISS, 1799 = KISS Mihály, *A Melianus Gnatheret paisának megrontója*, Pest, 1799.
- LÉPES, 1616 = LÉPES Bálint, *Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre*, Prága, 1616.
- Makula*, 1712 = *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1712.
- MOLNÁR, 1775 = MOLNÁR János, *Az oltári szentségről és áldozatról a reformátusok paizsa ellen hármias könyv*, Pozsony, 1775.
- PADÁNYI, 1756 = PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae evangelico apostolicae: Avagy evangyéliomi kenyér morzsalékok és apostoli buzakalászok*, Győr, 1756.
- PÁZMÁNY, 1898 = PÁZMÁNY Péter, *Hodogeus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1908 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4).
- PÁZMÁNY, 1903 = PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról*

predikációk, I, s. a. r. KANYURSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6).

PÁZMÁNY, 1905 = PÁZMÁNY Péter: *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról predikációk*, II, s. a. r. KANYURSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1905 (Pázmány Péter Összes Munkái, 7).

SIMON, 1803 = SIMON Máté, *A' fel-szabadított Ünnepeken ... egynéhány prédikációk*, Vác, 1803.

STANIHURSTUS, 1731 = Guilielmus STANIHURSTUS, *A' halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája...*, Nagyszombat, 1731, 288–289.

STANKOVÁTSI, 1789 = STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*, Győr, 1789.

TAGÁNYI, 1724 = TAGÁNYI Béla, *Ur-teste-napi prédikáció*, Kassa, 1724.

TELEGDI, 1577 = TELEGDI Miklós, *Az Evangeliomoknak ... magyarázatyanak Első Resze*, Bécs, 1577.

TYUKODI, 1641 = TYUKODI Márton, *Az tiszta életü Joseph Patriarcha*, Várad, 1641.

VERSEGHY, 1820 = [VERSEGHY Ferenc], *Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszóllásról*, Egyházi Értekezések és Tudósítások, 1820/2 174-176.

VERSEGHY, 1982 = VERSEGHY Ferenc *kiadatlan írásai*, szerk. SZURMAY Ernő, gond. DEME Zoltán, Szolnok, 1982.

4.2. SZAKIRODALOM

- BÁN, 1971-A = BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971.
- BÁN, 1971-B = BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It, 1971, 473–500.
- BÁN, 1997-A = BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája* = B. I., *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 23–44.
- BÁN, 1997-B = BÁN Imre, *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* = B. I., *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 45–64.
- BÁRCZI, 1994 = BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, StudLitt, 1994, 99–116.
- BÁRCZI, 2007-A = BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23).
- BÁRCZI, 2007-B = BÁRCZI Ildikó, *Virtuális könyvtár a késő középkori Magyarországon = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007.
- BARSI, 1995 = BARSI János, *A minoriták megtelepedése Miskolcon*, Levéltári Szemle, 1995/3, 17–36.
- BARTÓK, 1998 = BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

- BITSKEY, 1979 = BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció).
- BITSKEY, 1994 = BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József Bp., BME Közlekedésmérnöki Kar, 1994. 334–343.
- BITSKEY, 1998 = Bitskey István, *Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban*, ItK, 1998, 687–695.
- BITSKEY, 2007 = *Pázmány Péter prédikációja Szent Mártonról = Historicus Societatis Iesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István. Bp., METEM, 2007 (METEM Könyvek, 62), 235–244.
- BLAIR, 2004 = Ann BLAIR, *Note Taking as an Art of Transmission*, Critical Inquiry, 2004,
<http://criticalinquiry.uchicago.edu/features/artsstatements/arts.blair.htm>
- CSÁSZÁR, 1903 = CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*, Bp., 1903.
- EHLICH, 1981 = Konrad EHLICH, *Zur Analyse der Textart "Exzerpt" = Pragmatik, Theorie und Praxis*, hrsg. von Wolfgang FRIER, 1981 (Amsterdamer Beiträge zur Neueren Germanistik, 13), 379–402.
- FULLENWIDER, 1984 = H. F. FULLENWIDER, *Das Mellificium: Die Honigmanufaktur als Anthologie-Gattung der Neulateinischer Literatur*, Humanistica Lovaniensia, 1984, 135–144.
- GÁBOR, 1996 = GÁBOR Csilla, *Káldi György latin forrásai = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996, 145–152.

- GÁBOR, 2000 = GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, Studia Universitatis Babeş–Bolyai, Theologia Catholica Latina, 2000/1, 135–143.
- GÁBOR, 2001 = GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth, 2001 (Csokonai Könyvtár, 24).
- GENETTE, 1996 = Gerard GENETTE, *Transztextualitás*, Hel, 1996, 82–90.
- GULYÁS, 1939 = GULYÁS István, *A XVII. század aszkétikus irodalma*, Bp., Élet, 1939 (Palaestra Calasactiana, 26).
- GYÖRI L., 1994 = GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációkban*, StudLitt, 1994, 157–170.
- HARGITAI, 2001 = HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–656.
- HARGITTAY, 1987 = HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének háttérében = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, 1987, Detti, 405–448.
- HARGITTAY, 2001 = HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 251–260.
- Historisches Wörterbuch*, 1996 = *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Hrsg. von Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1996.
- HORVÁTH, 1928 = HORVÁTH Konstantin, *Verseghy Ferenc prédikációi*, ItK, 1928, 95–100.
- HUSZÁR, 2005 = HUSZÁR András, *Lépes Bálint, a halál képirója*, Irodalomismeret, 2005/3, 91–94.

- JAKAB, KILIÁN, 1981 = JAKAB Viktória, KILIÁN István, *A Biblia, a liturgia és a misztériumdráma hatása a nyírbátori Krucsay-oltár mesterére*, I– III, Rajztanítás, 1982/4–6, 15–20, 6–8, 27–60.
- KASTNER, 1927 = KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1927, 24–31.
- KECSKEMÉTI, 1995 = KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561–576.
- KECSKEMÉTI, 1998-A = KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter. Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, II, 743–753.
- KECSKEMÉTI, 1998-B = KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).
- KECSKEMÉTI, 2003 = KECSKEMÉTI Gábor, *Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben = In memoriam Verseghy Ferenc, VI, Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003, 37–57.
- KECSKEMÉTI, 2007-A = KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika).

- KECSKEMÉTI, 2007-A = KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói* = *A magyar irodalom története I, A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 217–227.
- KEISZ, 2001 = KEISZ Ágoston, *Magyari és Pázmány vitája* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 219–250.
- KILIÁN, 1981 = KILIÁN István, *A minorita iskolai színjáték társadalomkritikai vonatkozásai*, ItK, 1981, 137–152.
- KILIÁN, 1992 = KILIÁN István, *A minorita iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129).
- KILIÁN, 2005 = KILIÁN István, *Két minorita passiójáték* = *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, PPKE BTK, METEM, Piliscsaba–Budapest, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 1/2), 729–742.
- KISS FARKAS, 2001 = KISS FARKAS Gábor, *Imitáció és imagináció a Szigeti veszedelemben* = *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp., JAK, Kijárat, 2001 (JAK), 49–75.
- KISS FARKAS, 2007 = KISS FARKAS Gábor, *Az imitatio elmélete és gyakorlata A Szigeti veszedelemben* = *A magyar irodalom története I, A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 448–466.
- KORMOS, 1978 = KORMOS László, *A magyar puritánok istentisztelete*, ThSzem, 1978, 374–378.

- KÖZI-HORVÁTH, 1930 = KÖZI-HORVÁTH József, *Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok, 1742–1796*, Győr, 1930.
- LAUSBERG, 1960 = Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Huber, 1960.
- LÉNÁRNÉ SZABÓ, 2005 = LÉNÁRNÉ SZABÓ Anikó, *Képi ábrázolások Pázmány Péter prédikációinak hátterében*, Plaustum, http://sermones.elte.hu/PlaustumIII_net/09SzAnikoKepes.htm
- LŐKÖS, 1968 = LŐKÖS István, *Alexovics Vazul Verseghyről és a Martinovics-perről*, ItK, 1968, 213–221.
- LUKÁCSY, 1962 = LUKÁCSY Sándor, „Szabados” olvasás és szabad olvasás: a magyarországi egyházak és a felvilágosodás könyvei, *Világosság*, 1962/1, 49–51.
- LUKÁCSY, 1989 = LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza*, ItK, 1989, 217–218.
- LUKÁCSY, 1994-A = LUKÁCSY Sándor, *Egynéhány toposzról* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994 (Élő Irodalom), 246–256.
- LUKÁCSY, 1994-B = LUKÁCSY Sándor, *Két emlő, hat kőveder: Hagyomány és újítás az egyházi hermeneutikában* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994 (Élő Irodalom), 99–114.
- LUKÁCSY, 1995-A = LUKÁCSY Sándor, *Prédikációk Szent László királyról*, Vig, 1995, 666–669.
- LUKÁCSY, 1995-B = LUKÁCSY Sándor, „Trombita, kürt, tanító vagyok”: *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292.
- MACZÁK, 2003 = MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk*

prédikációinkban), ItK, 2003, 261–276.

- MACZÁK, 2005 = MACZÁK Ibolya, *Kalászat evangéliumi mezőkön: XVIII-XIX. századi magyar prédikációskötetek és előszavaik tanulságai = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba - Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 1), 762–769.
- MACZÁK, 2006 = MACZÁK Ibolya, „*Non omnis moriar...*”: *A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 125–138.
- MADAS, 2002 = *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, Kossuth, 2002 (Csokonai Könyvtár, 25).
- Magyar katolikus lexikon*, 1997 = *Magyar katolikus lexikon*, III, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1997.
- Magyarországi magánkönyvtárak = Magyarországi magánkönyvtárak*, II, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2).
- MAKKAI, 1981 = László MAKKAJ, *Römisch-katholische und kalvinistisch-reformierte Predigt zur Zeit der ungarischen Aufklärung*, Daphnis, 1981, 141–152
- MEDGYESY-SCHMIKLI, 2000 = [MEDGYESY-] SCHMIKLI Norbert: *Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete = A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2000, 44–65.

- MEDGYESY-SCHMIKLI, 2006 = MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói iskoladrámák forrásai és ferences lelkiségtörténeti háttere*, 2006. [Doktori értekezés kézírata.]
- MIHALOVICS, 1901 = MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, II, Bp., 1901.
- MOSER, 1992 = Manfred MOSER, *Das Zitat*, Semiotische Berichte, 1992, 309–322.
- NAGY, 2001 = NAGY Levente, *Imitációs technikák és az eposz regényesedése a XVII–XVIII. századi magyar epikában* = *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp., JAK, Kijárat, 2001 (JAK), 77–106.
- NANYISTA, 2005 = NANYISTA Boglárka, *Hétköznapi tapasztalattól a titkos tanításig – a tudományos gondolkodás változatai Pázmány Péter prédikációiban*, *Plaustrum Seculi*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/plaustrum/> [Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2005. április 16-án rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett anyaga.]
- NEMESSZEGHY, 2006 = NEMESSZEGHY Ervin, *Loyolai Szent Ignác jelentősége a mai korban* = *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKE BTK, Piliscsaba, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 2), 13–25.
- NEUMANN, 2001 = Florian NEUMANN, *Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerptandi bei den Jesuiten* = *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Helmut ZEDELMAIER und Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 51–62
- OCSKAY, 1982 = OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 436–448.
- OCSKAY, 1983 = OCSKAY György, *Kutatások a magyar késő barokk retorikus próza*

terén: Kelemen Didák prédikációi, 1983. [Doktori értekezés kézírata.]

- ÖRY, 1969 = ÖRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 53.
- ÖZE, 2006 = ÖZE Sándor, *A szent had: Hadiprédikáció Magyarországon a 16–17. században Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István művei alapján* = Ö. S., *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., METEM, 2006 (METEM Könyvek, 54), 103–125.
- PÖRNBACHER, 1965 = Karl PÖRNBACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965 (Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte, 24/2).
- RAJHONA, 2005 = RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak latin nyelvű forrásairól*, Plaustrum Seculi, <http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/plaustrum/>
- RAJHONA, 2006 = RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól* = *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 113–124.
- RAJHONA, 2008 = RAJHONA Flóra, *Az utolsó ítélet jeleiről: Középkori szövegszerkesztési és szövegépítési módok* = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István et al., Bp., 2008, 265–269.
- RÉVÉSZ, 1937 = RÉVÉSZ Imre, *Melianus Gnatereth*, MKSz, 1937, 250.
- SÁRDY, 1994 = SÁRDY Angéla, *Alexovics Vazul élete* = *Pálos rendtörténeti tanulmányok: Válogatás a Budapesten, 1991. október 4-5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*, szerk. SARBAK Gábor, 1994, (Varia Paulina), 34–39.

- STACKELBERG, 1956 = Jürgen STACKELBERG, *Das Bienengleichnis: Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen imitatio*, Romanische Forschungen 1956, 271–293.
- STEGMANN, 2006 = Andreas STEGMANN, = Johann Friedrich KÖNIG, *Theologia positiva acromatica* (Rostock, 1664), hrsg. und übersetzt von Andreas STEGMANN, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006 (Beiträge zur historischen Theologie).
- SZAUDER, 1961 = SZAUDER József, *Verseggy pályakezdése* = Sz. J., *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 79.
- SZELESTEI N., 2003 = SZELESTEI N. László: *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratos prédikációk*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely–Források, 4).
- SZELESTEI N., 2005 = *Régi magyar prédikációk, 16-18. század : egyetemi szöveggyűjtemény*, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005.
- SZINNYEI, 1891 = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky, 1891.
- SZINNYEI, 1908 = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII, Bp., Hornyánszky, 1908.
- SZINNYEI, 1909 = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1909.
- TAMÁS, 1948 = TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Bp., Magyar Barát, 1948 (Editiones Mariano-Franciscas, 1).
- TARNAI, 1975 = TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975,

- TARNAI, 1984 = TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika).
- TARNAI, 1990 = TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469.
- TASI, 2000 = TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 2000, 695–724.
- TASI, 2002 = TASI Réka, *A popularitás egy változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei*, It, 2002, 188–205.
- TASI, 2003-A = TASI Réka, „*Ha pedig immár kívánnjátok tudni...*” (Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei), StudLitt, 2003, 168–178.
- TASI, 2003-B = TASI Réka, „*Trombita*”, „*sáfár*” vagy „*mennyei kenyér osztogatója*”: *Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben*, Könyv és Könyvtár, 2003, 99–113.
- TASI, 2005-A = TASI Réka, *Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei, avagy a popularitás egyik változata a barokk prédikációirodalomban = A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, PPKE BTK, METEM, Piliscsaba–Budapest, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendetörténeti Konferenciák, 1/2), 770–780.
- TASI, 2005-B = TASI Réka, „*Könyü vólna meg-torkolni*”: *Polémikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne”*: *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 199–215.

- TASI, 2007 = *Se emberi, se angyali nyelvel ki nem mondhatni: A populáris barokk prédikáció mint a nyelv elégtelenségének tapasztalata*, 2007. [Doktori értekezés kézírata.]
- TRÓCSÁNYI, 1937 = TRÓCSÁNYI Zoltán, MKsz, 1937, 179.
- TÜSKÉS, 1997 = TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádas János*, Bp., Universitas, 1997 (Historia Litteraria, 3).
- TÜSKÉS, 1998 = TÜSKÉS Gábor, *Imitáció és adaptáció a későhumanista emblemikus költészetben: Zsámboky és Whitney = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 97–124.
- UJVÁRY, 1999 = UJVÁRY Zoltán, *Ibykos darvai Bornemiszánál és Pázmánynál*, Széphalom, 1999, 381–384.
- VIDA, 1969 = VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, MKsz, 1969, 250–253.
- ZEDELMAIER, 2000 = Helmut ZEDELMAIER, *De Ratione Excerpendi: Daniel Georg Morhof und das Exzerpieren = Mapping the world of learning: the polyhistor of Daniel Georg Morhof*, ed. by Françoise WAQUET, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000 (Wolfenbütteler Forschungen), 75–92.
- ZEDELMAIER, 2001 = Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Helmut ZEDELMAIER und Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 11–30.
- ZOVÁNYI, 1977 = ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Doktori értekezésemben a 17–18. századi, nyomtatott, magyar nyelvű barokk prédikációk szövegalkotási módját vizsgálom főként a kompiláció (összeszerkesztés), illetve az ars excerpendi (forrásjegyzetek, forrásjegyzetelés) érvényesülésének szempontjából.

Elsősorban azt vizsgáltam, hogy a már elemzett történelmi és kulturális környezetben tevékenykedő, adott eszközök segítségével forrásanyagra lelő, illetve azt kiválasztó szerzők műveiben miként mutatható ki jegyzetelés, excerptálás.

A szövegelemzések első lépéseként szó szerinti szövegátvételeket, kompilált részeket kerestem, majd ezek átszerkesztésének milyenségét, az esetleges módosításokat, illetve szövegbéli elhelyezését vizsgáltam. Ezt követően igyekeztem a lehető legtöbb, kompilációra vagy jegyzetelésre vonatkozó befolyásoló tényezőt feltárni, elemezni.

Ennek során huszonnégy – Tyukodi Márton, Illyés András, Illyés István, Csúzy Zsigmond, Tagányi Béla, Berényi István, Kelemen Didák, Alexovics Vazul, Stankovátsi Leopold Egyed Joákim által összeállított – prédikáció részletes elemzését készítettem el, részben az eddigi – Ocskay György, illetve Hargitai Andrea által kidolgozott – kutatási módszereket felhasználva, részben új eszközökkel. Mind a kompilációs szövegalkotás tényére, mind ennek módszerére vonatkozóan új, eddig nem vizsgált filológiai adatokat közöltem.

Adataim segítségével megállapíthatóvá vált, hogy különféle eljárások különíthetők el a szövegalkotásra vonatkozólag, melyek – Jeremias Drexel által közismertté tett ars excerpendi-eljárásoknak megfelelően – részben a prédikáció szerkezetének kialakításában, részben a felhasznált források átdolgozásában érhetők tetten.

A szövegalkotás kompilációs, ars excerpendit érvényesítő formája tehát – a „műfajából” adódó kötöttségei ellenére – számtalan variációs lehetőséget rejt, jelentős mértékben segíthette az önálló szépírói stílus kialakítását.

6. SUMMARY

In my PhD Thesis 17-18th century printed baroque sermons were examined, mainly in terms of compilation and the emergence of Art Excerptendi.

First of all, I examined that how line-by-line adaptations and notification were applied in the works of different authors, working in an already analysed historical and cultural environment and getting their sources through given instruments.

The first step of textual-analysis was looking for word-by-word adaptations and compiled parts. Then, examination of revisions, possible modifications and their placement in the texts was the following step. After these, I was trying to reveal and analyse most of the factors affecting compilation and notification.

This way precise analysis of twenty-two sermons were made, -compiled by Márton Tyukodi, András Illyés, István Illyés, Zsigmond Csúzy, Béla Tagányi, István Berényi, Didák Kelemen, Vazul Alexovics, Leopold Stankovátsi and Joakim Egyed- using partly the research method designed by György Ocskai and Andrea Hargitai, and partly a very new method. So, I gave forth new Philological data about the creation of compiled texts, and also about the methods of compilation that was never examined before.

It can be established on these, that different procedures in text-creating could be differentiated, which- according to the Ars Excerptendi procedures named by Jeremias Drexel- could be captured partly in the structure of the sermons, partly in the way of adapting the used sources.

The compiled text-creating using Ars Excerptendi- in spite of the conditionality of the „genre”- contains many possible variations, and could remarkably help the emergence of the author's own style in Literature.

7. FÜGGELÉK

AZ ARS EXCERPENDI TOVÁBBÉLÉSÉNEK PÉLDÁJA PILINSZKY JÁNOS LÍRAI ORATÓRIUMÁBAN

A következőkben az ars excerpenti technikáját egy huszadik századi szépirodalmi alkotásban mutatom be. Mivel fő célom a szépírói technika bemutatása volt, igyekeztem olyan művet választani, amelyben láthatóan egyáltalán nem érvényesült intertextualitásra irányuló szerzői szándék. Ezt a megfelelő forrásadottságok tették lehetővé. Öröndetes az a tény, hogy a szövegkiadások⁴⁰¹ könnyen hozzáférhetővé teszik Pilinszky „előmunkálatait”, jegyzeteit, vázlatait, amelyeket a *KZ-oratórium* megírásakor készített. Ezek számos, alapvető jelentőségű, szövegre vonatkozó következtetést tettek lehetővé, amelyek megfogalmazásával nem maradtak adósak a filológiai elemzések.⁴⁰² A fellelt adatokból további összefüggések is kikövetkeztethetők, amelyek további adatokkal segítik a *KZ-oratórium* elemzését, ugyanakkor bővítik az ars excerpenti való ismereteinket.

A mű kapcsolatát Paul Claudel *Johanna a máglyán* című oratóriumának szövegkönyvével már kiemelte a szakirodalom.⁴⁰³ Az elemzések azonban eddig figyelmen kívül hagyták – illetőleg a *KZ-oratórium* szempontjából mellékes állomásnak tekintették⁴⁰⁴ – a *Rekviem* című forgatókönyv megírását. Holott aligha tekinthetjük túlzásnak, hogy az utóbbi mű az oratórium közvetlen előzményei közé tartozik, s valószínű, hogy a Claudel-szövegkönyv és az oratórium között a forgatókönyv szövege lehetett a közbülső láncszem.

A *Johanna a máglyán* és a *KZ-oratórium* kapcsolatára a következő Pilinszky-jegyzet hívja fel a figyelmet: „Claudel a verses oratóriumot a színpad, s némi túlzással az opera, a melodráma felé fejlesztette. Én homályosan úgy érzem, hogy oratóriumomat a film felé kell »eltolnom«. (...) Konzekvenciák: a törvényt csak leszűrni lehet. Úgy kell írni, mintha filmet látnék! Nem álmod, hanem álomhatású filmet.”⁴⁰⁵ S hogy ezt a bizonyos filmet meg is írta, arra bizonyíték a *Rekviem*hez írt előszó: „»Filmvázlatom« megírásakor – megkerülve a

⁴⁰¹ PILINSZKY János *összegyűjtött művei: Versek*, Bp., Osiris–Századvég, 1993 [a továbbiakban: PÖMV]; PILINSZKY János *összegyűjtött művei: Széppróza*, Bp., Osiris–Századvég, 1993 [a továbbiakban: PÖMSZ]; PILINSZKY János *összegyűjtött művei: Tanulmányok, esszék, cikkek: 1941–1965*, Bp., Századvég, 2000; PILINSZKY János *összegyűjtött művei: Tanulmányok, esszék, cikkek: 1966–1985*, Bp., Századvég, 2000; PILINSZKY János *összegyűjtött művei: Beszélgetések*, Bp., Századvég, 1994 [a továbbiakban: PÖMB]; PILINSZKY János *összegyűjtött művei: Naplók, töredékek*, Bp., Osiris, 1995 [a továbbiakban: PÖMN];

⁴⁰² JELENITS István, *Farkas a Fabulában*, Vig, 2001, 815–818.; HAFNER Zoltán, „Irodalmilag talán a legigénytelenebbnek tűnik”: *Pilinszky KZ-oratóriumáról*, Pannonhalmi Szemle, 100–106.

⁴⁰³ HAFNER, i. m.

⁴⁰⁴ *Uo.*, 100.

⁴⁰⁵ PÖMN, 17.

novellisztikus előkészítést – közvetlenül a képek és képsorok genezise belső kapcsolata, álomszerű sodra, és belső logikája érdekel. A film – ha nem tévedek – konkrét álom, vagy pontosabban: konkrét képek álomszerű folyamata, melynek medre az »éber« műfajok – líra, dráma, epika – valamelyike.⁴⁰⁶

A műfaji és a témabeli kapcsolatok szembetűnők a zenei műfajjelölő címek tekintetében: az oratórium eredendően drámai hatású kompozíciót – mindenképpen szabályos, szigorúan kötött formát – jelent. A rekviemnek, azaz a római katolikus gyászmisének liturgikus és zenei formája egyaránt – lényegéből adódóan – kötött és drámai. A *Rekviemet* Pilinszky lírai dokumentumfilmként aposztrofálta, a *KZ...* lírai oratórium. A szerzői jegyzetekből kitűnik, hogy mindkettőnek modellje a passiójáték és az iskoladráma puritán egyértelműsége.

A művek tartalmi kapcsolata – halál-háború- emlékezés-szertartás fogalomkörökön kívül – kétségtelenül a főszereplők alakja körül rajzolódik ki a legmarkánsabban. Ezen megállapítás igazolásához azonban a KZ-oratórium főszereplőjének azonosítása szükséges. A szereplői viszonylatokat tekintve már első ránézésre megállapítható, hogy három alak közül – jóllehet Pilinszky megfogalmazása szerint az önálló létezésen már mindhárman túljutottak –, egyedül R. M. alakját idézi valamiképpen a monogramja a *fiatal lány* „meghatározáson” túl.

A mű szerkezetét tekintve jól látható, hogy a legtöbb – zenei értelemben vett – önálló témája ugyancsak R. M.-nek van. A szövegmennyiséget nem számítva lényeges adat, hogy hozzá kapcsolódik az oratórium legjellegzetesebb – és legismertebb – témája: az úgynevezett fabula, mely a „történet a történetben”-volta okán mintegy compassióként van jelen a műben: a passiót felidéző szertartásban a farkas pusztulása a három halott pusztulásával rokon vagy éppen annak szimbóluma – hasonlóan az iskoladrámákban Mária compassiójához.

Fontos filológiai adalékot jelent R. M. alakjához az is, hogy egy egy másik jelentős téma, „az első halott”-motívum a következőképpen jelenik meg a műben:

KISFIÚ Nagyon messze és egészen közel a kőasztalon feküdt valaki. ÖREGASSZONY	R. M. Olyan volt, mintha virágház lett volna, de nem voltak benne virágok. Egyetlen sötét folyosó;
---	--

⁴⁰⁶ PÖMSZ, 7.

<p>Olyan volt, mintha virágház lett volna, de nem voltak benne virágok. Egyetlen hosszú folyosó; vályogfalak, de a föld melegével. A folyosó kiszélesült a végén, s világított, mint egy monstrancia.</p>	<p>vályogfalak, de a föld melegével. Délután volt, úgy három óra. A folyosó kiszélesült a végén, s világított, mint egy monstrancia - A teteje üvegből lehetett, mert megrekedt benne a napsugár. Mezítlenül és végérvényesen a kőasztalon feküdt valaki.</p>
--	--

Az ábrán jól érzékelhető, hogy a Kisfiú és az Öregasszony vonatkozó „szólamát” R. M. összegzi. Filológiai szempontból pedig szövegösszevonással élt a szerző.

A fentiek nyomán igazolható, hogy az Oratórium főszereplője – amennyiben egyáltalán beszélhetünk főszerepről – mindenképpen R. M. R. M. pedig feltehetően nem más, mint a forgatókönyvbeli Teréz – immáron a személyes létezésen túl. Ezt azok a filológiai összefüggések igazolják, amelyek a forgatókönyv és az oratórium szövegéből olvashatók ki. A két mű kapcsolatát olyan részek bizonyítják, melyek egyikben is, másikban is megtalálhatók:

A <i>Rekviem</i> című filmforgatókönyvben	A <i>KZ-oratórium</i> szövegében
„ Gót betűk. Németország. ” ⁴⁰⁷	„R. M. Gót betűk. ÖREGASSZONY Németország. ” ⁴⁰⁸
„Elveheted az apánkat, az anyánkat, az életünket' De a halálunkat, azt nem! Az a miénk! Azt magunkhoz szorítjuk és nem adjuk. ” ⁴⁰⁹	„R. M. (...) Mit akarsz még tőlünk? A halálunkat azt nem, azt nem adjuk. Azt magunkhoz szorítjuk és nem adjuk. ” ⁴¹⁰
„ Én sötét mennyországom! ” ⁴¹¹	R. M. „Én sötét mennyországom.” ” ⁴¹²

⁴⁰⁷ PÖMSZ, 15.

⁴⁰⁸ PÖMV, 63, 65,

⁴⁰⁹ PÖMSZ, 24.

⁴¹⁰ PÖMV, 68.

⁴¹¹ PÖMSZ, 25.

⁴¹² PÖMV, 69.

„Maga a fekhely egyetlen puhafehér pokróccal letakarva.” ⁴¹³	R. M. (...) Fehér pokróc borította az ágyam!
„A nagy masszából kihallani az egyes léptekeket.” ⁴¹⁴ „(...) a tábor kapuja belülről. Zuhog be rajta a frissen megkergetett, hajszott tömeg.” ⁴¹⁵	R. M. Arcok, kezek. Kimerült törmelék. Zuhogott a nyílszíni massza . ⁴¹⁶
„A nyitott ajtón át halálos csend lesz.” ⁴¹⁷	ÖREGASSZONY Halálos csend . ⁴¹⁸
„ Magnéziumfények sűrű villanása. (...) Közeli kép: halott arcok a zavaros áradatban.” ⁴¹⁹	R. M. Halottak magnéziumlángban . ⁴²⁰ R. M. Halottak magnéziumfényben . ⁴²¹
„A szemközti falon égve hagyott állólámpa, alatta az alvó, kivilágított Lacika. Kivilágítva és elfeledve .” ⁴²²	R. M. Kivilágítva, elfeledve . ⁴²³

Az átvételekből az is kitűnik, hogy Pilinszky szövegekkel, szövegtörödékekkel és előre átgondolt, „koherens” történettel (történetekkel) dolgozott az oratórium írásakor, hiszen a forgatókönyv instrukcióit, és szereplők szájába adott mondatokat – lehetőleg tömörítve – egyaránt beépített az oratórium szövegébe.

Ennek alapján megint csak azt állapíthatjuk meg, hogy a többé-kevésbé „történetyszerű” forgatókönyv alapot szolgáltatott az oratórium töredékszövegeinek. Ebből nyomon követhető Pilinszky munkamódszere a végsőig tömörített szövegeket illetően. A mű tartalmát tekintve úgy tűnik, a *KZ-oratórium* történelmi síkját a *Rekviem* című forgatókönyv szövegének mint forrásnak vizsgálatával tárhatjuk fel. A mű a Claudel-oratóriumból

⁴¹³ PÖMSZ, 26.

⁴¹⁴ PÖMSZ, 9.

⁴¹⁵ PÖMSZ, 16.

⁴¹⁶ PÖMV, 62.

⁴¹⁷ PÖMSZ, 12.

⁴¹⁸ PÖMV, 63, 65,

⁴¹⁹ PÖMSZ, 16.

⁴²⁰ PÖMV, 65.

⁴²¹ PÖMV, 70.

⁴²² PÖMSZ, 29.

⁴²³ PÖMV, 62, 63, 67.

eredeztethető. Ez a következő forgatókönyvi mondatból derül ki: „[Teréz] Csíkos rabruhát visel, s rövidre nyírt, fiús fegyencfrizurát. Passzív szent, az elnyomatás Jeanne d’ Arcja ő, ki a tökéletes botrány korában már nem vezeti, legfeljebb magára vállalja seregeit és küldetését.”⁴²⁴ Ez a vélemény összhangban áll Claudel Johanna-értelmezésével: „Jeanne d’ Arc életének csúcsa a halál, a roueni máglya. Abban a drámában, amelyet Honeggerrel írtam Ida Rubinstein asszonynak, Jeanne maga szemléli végig e csúcsról életének egész eseménysorozatát. Kezdve a legközelebbi eseményektől, egészen a legtávolabbakig, áldozatától elhivatottságának és küldetésének eredetéig.”⁴²⁵

Összegezve a leírtakat, a *Rekviem* és a *KZ-oratórium* című Pilinszky-művek számos ponton olyannyira összefüggnek egymással, hogy joggal tételezhet fel közöttük közvetlen kapcsolatot az elemző. Ennek bemutatása során több, a mű tartalmi viszonyaira és a szerző munkamódszereire vonatkozó érdekes adalékokkal gazdagodhat a Pilinszky-szakirodalom.

⁴²⁴ PÖMSZ, 9.

⁴²⁵ RAICS István, „*Jeanne d’ Arc a máglyán*”, Nagyvilág, 1958, 1753.